

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- *Історія*
- *Політологія*
- *Філософія*

Випуск 11

Київ - 2008

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006) Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.

Редакційна колегія:

З історичних наук:

- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор
Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор
Кривошея В.В., доктор історичних наук, академік Української академії наук
(відповідальний секретар)
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент
Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З політичних наук:

- Бабкіна О.В.**, доктор політичних наук, професор
Бидзюра І.П., доктор політичних наук, професор
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, член - кореспондент Академії політичних наук
Онищенко І.Г., доктор політичних наук, професор
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

З філософських наук:

- Андрущенко В.П.**, доктор філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України
Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук
Вашкевич В.М., доктор філософських наук, академік Української академії наук
(головний редактор)
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Гавеля В.Л., доктор філософських наук, професор
Закович М.М., доктор філософських наук, професор
Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор, член - кореспондент Національної академії наук України
Оніпко О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
Акопян В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член - кореспондент Української академії наук

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 12. – 00 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 27 березня 2008 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 08-03-31 від 31 березня 2008 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї "лісової квітки" залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2008
© Автори статей, 2008
© Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2008
© Українська академія наук, 2008

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГІЛЕЯ (НАУКОВИЙ ВІСНИК)»

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя)
завідувач **Нестеренко Л.О.**, кандидат історичних наук
E-mail: nezumi@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
завідувач **ДИЧКОВСЬКА Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ)
завідувач **МИХАЙЛЮК В.П.**, доктор історичних наук, професор
E - mail: vital_mih@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв)
завідувач **ХІМЧЕНКО О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **МАКАРЧУК С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
E - mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський університет споживчої кооперації України) завідувач **Артеменко В.М.**, кандидат історичних наук, доцент
E - mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
завідувач **ФІРОВ П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач **КРИВОШЕЯ І.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E - mail: kii1969@mail.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів)
завідувач **МЕЛЬНИК А. І.**, кандидат історичних наук, доцент
E - mail: imc@geci.cn.ua

ІСТОРІЯ

Солдатенко В. Ф.

Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій

Висвітлюються події 1919 року в УНР, які пов'язані з єврейськими погромами в добу Української революції. Обґрунтовуються нові підходи до вивчення питання.

(Продовження. Початок див. вип.10)

Вважаючи керівництво Директорії (і В. Винниченка, і С. Петлюру) винними в тому, що за їхнього правління поширювались єврейські погроми, слід згадати і документи, видані місцевими отаманами, які або ініціювали, або виправдовували ганебні вчинки проти невинного населення. Серед них — «Наказ по Запоріжській Козацькій Бригаді Українського Республіканського Війська імени Головного Отамана Петлюри» від 6 лютого 1919 року, виданий в м. Проскурів отаманом Симосенком. В ньому є й такий прикметний параграф: «Пропоную населенню припинити свої анархічні вибухи, бо з вами у мене досить сил боротися; це більше всього зауважаю жидам. Знайте, що ви народ всіма націями не любимий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жити? Хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то й сидіть мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люда» [3, 106].

До погромної агітації були причетні й контррозвідка Дієвої Армії, й отамани Палієнко, Симосенко, Біденко, Козир-Зірка.

Провід Української революції докладав чимало зусиль, спрямованих проти погромної практики, яка набула величезних масштабів. Газети були переповнені статтями проти погромників. 18 серпня Рада Народних Міністрів ухвалила по доповіді Міністра єврейських справ А. Красного: «1. Видати до населення відозву від правительства в справі погромів; 2. Запропонувати Головному Отаманові Війська видати наказ Дієвій Армії, щоби командорів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештовувати, як зрад-

ників Батьківщини, і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю, включно до кари на смерть, і щоб розправлятися з погромними агітаторами і різними погромними бандами залізною рукою; 3. Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями для розслідування і боротьби з погромами, яка повинна виїхати на фронт для розслідування погромних ексцесів на місці; 4. Запропонувати управлінню преси й інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації» [3,166].

Визначені Радою Міністрів заходи було впроваджено в життя. Б.Мартос звернувся зі спеціальною відозвою до населення, де повідомляв про свої зусилля, спрямовані на боротьбу з погромами, і закликав українське населення остаточно перебороти погромні тенденції, які руйнують країну і ставлять саме існування республіки під загрозу (теза говорить сама за себе, а нині з відстані десятиліть намагаються мінімізувати масштаби погромів і «ефект» від них — В.С.), а єврейське — до мирного співжиття з українським і спільної оборони держави.

«Соціалістичне правительство, котре стоїть на чолі Республіки, веде разом з Головним Отаманом Петлюрою рішучу боротьбу з погромами, — повідомляла відозва. — Для розслідування всіх погромних подій, погромної агітації та передачі винних до надзвичайного військового суду утворена Особлива Слідча Комісія з широкими правами. У комісію входять також представники єврейської демократії. В армії заведено важливий Інститут Державних Інспекторів, котрий енергійно бореться з погромами і погромними елементами в армії. Останній з'їзд інспекторів приєднався до пропозиції єврейського міністерства, щоб міністерство це мало своїх представників при Інспектурі. Головний Отаман видав низку наказів, у котрих він вимагає знищення в пні всякої спроби до погромів... Надзвичайний військовий суд виніс ряд смертних вироків — багато погромщиків вже розстріляно... Правительство готове активно допомогти Всеукр. Центр. Комітетові при євр. міністерстві в справі допомоги постраждалим від погромів... Як тимчасову допомогу, асігновано з державних коштів більш двадцяти мільонів гривень. Уряд твердо стоїть на ґрунті закону про національно-персональну автономію і готовий допомогти повному здійсненню її в житті» [3,166].

Гадається, що чесний висновок при вдумливому аналізі наведеного витягу з документа один — погроми перетворилися, незалежно від проводирів українства і, навіть у супереч їм, на справжнє національне лихо і ніякі спроби зарадити його поширенню не приводили до бажаних наслідків. Як при цьому можна заперечувати факти єврейських ексцесів в УНР і шукати винних за них поза межами українського керівництва — залишається незбагненим. Якщо того не було в межах юрисдикції національної влади — навіщо ж такі велетенські організаційно-політичні й ідеологічні зусилля на загальнодержавному рівні? Відповідь достатньо прозора. Було не лише чому протидіяти, було чого боятися, як реальної загрози дестабілізації самого державного організму. Було, зрештою, чого соромитися.

Однак при бажанні на все те, виявляється, можна просто заплющити очі, або вдати, що то суцільні вигадки ідейних ворогів. І подібна

позиція буде цілком у душі самого С.Петлюри. В листі до колишнього міністра єврейських справ Піхнаса Красного 29 грудня 1920 року Головний Отаман ремствував на «пресову кампанію проти української справи, взагалі і Уряду УНР, зокрема за єврейські погроми». Як не дивно, але він стверджував:

«Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсності не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться особами, яким в даний час потрібно здискредитувати українське питання... Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якогось нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після більшовицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабіжництва та вбивства я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути».

Ось так! Не було, бо не могло бути взагалі!

М.Попович назвав це «курйозними рядками» [5,216], хоча самі собою напрошуються значно жорсткіші характеристики. А епігони С.Петлюри можуть використовувати (і роблять те з надзвичайною настирністю) наведені рядки як абсолютні аргументи в суперечках і, водночас, як зручний громовідвід — якщо сам С.Петлюра таке заявляв, то які можуть бути претензії до них — «грішних»?

А що процитоване зовсім не курйоз, а свідомо політична поведінка, свідчить звернення С.Петлюри до українського населення від 18 березня 1921 року, в якому міститься такий пасаж: «Кати наші — більшовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід український, який, утиснений грабійниками-завойовниками, сам не може утиснути народу іншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він». Повторивши слова про «сльози, якими єврейське населення проводжало відступаюче наше військо», Петлюра вдається надалі до пафосу: «Як Головний Отаман Війська Українського, я наказую вам: більшовиків-комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпощадно і, як один, стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно».

В скорому часі я повернуся з Українським військом і Урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців для грабунків і погромів (то виходить що такі були, хоч вище С.Петлюра заявляв, що «не вірити цьому — В.С.) будуть суворо покарані по законах військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога» [5,406-407].

Навівши частину цього витягу в своїй монографії, М.Попович дипломатично зауважує-запитує: «Чи не була це хитрість двоєдушного отамана?» [5,216]. А, можливо, то просто форма риторичного запитання, яку дуже еластично застосував досвідчений вчений-публіцист?

Повертаючись до серпневого (1919 р.) звернення Ради Народних Міністрів, слід зафіксувати увагу ще на одному важливому моменті. В документі наголошується на поширенні погромних настроїв у більшовицькому війську і на зменшенні їх в Українській Армії (навіть чи за

цією тезою стояла достовірна, або хоч якась статистика. — В.С.), а також на тому, що в лавах УГА б'ється чимало жовнірів-євреїв, уряд апелював на завершення до єврейських громадян: «Пам'ятайте, що єдина для вас путь - це путь мирного співжиття з українським народом, котрий мусить бути і буде самостійним і ні від кого не залежним. Пам'ятайте, що путі українського і єврейського народів тісно зв'язані і мають за собою триста років знуцання і гніту над ними російського царизму. Як рівні громадяне республіки, захищайте разом з українським народом вашу спільну батьківщину. Хай живе Самостійна УНР! Хай живе братерське і рівне співжиття українського і єврейського народів на Україні! Хай живе нац.-перс. Автономія! Хай живе з'єднання робітництва всіх націй на Україні! Хай живе соціалізм!» [5, 166-167].

У наведених словах можна вичитати щирий залик до братерського єднання двох знедолених століттями народів. А можна вгледіти і нотки, суголосні шантажу (чого варті лише повтори слова «Пам'ятайте» — це лише нагадування, чи, по-петлюрівськи, водночас і погроза, яка визначає «єдину для вас путь»?).

Для пошуку істини важливо не лише принципово відмовитися від тенденційності у висхідних світоглядних позиціях, а й відборі фактів, документів, не допускати абсолютизації одних при відкиданні інших. Не менш важливо зважено аналізувати й кожен документ в його цілості.

Аналізуючи відозву Головного Отамана військ України С. Петлюри від 27 серпня 1919 року, не можна не звернути уваги на те, що відповідальність за погроми покладалася на ворогів УНР, зокрема на большевиків (які немовби навмисне, підкупали злочинні елементи, організовували єврейські погроми в тилу української армії), повідомлялося про те, що єврейські політичні партії стоять на ґрунті української державності, що єврейське населення допомагає українській армії, піклуючись про ранених козаків, і закликалося до рішучої боротьби з погромщиками і до братерського співжиття двох народів. «Кара на смерть мусить упасти на голову погромщиків і провокаторів, — писав С.Петлюра. — Більше карності й дисциплінарності я вимагаю від вас (старшин і козаків) в цьому відношенню, щоб ні один волос не впав з голови невинного. З Богом на велике і святе діло визволення народів з ярма большевицького!» [5, 167].

Мабуть, ще рішучішим, суворішим був наказ про боротьбу з погромами Головної Команди війська УНР від 26 серпня 1919 року, головні положення якого можна звести до таких: «Українське хоробре військо... освячене кращими заповідями своїх прадідів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі і всім тим, хто на ній з давніх давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, — большевики, наче б ті похливі злодії, нестримно тікають на північ, в свій темний закуток. Проте на вільній, але занапащеній нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва, — йому захотілося ще крові невинної, ні в чому не повинного населення. Темні люде — чорносотенці і червоносотенці (одна згряя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну пра-

цю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації і часом підбурюючи на це страшне діло і деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть ошіямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю і загубити нашу національну справу... Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником і ворогом нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття. Старшина й козацтво! Весь світ дивиться і не надивується на ваші вильовні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоча б і випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій Державі пекучого сорому на весь світ. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю застане сувора законна кара народнього суду, а помста, часто-густо не обміркована, ще не козацьке діло. Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з вашого війська і віддавати під суд, яко зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду для Держави від погромів, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення. Наказую всьому воляцтву пильно прислухатися до цієї відозви і найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитати у всіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях, як наддніпрянської й наддністрянської армії, так і серед повстанських частин» [5,167-168].

Коли читаєш такі документи, невідомо виникають питання: яку ж армію провокаторів треба було заслати у петлюрівські війська, щоб вони майже всуціль заразилися бацилами антисемітизму і спричинили до таких масштабних, повсюдних ексцесів, що боротьба з ганебним лихом перетворилася на цілий напрямок урядової політики? І чи не тому ефект від усіх зусиль державного проводу виявився мінімальним, що причини явища шукалися зовсім не там (або ж більше не там), де вони насправді зароджувалися? Боротися з хворобою, не встановивши діагнозу, як відомо, справа безнадійна.

Та гостра ідеологічна боротьба, яка спалахнула після вбивства С.Петлюри, не привела ні до обнародування нових фактів про непричетність отаманського режиму до єврейських погромів, ні до появи нових логічних аргументів. І тим не менше, гадається, якнайдоцільніше звернутися саме до документів тієї пори, оскільки вони, окрім певної систематизації й узагальнень, містять погляди, так би мовити, з різних боків. Є можливість ознайомитися й з тезами й зі ставленням до них (антитезами).

Безперечний інтерес у цьому плані становить брошура «Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С.Петлюри». Видання було здійснене законною організацією УСДРП в 1928 році у Празі (на брошурі позначено: Прага — Київ).

До брошури ввійшли документи, що супроводжували дискусію, яка відбулася у Виконкомі Соціалістичного Інтернаціоналу в лютому

1928 року. Історія цієї події така. Після суда над С.Швардцбардом, на якому чимало йшлося про вину С.Петлюри за єврейські погроми і природного широкого розголосу в світі про деталі резонансної справи, ЦК УСДРП 22 червня 1926 року ухвалив спеціальну резолюцію та відозву до українських робітників і селян, розповсюдив статтю О.Безпалка на смерть С.Петлюри [16]. У лютому 1927 року на ці документи відреагував колишній бундівець, представник Російської соціал-демократичної партії в Соціалістичному Інтернаціоналі Р.Абрамович. У доповіді, направлений до Комісії національних меншостей Інтернаціоналу, Р.Абрамович піддав критиці позицію ЦК УСДРП. На його думку, українські соціал-демократи намагалися взагалі заперечувати причетність української влади, персонально С.Петлюри до єврейських погромів 1919 року, зняти вину з них за бездіяльність щодо протидії ганебним антисемітським акціям тощо.

У відповідь ЦК УСДРП обнародував два меморіали (10 лютого 1927 р.) і 15 лютого 1928 р.) зі спростуванням претензій Р.Абрамовича. Питання обговорювалося на засіданнях комісії національних меншостей (23 лютого 1928 р.) і Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу (28 лютого 1928 р.).

До видання включено підготовчі матеріали, протоколи й резолюції засідань і додано деякі документи революційної доби.

Зважаючи, що інших офіційних документів бракує (здебільшого доводиться мати справу з мемуарами), гадається, є сенс звернутися як до свідчень з одного боку, так і їх спростувань. Адже нічого нового в протиборстві сторін аж до сьогодні, враховуючи й статтю (брошуру) Т.Гунчака, яку практично ніхто не обходить, й документам на видання В.Сергійчука, не з'явилося.

У доповіді Р.Абрамовича наводяться наступні факти:

Єврейські погроми розпочалися уже в грудні 1918 року: 13 грудня це зробив «Республіканський полк ім. Петлюри» на станції Бобринські, а 26 грудня — в м. Сарнах. При цьому «козаки заявили, що вони одержали від свого полковника дозвіл «поводитись три дні з жидами, як їм захочеться». Коли цього полковника відвідала депутація міського самоуправління з християнином на чолі, то полковник заявив християнинові: «Ви підкуплені жидами» [7,28].

З 25 по 30 грудня 1918 року «інша українська регулярна частина» на залізничній лінії від Коростеня до Сари грабувала і вбивала «усіх жидів, яких тільки козаки могли піймати». «Зараз же після цього почалися ексцеси в Бахмачі й Борзні (Чернігівська губернія), де особливо відзначився ославлений отаман Ангел, що також командував українською військовою революційною частиною». Всю першу половину січня український загін на чолі з отаманом Козир-Зіркою тероризував єврейське населення м.Овруча. «Десятки жидівських дівчат були насилувані й захоплені козаками. На одному лише базарі залишилося 32 жидівських трупи. Все, що можна було грабувати, було пограбоване» [7,28-29].

Значно страшнішими й жорстокішими були ті організовані масові вбивства євреїв, - веде далі Р.Абрамович, - які були переведені в різних містах і містечках не партизанами, але офіційними начальниками українських правительствених військ в перших місяцях 1919 року. Під приводом «карної експедиції проти большевизму» учинив

отаман Палієнко, старшина Петлюри, масові грабунки, знущання й розстріли жидів в Бердичеві та в Житомирі. Кожного разу місто розподілювало по докладно виробленому плану на окремі участки, осаджувало малими групами українських козаків і підпалювало. Всюди постунали однаково: домашній трус, знущання, грабунки і тут, то там насилування жінок і розстріли. В Бердичеві, де різня тривало від 5 до 10 січня, нараховано 17 вбитих, 40 ранених і кілька сот побитих і пограбованих жидів. В Житомирі від 8-13 січня вбито 53 жидів, 10 поранено і багато соток бито і пограбовано. Між вбитими були переважно старики, жінки й діти... Палієнко заявив делегації міської управи (в Бердичеві та Житомирі), що він уповноважений Директорією (Петлюри) «навести порядок» в Бердичеві й Житомирі. Він заявив теж, що «весь большевизм є діло жидів» і що «Україна має таких ворогів: Антанту, поляків, румунів, москалів, жидів і большевиків. Але всі большевики — жиди...».

Бердичівська комендантура заявила, що вона одержала від начальника південно-західного фронту отамана Оскілка наказу не втручатися в розпорядження Палієнка. В Житомирі заявив комендант, що він має наказ: «повбивати всіх жидів...» [7,29-30].

Звернувши увагу на те, що всі тодішні погроми в Україні здійснювалися під прапором «боротьби проти жидівського большевизму», доповідь наголошує на тому, що «найстрашніше й найбільше пролиття крові було зроблено в містечках Проскурові, Фельштині й Балті. Організатором цих перших двох погромів був відомий український отаман Семесенко, що був у великій пошані за свою відвагу, і який командував «Запорізькою козакою бригадою ім.Петлюри» і «Третім Гайдамацьким полком». Коли було здавлено зроблений там українською залогою большевицький бунт, зібрав Семесенко своїх козаків і старшин на закуску і після закуски взяв присягу від всіх присутніх, що вони ви ріжуть всіх жидів у м. Проскурові, не займаючи однак жидівського майна. Козаки на це склали присягу, і її додержали. 15 лютого о год, 2-ій по полудні появилися гайдамаки у строгому військовому порядку з червоними стрічками на грудях і розділилися швидко і безшумно по докладно виробленому плану по всьому місті. У кожний жидівський дім вдерлася мала група козаків 5 до 15 чоловіка і зачала цілком спокійно і діловито вбивати шаблями присутніх жидів. Не минали ні старих, ні жінок, ні немовлят. Майже зовсім не стріляли. Такий був наказ Семесенка. Все це тривало в Проскурові тільки 3 ? години. Тоді затрубила труба і козаки залишили будинки, стали на вулиці у військовій лаві і відійшли до своїх квартир. Але за ці 3 ? години вбито 1500 жидів і ранено понад 600. Санітари, які хотіли пізніше подати поміч раненим, оповідали, що кров текла буквально потоками, так що можна було бродити в крові. Трупи наскладали у великі купи. По плану Семесенка різня мала ще теж продовжуватися на слідуючий день, але цивільний комісар Таранович викликав по телефону допомогу від головнокомандуючого фронтом Шаповала... і йому вдалося при підтримці впливового соціалдемократа учителя Верхоли зупинити Семесенка і примусити його припинити різню» [7,30].

Представник російських соціал-демократів не згоджувався з тим, що С.Петлюра довгий час не мав сил для боротьби з погромами, хоча й був проти них. Коли це торкалося його особистої влади, замахів на

неї (скажімо, С.Оскілка чи П.Болбачана), Головний Отаман діяв рішуче й оперативно.

«Цей факт, - підкреслюється в доповіді, - що до літа 1919 року не був як небудь покараний, не кажучи вже про кару на смерть, ні один із організаторів погромів, імена яких були всім відомі. Хоч було заявлено, що отаман Ангел мав бути розстріляний, але пізніше виявилось, що ця вістка була неправдива... Так само нічого не зроблено з Палієнком, героєм погромів у Бердичеві й Житомирі. Розпочате було слідство проти нього і знайдено у нього під час трусу багато награвованого золота і дорогоцінних речей, але всемогутній керівник української «контррозвідки», яка відповідає більшовицькій «Че-ка», полковник Ковенко (соціалдемократ і близький приятель Петлюри) взяв Палієнка під свою охорону і заявив в присутності представників жидівської соціалістичної партії на нараді у Винниці (лютий 1919 року), що на Палієнка не падає вина, бо він, робив по вказівкам його, Ковенка, і провадив тільки проти-більшевицьку розправу в Бердичеві й Житомирі. І Ковенко додав: «ми вбивали, вбиваємо і вбиватимемо». Палієнкові не сталося нічого. Тим більше не було нічого іншим погромницьким отаманам. Що більше, ці панове, яких руки були поплямлені невинною жидівською кров'ю, всі ці Волинці, Соболевські, Ковенки, Петрови, Шепелі, Мордалевичі й інші називали себе гордо «соціалістами» і де які українські соціалістичні партії вважали їх і шанували, як соціалістів. Навіть жорстокому Семесенкові нічого не сталося...

Пан Пшановський, керівник Данського Червоного Хреста, сказав, як свідок (перед слідчою комісією), що він як раз був при тому, коли Семесенко рапортував Петлюрі про свою «екзекуцію» в Проскурові і що Петлюра не тільки не робив ніяких закидів Семесенкові, але прийняв його дуже приязно. Відомий український професор Грушевський й український соціалдемократ Жуковський оповідали українському жидівському міністрові Ревуцькому (Поалей-Ціон), що Петлюра ніби заявив у їх присутності: «Шкода жидів, але жидівські погроми підтримують дисципліну в армії...» [7,33-35].

ЦК УСДРП визнав усі перераховані в документі представництва РСДРП в Соцінтерні факти єврейських погромів. Розбивши період, коли на Україні відбулися погроми за участю певних елементів — українського населення й українського війська на дві доби: одна приблизно від 15 грудня 1918 року до 12 квітня 1919 року і друга — від 12 квітня 1919 року до 15 листопада 1919 року, - українські соціал-демократи констатували: В першу добу відбулися всі погроми, на які посилається у своїм меморіалі т.Абрамович (Сарни, Бердичів, Житомир, Проскурів і інші), бо на протязі цієї доби на території, зайнятій українським військом, панувала найбільша анархія за весь час української революції» [7,51].

Заперечувати, вочевидь, було просто неможливо те, що знали всі (правда, як зазначалося вище, «не знав» або «забув» С.Петлюра, хоча, маючи немало вільного часу на еміграції, міг би ознайомитися з документальними публікаціями з проблеми, що незаживаючою раною ятрила пам'ять єврейства [17]). Як було скрити, скажімо, причину залишення урядової посади (заступника міністра закордонних справ) євреєм А.Маргоніним, що сталася на знак протесту проти невщухаючих погромів і найбрутальнішого з них — у Проскурові.

У листі від 11 березня 1919 року до міністра закордонних справ К.Мацієвичча А.Марголін писав: «Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскурові, Ананьїві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами (гадається остання фраза для чиновника-дипломата атрибутивна, а не сутнісна. Сутнісним був його вчинок, а не слова — В.С.). Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомляю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу».

Як було забути О.Безпалку, що написав некролог про С.Петлюру і поставив перший підпис під першим меморіалом УСДРП до комісії національних меншостей при Соцінтерні, що 4 березня 1919 року він опублікував у «Робітничій газеті» (органі ЦК УСДРП) дуже емоційну, надривну, гнівну статтю із засудження проскурівського погрому. Поряд зі справедливими вимогами покарання винних (тому статтю було передруковано у брошурі «Трагедія двох народів») публікація містила і визнання того, що злочини вчинили українські гайдамаки і що влада не поспішає з притягненням до відповідальності зачинщиків ганебного дійства.

У статті О.Безпалка є рядки, від яких стає справді моторошно й які просто соромно повторювати. Це відтворення подробиць того, хто й кого нищив. «Страшно, страшно, нема слів обурення, щоби висловити це почуття образи для людської гідності в розпачі пише автор. — Ні в якому народі і в жаднім віці, і нігде на сторінках історії нема описаних подібних картин.

Хто ж це гуляв на проскурівському базарі: люде? Ці єства не заслуговують на назву жадної звірини, бо це ж було би образою тої звірини. Герої? Де ж є на світі герої такі, які мірялися би з шестимісячними дітьми, немічними бабами, коли ж ще в середніх віках тому шістьсот літ уважалося задачею чести найкращих героїв-лицарів брати в оборону немічних женщин і дітей.

Оцих проскурівських погромників не можна навіть назвати відважними людьми, бо в Проскурові мали щастя всі ті жида, що жили в міцних камяних хатах з крупкими дубовими дверима. Туди не зайшов жодний гайдамака, бо виважувати дубові двері це праця і може за ними знайшовся б сильніший опір. Але ж бідні хатки обчасом розбиті, на це стало відваги й сили. Тому ж то наші приятелі жидівські банкири і багачі міста Проскурова, осталися живими, за те наших клятих ворогів пекарів, кушнірів, робітників на заводах, фурманів, маленьких лав очників — тих вирізали до ноги. Біля 1500 душ загинуло від гайдамацьких шаблук. Гайдамаки в своїм нерозумі хвастаються, що 6000 вирізали. Докладної статистики ще не зроблено, але більш 2000 душ в ніякім разі не упало після провізоричного обчислення жидівської громади» [18].

Гнівно засудивши погромників, заявивши, що їх нізащо не можна вибачити, О.Безпалко щиро запитує, «чи покарано зло чинників,

чи дано інформації всім частинам війська, як воно має заховуватися супроти мирного населення без різниці віри, чи поширюється література для освідмлення народу в цім напрямі?

Незважаючи на те, що на момент обнародування статті пройшло майже три тижні, відповідь настільки не задовольняла одного з чільних діячів УСДРП, обурювала свідомість кожної порядної людини, що стаття завершується із застосуванням жажливих оцінок-епітетів: «Наразі ще досі урядує той комендант, за якого урядування вирізано дітей й жінок у Проскуріві, ще досі ті частини війська, що це робили, живуть в тім городі, ще досі ходять люди, які себе звать інтелігентами й провідниками військових частин і хвастаються оцим нелюдським ділом в Проскуріві і по інших містах.

Ми мусимо голосно сказати собі і народові, що ворог нашої справи і ворог нашого народу сидить в нас самих, в нашій незорганізованості, в нашій байдужості до загальних справ, в нашій відсутності енергії братися витревало до суспільно- і військово-організаційної роботи, в нашій лінивстві, бездарності, в нашій невірі до власних сил. В нас є цей ворог, але ми не розправляємося з ним так жорстоко, як з тими невинними жидівськими бідолахами, яким дійсно байдужа мусить бути доля нашого народу і нашої України. Коли ці жидки заслужили на заріз, то кільки з нас заслужили на шибеницю за зраду своїй отчизні і своєму народові.

Наш нарід мусить змити проскурівську пляму з себе, як найскорше одногосним осудженням того діла і гострим покаранням його. Инакше не маємо права домагатися прийняття до сем'ї народів і засідати разом з американцями, англійцями, французами, які неминуче мусять нас уважити не рівними з собою, а людоїдами» [18].

Кількома днями раніше в тій же «Робітничій газеті» було вміщено резолюцію ЦК УСДРП, формулювання якої були більш стриманими, однак смисл був той же [19].

Проте, в 1927-1928 роках, намагаючись зняти відповідальність з українського політичного керівництва, передусім з С.Петлюри («на допомогу багатослівно притягається вся історія боротьби проти П.Скоропадського, проти червоних, білих, Антанти, Польщі, численних повстань в тилу УНР, злочинців, що повтікали з тюрем під час анти гетьманського повстання, провокаторів-терористів, що попролазили в армію Директорії, або на цивільні посади й т. ін.), автори українського меморандуму заключають аргументацію своєї позиції дуже прикметними сентенціями: «Різні «отамани» формували «партизанські» полки під такими гослосними назвами, як «республіканський полк імени Петлюри», «ім. Винниченка» і др., які піячили, чинили заколоти, реквизиції й ніякої влади не слухали. Утворився жажливий стан, як на фронті, так і в тилу армії. Так, наприклад, подільський губерніальний комісар, прохаючи порятунку від «отаманів», писав у своєму офіційному донесенні з 5 березня 1919 року: «Отамани й штаби військових частин, які формуються, зовсім не рахуються з жадними законами й кожний отаман та вербовщик уважають себе за великого начальника. Робляться незаконні, грабіжні реквизиції і т. д. Цивільна влада без допомоги вищої військової влади не може дати хоч би маленький відпочинок населенню, яке живе під страхом

погрому або якого небудь вибуху» (Христю: Замітки й матеріали до історії української революції. 1922. Т. IV. стор. 107).

Такий стан безсилля місцевої влади цілковито відповідав стану вищої як цивільної так і військової влади. В цей час замість впорядкування фронту і тилу Директорія і правительтво на домагання представників держав Антанти реорганізуються. Соціялісти виходять (10.II.) із складу Директорії і правительтва, утворюється буржуазне правительтво на чолі з професором Остапенком.

Все це утворило на фронті стан повної анархії. Навіть найбільше дисципліноване ядро армії — Корпус Січових Стрільців, - який почав повстання проти гетьмана, настільки в цей час дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого Петлюри, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини. Необхідно підкреслити, що такий стан дезорганізації фронту припадає як раз на середину лютого, тобто на момент найбільшого погрому — Проскурівського...

Така загальна ситуація панувала в першу добу зазначеного періоду. Жидівський соціяліст Гольдельман, на якого посилається й т.Абрамович, цілком правильно про цю добу пише: «Панувала безмежна отаманія в різноманітних її формаціях. Кожна окрема частина мала свою політику, свої плани, свої методи війни» (Гольдельман. Листи про Україну, стор. 34).

Є безсумнівний факт, що в ту добу українська влада була безсила успішно боротися як з погромами, так і з іншими проявами страшної між громадянської війни» [7,53-54].

Одним словом, громадянська війна, абсолютна анархія — хто міг подолати такі об'єктивні обставини?

Мабуть можна визнати, що до певної міри з наведеними міркуваннями можна погодитись. Однак до них обов'язково треба додати й відповіді на питання: а хто, як не С.Петлюра був ініціатором і «творцем» системи порядкування в УНР, наіменованої «отаманщиною»? Причому зробив це всупереч тим теоретичним моделям, які виробляли найавторитетніші діячі з УСДРП й УПСР і до яких схилялася більшість українського політикуму (ну, скажімо, на Трудовому Конгресі).

Можна, звісно, погодитися з тим, що безчинствували непідвладні С.Петлюрі отамани (більшовицькі й гетьманські провокатори, білогвардійські агенти, здеморалізовані елементи тощо) — на цьому особливо наполягають сьогоднішні адепти Головного Отамана. Однак, тоді дуже швидко з'ясовується, що кордони Української Народної Республіки, з неминучістю доведеться звузити до площі під директоріальним потягом. Тобто держави з багатомільйонним народом із беззавітною відданістю його рідній національній владі у Директорії, С.Петлюри просто не було. За кого ж і за що він тоді змагався?

На це питання також відповісти нелегко. Гасла самостійної, соборної України лунали в 1919 році постійно. Однак ніякої соціальної програми «отаманодержавіе» не мало й мати не могло. То ж не дивно, що від українського проводу відсахнулися маси практично всієї Наддністрянської України й сякі-такі надії залишалися хіба що на галичан, яких, своєю чергою, з рідних теренів за Збруч витіснили поляки. Діватись було нікуди й доводилось вести боротьбу за виживання «соборним фронтом».

Правда й щодо останнього не все було гаразд, а тому І.Мазепа та П.Феденко (автори меморандуму) повертають справу так, щоб і у внутрішніх незгодах та чварах у Директорії знайти аргументи для виправдання С.Петлюри. «В середині самої Директорії, — пишуть вони, — її член Андріївський виразно виступав в оброні українських контрреволюційних елементів, які взагалі були головним чином причетні до погромів. Палієнко, Семесенко, Ковенко, Оскілко, Балбачан — все це політичні однодумці п.Андріївського, які не тільки не слухали правительства і Петлюри, але за всяку ціну хотіли збути собі й республіканського уряду і самого Петлюри. В цім вони находять собі підтримку з одного боку у буржуазного уряду Петрушевича в Галичині, а з другого — у всіх неукраїнських реакційних елементів» [7,54-55].

Можна подумати, що перелічених (та й інших, не перелічених) отаманів призначав П.Андріївський, а не Головний Отаман!

Однак, не помічаючи (чи, принаймні, роблячи вигляд, що не помічають) очевидної суперечності, українські соціал-демократи роблять висновок-зізнання: «В цих умовах зрозуміло, що й ті заходи, яких уживала українська влада для боротьби з погромами, не осягали своєї цілі. Загальна дезорганізація була така велика, що успішна боротьба з погромами була неможлива: ця доба належить безперечно до найсумніших в історії української революції» [7,55-56].

Якось пом'якшити цю сумну констатацію не спроможні «жалібні» розповіді про те, що спроби С.Петлюри покарати Палієнка, Ковенка, Семесенка наштовхнулися на протидію правих елементів (П.Андріївський) і тих же галичан (С.Петрушевич), а комісії, створені для розслідування і покарання винних за погроми в Житомирі, Проскурові, інших містах «не встигли» виконати своєї ролі, оскільки блискуче посування фронту унеможливило їх роботу.

Отже, якщо речі називати своїми іменами, не криводушити, доведеться визнати: перевага в суперечці виявилася не на боці українських соціал-демократів, а меншовика. Останнє теж має своє певне значення — не більшовика і не білогвардійця, на яких представники УСДРП намагались покласти головну відповідальність за єврейські погроми. Хоча тут можна висловлювати свої застереження, все ж неналежність Р.Абрамовича до котрогось із таборів, що фігурували в дискусії, дозволяє сподіватись, що ймовірність об'єктивності в його твердженнях і оцінках порівняно вища, ніж у осіб, які мали пряму зацікавленість у результатах суперечки.

Наведене міркування, звісно, можна сприйняти за більш або менш абстрактне. Однак його можна й дещо конкретизувати. Достатньо звернутись до тверджень М.Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 році, водив їх потім за урядовим по-тягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому видавались, як кара за анти єврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з головним Отаманом, зазіхав на його владу, влаштовував заколоти-«авантюри». Контррозвідник найменував свої дії ліквідацією «Отаманії» [20,27-28,31,53-54].

Спогади М.Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», — згадує автор. — На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святенко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!» [20,31].

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії — інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після розброєння підвладної їм частини), а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М.Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитись із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли unikнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський — Проскурів — Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова — Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочиську, а Уряд покидав Кам'янець-Подільський без плану. М.Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І.Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ьського], - зауважує головний «кривдник» отаманів, - я перевіз з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду - Мін[істерства]

внутр[ішніх] справ, - їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судіть їх, або я мушу їх звільнити. Влада нічогоїсінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим» [20,32].

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С.Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного Отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати. Так у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляє: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей» [21,13].

І першим, хто порушив цей заклик — розпорядження з масонської волі, був саме С.Петлюра [1,163-165;22,569-570]. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного Отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М.Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 році — І.Мазепа, якого, за твердженнями того ж М.Чеботаріва, - «отамани готові були на руках носити за звільнення» [1,33]. І якщо не з наукової точки зору, а чисто по-людськи поведінку І.Мазепа ще якось зрозуміти можна (виправдати ж — ні), то зовсім алогічно видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності — комплексний підхід до предмету дослідження.

А полковник М.Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на поокремих отаманів, а й на першого серед них — С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочеську з М.Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С.Петлюра напутствував його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи» [1,33].

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М.Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасті загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі — годинники, персні і т. д. Були і речі з жидівських грабунків, або й по-

громів (підкреслено мною — В.С.). Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. При них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповідь, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т. д.» [1,33].

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М.Чеботарів згадає, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 року. Тоді С.Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження формування Коша Слобідської України... С.Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного поквітування...» [1,123].

Звідки взяли гроші, коштовності у М.Чеботаріва на початку зими 1919 року — невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С.Петлюри, підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі — й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М.Чеботарівим — однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С.Петлюри не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускались подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Вищенаведене дисонує із твердженням професора В.Сергійчука про те, що уряд УНР «уже після перших погромів, що сталися на початку січня 1919 року в Бердичеві та Житомирі, різко засудив їх, вдавшись до розстрілу організаторів і розформування військової частини, що взяла участь у ньому. І в подальшому бачимо неодноразові спроби Уряду УНР, зокрема Симона Петлюри, поставити на місце стихійну отаманію — про це засвідчують оригінальні документи за його підписом» [23,21].

(Далі буде)

Література та джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К., Відень, 1920.
2. Робітничка газета. — 1919.- 20 січ.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції — Т. III. — Прага, 1921.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 130. — Оп. 4. — Спр. 13.
5. Див., напр.: Попович М. Червоне століття. — К., 2005.
6. Гай Ю. З ким і проти кого. — К., 1980. — С. 32; Бугдов Д., Вегенев Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917 — 1923 рр. — К., 2004.

7. *Трагедія двох народів*. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. — Прага — К., 1928. Прага — Київ. — 1928.
8. *Еврейская Энциклопедия*. Иерусалим. — 1976. — Т. 6.
9. *Солженицын А.И.* Двести лет вместе. В 2-х т. — Ч. 2. — М., 2002.
10. *Гриневич Л.В., Гриневич В.А.* Євреї в Україні // *Енциклопедія історії України*. — Т. 3. — К., 2005.
11. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917 — 1921. Т.І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942.
12. *ЦДАВО України*. — Ф. 3809.- Оп. 2. — Спр. 6.
13. Див.: *Нова Рада*. — 1918. — 5 берез.
14. Див.: *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 183—186; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. — К., 1994. — С. 159-160.
15. *ЦДАВО України*. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 18.
16. *Безпалко О.* Симон Васильович Петлюра // *Соціал-демократ (Прага)*. — 1926. — 28 травня.
17. Згадати хоча б: *Алексеев (Небудов) Ив.* Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912-1920. М., 1922. — С. 21-27; *Гусев-Оренбургский С.* Багровая книга: Погромы 1919-1920 гг. на Украине. — Харьков, 1922.
18. *Робітничка газета (Вінниця)*. — 1919. — 4 березня.
19. *Робітничка газета (Вінниця)*. — 1919. — 28 лютого.
20. Див.: *Визвольні змагання очима контррозвідника*. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). — К., 2003.
21. Цит. за: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов. — 1919.
22. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., Либідь, 1999.
23. *Сергійчук В.* Погроми в Україні в 1914-1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998.

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций

Освещаются события 1919 года в УНР, связанные с еврейскими погромами в период Украинской революции. Обосновываются новые подходы к изучению вопроса.

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies

Events of 1919 in the People's Republic of Ukraine, related to Jewish bashings during revolution are shown. New approaches to the question study are grounded.

Розовик Д. Ф.

Культурно–освітня робота громадських організацій у роки національно–демократичної революції (1917–1920 рр.)

Розкриваються малодосліджені у історичній науці аспекти організаційної і практичної роботи громадських й культурних організацій Київської губернії у сфері національно-культурних перетворень в період визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр.

Лютнева (1917р.) революція і падіння монархії у Росії активізували громадсько-політичне життя на території всієї імперії, а у національних окраїнах посилила національно-визвольний рух. Ці процеси не обминули й Україну. У ній також розгорнулася боротьба за національно-державне відродження українського народу, складовою частиною якого стало і національно-культурне будівництво. Активну участь у національно-культурних перетвореннях брали різні громадські та культурні організації. Серед них найбільш плідно працювали «Просвіти», профспілкові, кооперативні, молодіжні організації. Ці проблеми частково висвітлені у працях О. Коновця [3,73-100], А. Середняка [6,42-53], Л. Євселевського, С. Фарини [7,84-112], С. Масюк [4,13-21], С. Зворського [2,23-24], І. Фернія [7,13-14], Д.Розовика [5,212-230]. Однак названі роботи досліджують переважно вклад у культурні перетворення окремих громадських і культурних організацій на загальноукраїнському або регіональному рівні, залишивши поза увагою висвітлення роботи названих організацій у національно-культурному будівництві в губерніях. Отже, даліше вивчення роботи громадських організацій (у даному випадку – Київщини) у національно-культурному будівництві з врахуванням етнічного складу населення, стану економічного розвитку і географічного розташування краю є актуальним питанням й визначає мету дослідження названої праці.

Уже в перші місяці після революційних подій лютого-березня 1917 року в Україні інтенсивно розпочали утворюватися громадсько-культурні організації «Просвіти». Ще до появи українських урядів, а потім і за їх допомоги, ці товариства розгорнули національно-культурне будівництво. У 1917 році в Київській губернії утворилося 60 «Просвіт», а у 1920 році, незважаючи на припинення діяльності багатьох товариств через репресії денікінських та польських військ, їх чисельність зросла до 280 одиниць, частина з яких діяли з філіями [8,арк.13].

Перед «Просвітами» Київщини, як і всіма іншими товариствами України, первинним завданням, з моменту їх утворення, став розвиток української освіти. Для вирішення цієї важливої проблеми необхідно було, насамперед, ліквідувати неписьменність серед дорослого населення, розробити і реалізувати заходи, спрямовані на підвищення загального культурного рівня громадян та сприяти розвитку дошкільної, шкільної, професійної і вищої освіти.

Серед просвітніх товариств, які внесли особливо великий вклад у розбудову української освіти, була «Просвіта» імені Тараса Шевченка м. Києва. І це закономірно, тому що товариство мало великий досвід організації освітньої роботи, набутий ще у 1906-1910 роках, а у його рядах працювали С. Русова, М. Томашівський, С. Гаєвський, О. Лотоцький, М. Матвієвський та інші відомі діячі науки і культури України. До того ж товариство знаходилося у культурному і політичному центрі українського народу, а згодом і столиці Української Держави. Це об'єктивно зобов'язувало його членів і сприяло їм проводити організаційну та практичну роботу з налагодження діяльності багатьох «Просвіт» Київщини і України.

Займаючись проблемою розвитку шкільної освіти, назване товариство допомагало, насамперед, створювати українські школи у зрусіфікованому Києві. За його участі впродовж 1917-1918 років в місті було відкрито декілька початкових шкіл з україномовним викладанням, засновано дві українські гімназії, три дитсадки, школу-інтернат для безпритульних дітей. Для дорослого населення шкільна комісія «Просвіти» спільно з Департаментом позашкільної освіти Генерального Секретаріату освіти відкрила в Києві дві вечірні школи, а у районах міста курси з ліквідації неписьменності та декілька десятків освітніх осередків у населених пунктах губернії й військових частинах.

Підтримуючи розвиток професійної освіти, шкільна комісія сприяла заснуванню нових професійних шкіл та училищ. Навчання у них, як правило, було безкоштовне. Це відкривало ширші можливості дітям і молоді з трудових верств населення отримати професію. Комісія також допомогала проведенню українізації системи профосвіти, заснувала мережу вечірніх курсів підвищення професійної майстерності для працюючого дорослого населення.

Підвищену увагу «Просвіта» Києва надавала підтримці розвитку української вищої освіти та науково-дослідної роботи. Члени шкільної комісії, як і уся «Просвіта» в цілому, взяли активну участь у створенні українського народного університету, якому в серпні 1918 року гетьман П. Скоропадський надав статусу державного. Допомагали заснувати технічний, консульський, архітектурний інституту, Академію наук України, науково-дослідні товариства. Брالی участь у налагодженні практичної діяльності цих навчальних закладів і наукових підрозділів та проведенні їх українізації [9, арк.31, 49, 60].

«Просвіта» докладала багато зусиль до налагодження випуску україномовної періодики, навчальної і художньої літератури. Її видавнича комісія підтримувала видання «Робітничої газети», «Нової Ради» та інших українських газет і проводила на їх сторінках значну агітаційну культурно-освітню роботу. У 1917-1919 роках за фінансової підтримки «Просвіти» було видано понад 50 тис. примірників навчальної і художньої літератури та декілька тисяч у 1920 році, після

звільнення Києва від польських інтервентів. Окрім книжок друкувалися великими тиражами брошури з біографіями або працями Т. Шевченка, Г. Сковороди, М. Драгоманова та інших видатних постатей України [9, арк. 27, 33, 44, 73; 10].

Просвітяни активно підтримували розвиток бібліотечної мережі міста і губернії. Вони створили стаціонарні бібліотеки у восьми районах Києва та декілька десятків бібліотечних осередків на підприємствах і у навчальних закладах міста. Члени «Просвіти» брали участь у формуванні Національної бібліотеки. Вони збирали для її фондів унікальні книжкові видання, закупували різну літературу, передавали бібліотекам у користування власні колекції книг. «Просвіта» допомагала створювати Національний архів. Її члени збирали і передали у фонди архіву сотні цінних документів різних епох історії України. Щодо бібліотечного руху в губернії, то за участю київської «Просвіти», у містах і селах краю було засновано десятки стаціонарних бібліотек та хат-читалень [9, 60, 67, 80, 106; 11, арк. 149].

Товариство плідно працювало у сфері дальшого розвитку українського театральо-музичного мистецтва. Цю роботу вела театральна комісія, яку очолювали О. Лотоцький та М. Садовський. За її участю у Києві були створені Національний драматичний і оперний театри та хор, декілька десятків напівпрофесійних театрів, десятки самодіяльних музично-хорових колективів. Комісія підтримувала розвиток українського кіномистецтва, створення кінотеатрів у місті і губернії [9, арк. 27, 29, 38, 42, 47].

Мистецька комісія «Просвіти» брала участь у організації виставок українського образотворчого мистецтва у Києві та губернії. Допомогала засновувати Національний та інші музеї і збирати до їх фондів історико-культурні пам'ятки. Члени комісії з охорони пам'яток культури і старовини домоглися від керівництва Києва видання розпорядження про поставлення під державну і громадську охорону декількох сотень архітектурних споруд, пам'ятників та парків і скверів міста.

Важливою ділянкою культурно-освітньої роботи «Просвіти» було ідейно-патріотичне виховання населення та формування національної свідомості серед українців. Цим питанням займалася лекційна комісія. До її складу входили О. Лотоцький, Н. Мірза-Авак'янц, С. Гаєвський, В. Дурдаковський, О. Зеров. Ідейно-виховна робота проводилася за допомогою читання тематичних лекцій, сценізації у театрах вистав, створення художніх кінофільмів, публікації різних брошур, плакатів, листівок з патріотичною тематикою.

Чимало зусиль доклала «Просвіта» для проведення українізації зрусифікованої державно-адміністративної системи та громадського життя міста. З цією метою у Києві були організовані постійно діючі україномовні курси для працівників системи освіти, державних установ, командирів військових підрозділів, керівників профспілкових, кооперативних, громадських організацій, сфери послуг [9, арк. 49, 79].

Активно виступала київська «Просвіта» проти наказу денікінської військової адміністрації за № 22. Згідно цього документу заборонялося вивчення української мови у школах, а система освіти і фактично все українське культурне життя поверталось у русло русифікації.

Отже, «Просвіта» Києва у 1917-1920 роках внесла вагомий вклад у національно-культурне будівництво.

Плідно у сфері національно-культурних перетворень працювали й інші товариства міст і сіл губернії. На Черкащині впродовж 1917-1918 років утворилося 40 «Просвіт», частина з яких мала філії. За їх участі в повіті було засновано десятки початкових шкіл. Для роботи у них «Просвіта» Черкас допомогла відкрити у місті курси з підготовки учителів-україністів. Неписьменному і малограмотному населенню товариство заснувало 20 вечірніх шкіл, 3 професійні школи, а в хуторах — мережу курсів лікнепу.

Піклуючись про розвиток українського театрального мистецтва, «Просвіти» Черкащини організували у більшості населених пунктів повіту групи художньої самодіяльності або аматорські драматичні театри.

Враховуючи ту обставину, що на Черкащині знаходилося багато місць, пов'язаних з життям Т. Шевченка, «Просвіти» повіту вирішили створити у Черкасах науково-історичний музей, який згодом перетворився у музей Кобзаря. Музеї або кімнати-музеї, присвячені життю і діяльності поета, були відкриті у Кирилівці, Моринцях та інших селах, у яких народився і проживав Т. Шевченко або мешкали його родичі [12, арк. 1, 4; 13].

Значну культурно-освітню роботу проводили «Просвіти» Уманщини. Чисельність цих організацій у повіті на 1918 рік нараховувало 80, а у другій половині 1920 року — понад 100 одиниць. Це була найбільша мережа «Просвіт» в Україні, які діяли у повітах і які своєю роботою охоплювали майже всі села краю. Природно, що така маса товариств досить активно впливала на весь процес національно-культурних перетворень в повіті.

Як і всі інші «Просвіти», просвітяни Уманщини активно включилися у культурну роботу у, насамперед, освітнє будівництво. Вони спільно з місцевими органами влади та іншими громадськими організаціями відкривали дитсадки, школи, гімназії, профтехучилища. Зокрема, лише власними зусиллями «Просвіт» було засновано 40 шкіл різного типу. Кадри для них готувалися на відкритих в Умані курсах учителів-україністів. Паралельно з цим проводилися заходи щодо забезпечення системи шкільної освіти навчальною та художньою літературою [14, арк. 271]. Турбуючись про ліквідацію неписьменності серед дорослих, «Просвіти» відкрили майже у кожному селі курси або групи лікнепу, бібліотеки та хати-читальні. У сфері розвитку українського національного театрально-музичного мистецтва просвітяни створили десятки аматорських драматичних театральних колективів та груп художньої самодіяльності.

Важливою ділянкою роботи «Просвіти» стало проведення української державно-адміністративних служб повіту. Особливо гостро це питання постало після денікінської та польської окупації Уманщини, під час якої нищилось усе, що було пов'язане з українським державним, громадським і культурним життям. Для вирішення цієї проблеми в Умані були засновані постійно діючі двомісячні курси української мови. На них водночас могло навчатися 250 осіб. У квітні 1918 року відбувся перший випуск слухачів курсів. Серед них були керівники місцевих адміністрацій, профспілкових, кооперативних організацій,

прокурори, судді, директори шкіл, профучилищ, вчителі і навіть священики [15].

За прикладом «Просвіт» Черкащини і Уманщини схожу національно-культурну роботу проводили просвітяни Сквирського, Васильківського, Білоцерківського, Фастівського та інших повітів Київщини.

Узагальнюючи культурно-освітню роботу просвітніх товариств Київської губернії у 1917-1920 роках, слід зазначити, що «Просвітами» було засновано 10 дитсадків, 80 денних, 47 вечірніх шкіл, 5 училищ, 150 курсів і груп лікнепу, 170 стаціонарних бібліотек, 300 колективів і груп художньої самодіяльності та багато інших осередків культури [16, арк.80,102]. Однак через часті військові конфлікти не всі створені «Просвітами» осередки і заклади культури діяли постійно. Їх кількість то зростала, то зменшувалася, і лише у другій половині 1920 року, з припиненням військових дій на Київщині, її чисельність стала стабільною, а в окремих повітах до початку 1921 року помітно зросла.

Поряд з «Просвітами» свій вагомий вклад у культурне будівництво вносили профспілкові організації. Тут варто відзначити, що профспілковий рух в Україні у роки революції мав свої особливості і проходив через різні етапи свого розвитку. На 1917 рік профспілкові організації діяли переважно на великих заводах і фабриках. Однак під час правління гетьмана П. Скоропадського і за радянської влади їх чисельність помітно зросла і профспілковий рух охопив не тільки місто, а й сільську місцевість. Профспілкові об'єднання, як правило, формувалися за галузевим принципом і їх в Україні налічувалося десятки. Найбільш масово профспілкові організації утворювалися на залізниці, у цукровій, харчовій, легкій промисловості, торгівлі, будівництві, машинобудуванні тощо. Координували діяльність профспілок центральні (тобто республіканські) та губернські профради.

Окрім вирішення соціально-економічних питань, профспілки брали активну участь і в культурному будівництві. З цією метою у кожній організації були утворені комісії або відділи культури, які і займалися проведенням в масах культурно-освітньої роботи.

Якщо взяти конкретно Київщину, то в губернії (з врахуванням стану їх соціально-економічного розвитку) діяли в містах переважно профспілки залізничників, машинобудівників, торгівлі, а у селах — харчової та цукрової промисловості. Це пояснюється тією обставиною, що за виробництвом цукру та виготовленням спирту Київщина знаходилася у числі передових з усіх губерній України і це була найбільш розвинена галузь аграрного сектору економіки краю.

Так, за участю профспілкових організацій у містах відкривалися театри, будинки культури, кінотеатри, дитсадки, денні та вечірні школи, училища, народні університети, бібліотеки, музеї. Профспілки за власні кошти друкували книжки, надавали фінансову підтримку випуску періодичних видань. Наприклад, у Києві, за рахунок профспілок, було відкрито 5 шкіл для дітей, 14 дорослим, 4 курси лікнепу, музичну школу, 3 училища, 3 дитбудинки, 15 бібліотек, десятки аматорських драматичних театральних колективів, самодіяльних музично-хорових груп та мережа інших культурно-освітніх закладів [17].

За фінансової підтримки профспілок школи, училища, бібліотеки, курси лікнепу та інші осередки культури відкривалися у всіх містах Київщини.

Помітну культурну роботу проводили профспілки в сільській місцевості. Тут особливо плідно працювали організації цукрових заводів. За їх участі створювалися культурні осередки у населених пунктах, де діяли заводи, а також у селах, які співпрацювали з заводами і постачали для них сировину. Зокрема, профспілки заводів Черкащини допомогли створити у всіх 20-ти селах, які вирощували для заводів буряки, школи дітям і дорослим. Облаштували клуби, бібліотеки. Профінансували придбання музичних інструментів гурткам художньої самодіяльності та літературу школам і бібліотекам. Для підготовки працівників цукрової промисловості у повіті було відкрито три профтехучилища. Профспілки виділяли кошти й для проведення іншої культурно-освітньої роботи серед населення [18].

Подібну культурну роботу проводили профспілки цукровиків і у інших південних повітах Київщини. Їх зусиллями, наприклад, лише у 1919 році було відкрито 47 вечірніх шкіл, близько сотні бібліотек, засновано десятки колективів і груп художньої самодіяльності тощо [19, арк.5,10;20]. Все це разом внесло помітний вклад у підвищення культурно-освітнього рівня сільського населення Київщини.

У ряді районів Київської губернії помітну допомогу розгортанню культурної роботи надавали кооперативні організації. Їх діяльність у цій сфері особливо активувалася після Всеукраїнського з'їзду кооператорів (липень 1918 р.). З'їзд, зокрема, ухвалив рішення про участь всіх кооперативних об'єднань, союзів, організацій у культурних заходах і рекомендував їм створити у своїх структурах спеціальні підрозділи, які б займалися проведенням культурно-просвітньої роботи у масах.

Реалізуючи цю постанову, наприклад, сільськогосподарські колективи, Білоцерківщини за власні кошти відкрили у Білій Церкві аграрний технікум, агрономічні курси, а у селах повіту — 10 вечірніх шкіл та мережу курсів лікнепу. Крім цього, кооператори виділяли гроші на створення шкіл дітям, бібліотек, клубів, колективів художньої самодіяльності [21].

Не менш активну, порівняно з попередньо названими організаціями, а в окремих повітах Київщини і значно масштабнішу культурно-освітню роботу серед населення, проводили молодіжні організації. У їх рядах, як правило, об'єднувалися позапартійна молодь, комуністичні юнацькі союзи (КЮСи) та комуністичні спілки молоді України (КСМУ). Партійні молодіжні організації курирували УКП (боротьбистів) та КП(б)У.

Масово молодіжні позапартійні і партійні організації розпочали утворюватися в Україні, у тому числі й у Київській губернії, наприкінці 1918 — початку 1919 років. Молодь Київщини на своїй губернській конференції (квітень 1919 р.), крім загальних завдань, пов'язаних з державним і соціально-економічним будівництвом в Україні, прийняла також рішення про активну участь молоді у культурних перетвореннях [22]. На виконання цієї постанови навесні 1919 року всі діючі в губернії молодіжні організації взяли участь у проведенні культурно-освітньої роботи.

Великих успіхів у цій сфері досягла молодь Уманщини. Тут навесні 1919 року у кожному з 108 сіл повіту утворилися позапартійні або партійні молодіжні організації. Їхніми зусиллями, до денікінського вторгнення на Київщину, у кожному селі було відкрито той чи інший культурно-освітній осередок — курси лікнепу, вечірні школи, бібліотеки, хати-читальні, групи художньої самодіяльності.

Не припиняла молодь повіту культурну роботу і під час захоплення Уманщини Добровольчою армією та польськими інтервентами, а частина з них перейшла у підпілля і вела збройну боротьбу проти загартників. Після звільнення краю від польських військ, повнокровно відновилася і культурно-освітня діяльність молодіжних організацій. Крім уже згаданих форм проведення культурної роботи, з'явилися і нові. Зокрема, за допомогою місцевих органів влади в повіті було засновано газету «Красная молодежь», а у газеті «Вісті Ревкому і Парткому Уманщини» постійно друкувалася «Сторінка молоді». У ній висвітлювалися різноманітні проблеми життя молоді повіту та робота, яку проводила молодь на культурно-освітній ниві. Крім цього, молодіжними організаціями друкувалися листівки, плакати, спеціальні випуски газет, присвячені проблемам розвитку культури і освіти в повіті [23].

Схожу з культурно-освітньою роботою молодіжних організацій Уманщини проводили й молодіжні об'єднання, союзи, осередки у Черкаському, Білоцерківському, Фастівському, Чорнобильському, Звенигородському та інших повітах губернії. Зусиллями молоді було відкрито сотні курсів лікнепу, бібліотечних осередків, засновані гуртки художньої самодіяльності тощо. Значна робота проводилася з безпритульними дітьми. Молодіжні організації допомагали місцевим органам влади їх реєструвати, збирати до притулків, закуповувати дитбудинкам, школам-інтернатам продукти харчування, одяг, навчальну літературу [24]. Вся ця робота позитивно впливала на підвищення культурно-освітнього рівня молоді та дорослого населення Київщини.

У травні 1920 року за постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР в селах були створені комітети незаможних селян. Це були громадські організації, які об'єднали навколо себе бідняків і середнє селянство. У їх функції входив захист соціально-економічних інтересів названих верств селянства та підтримка проведення культурно-освітньої роботи на селі.

На виконання цієї постанови до літа 1920 року у Київській губернії утворилося 1,2 тис. комнезамів. На практиці це означало, що комнезам діяв практично у кожному селі. Новостворені організації як індивідуально, так і спільно з іншими громадськими і культурними організаціями брали участь у культурних перетвореннях. Наприклад, їх зусиллями у Звенигородському, Білоцерківському, Фастівському та інших повітах вже влітку 1920 року, після звільнення їх від польських інтервентів, було відновлено функціонування практично всіх шкіл, клубів, бібліотек, курсів лікнепів та інших осередків культури, закритих або пограбованих поляками [25].

Підводячи загальний підсумок діяльності названих громадських і культурних організацій у сфері національно-культурних перетворень революційної доби 1917-1920 років, необхідно зазначити, що вони

внесли у цей процес вагомий, а часом і вирішальний вклад. Якщо до заслуг державних органів влади слід віднести створення досить міцної матеріально-технічної бази для культури, і це закономірно, то громадськими організаціями потрібно віддати належне у тому плані, що вони в період міжвладдя і припинення державного фінансування культурної роботи залишалися єдиними органами, які настійно підтримували національно-культурне будівництво і прагнули надавати цьому процесу постійну допомогу. За чотири роки революції громадськими організаціями або за їх участі, за підрахунками автора, в губернії було відкрито майже одну тисячу різних шкіл та близько 100 училищ. Це дало можливість посадити додатково за парти 80 тис. дітей, які до 1917 року не мали можливості навчатися, і збільшити кількість дітей, які відвідували школи, з 60 до 90-95 відсотків [26, арк. 21].

Разючі зміни відбулися у позашкільній освіті. Практично у кожному населеному пункті було відкрито вечірню школу або курси лікнепу. Їх загальна чисельність також сягала понад одну тисячу. Віднині освітні осередки мало можливість відвідувати все неписьменне або малограмотне населення. Порівняно з дореволюційним періодом, майже в десять разів зросла бібліотечна мережа. В губернії відкрилося 250 стаціонарних бібліотек, практично у кожному селі — хата-читальня, а на заводах і фабриках — бібліотечні осередки. Бібліотеки розпочали наповнюватися україномовною навчальною і художньою літературою.

У сфері українського театрально-музичного мистецтва було створено 100 аматорських драматичних колективів, 800 груп художньої самодіяльності та багато інших культурно-освітніх закладів й осередків.

В цілому вся ця потужна культурно-освітня база стала міцною основою національно-культурного будівництва як в період революції, так і у наступні роки.

Джерела та література

1. Євселевський Л., Фарина С. Просвіти у Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. — К.: «Просвіта», 1993.
2. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» у 1917—1919 роках // Вісник книжкової палати. — 1999. — № 6.
3. Коновець О.Ф. Просвітний рух в Україні (XIX — перша третина XX ст.). — К.: Хрещатик, 1992.
4. Масюк С. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (1917—1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997.
5. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917—1920). — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002.
6. Середняк А. Товариство «Просвіта» в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу та їх поразки // Нариси історії «Просвіти». — Львів; Харків; Париж: Просвіта, 1993.
7. Фареній І.А. Український кооперативний рух в період 1917-1920 років (історичний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000. — 19 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201. — Оп. 3. — Спр. 13.
9. Там само. — Ф. 2217. — Оп. 1. — Спр. 1.

10. *Робітнича газета*. — 1917. — 20 серп.
11. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 367.
12. ЦДАВО України. — Ф. 2457. — Оп. 1. — Спр. 45.
13. *Вісті (Черкаси)*. — 1920. — 22 серп.
14. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 391.
15. *Народна воля*. — 1918. — 21 квіт.; *Вісті Ревкому і Парткому Уманщини*. — 1920. — 22 серп.
16. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 263..
17. *Більшовик (Київ)*. — 1919. — 6 квіт.; *Червоний стяг*. — 1919. — 27 черв.; *Борьба*. — 1919. — 7 верес.
18. *Більшовик (Київ)*. — 1919. — 16 квіт.; *Борьба*. — 1919. — 9 лип.; *Вісті (Черкаси)*. — 1920. — 31 груд.
19. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 1035.
20. *Профессиональное движение*. — 1920. — 16 июн.; 1 нояб.
21. *Борьба*. — 1919. — 3 квіт.; *Вісті Білоцерківщини*. — 1920. — 14 груд.
22. *Більшовик (Київ)*. — 1919. — 25 квіт.
23. *Вісті Ревкому і Парткому Уманщини*. — 1920. — 8 черв.; 1 верес.; *Молодой пролетарий*. — 1920. — 6 август.
24. *Більшовик (Київ)*. — 1920. — 10 берез.; *Вісті (Звенигородка)*. — 1920. — 27 серп.; *Молодой пролетарий*. — 1920. — 27 август.; *Білоцерківщина*. — 1920. — 17 верес.
25. *Вісті (Черкаси)*. — 1920. — 3 верес.; *Більшовик (Київ)*. — 1920. — 24 жовт.; *Вісті (Звенигородка)*. — 1920. — 21 листоп.
26. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 1074.

Розовик Д. Ф. Культурно-просветительская работа общественных организаций в годы национально-демократической революции (1917–1920 гг.)

Раскрываются малоисследованные в исторической науке аспекты организационной и практической работы общественных и культурных организаций Киевской губернии в сфере национально-культурных преобразований в период освободительной борьбы украинского народа 1917–1920 гг.

Rosovik D.F. Cultural and education work by public organisations during the years of the national and democratic revolution (1917–1920)

Revealed are scantily-explored aspects of the historical studies of organisational and practical work by public and culture organisations in Kiev government in the sphere of national and culture reformations during the period of the struggle of liberation of the Ukrainian people in 1917–1920.

Соколов В.М., Величко Т.Г.

До історії нової економічної політики

Феномен НЕПу розглядається як один з небагатьох економічних експериментів в світовій практиці, який був здійснений в масштабі такої величезної країни, як Радянський Союз. Обґрунтовується цінність досвіду, накопиченого в роки НЕПу для сучасної України.

Жовтнева революція, що перемогла в 1917 році, в Росії позначила нові контури політичного розвитку країни. Пролетарська, по своєму характеру, революція, природно, не могла вирішити відразу безліч проблем по перевлаштуванню існуючого суспільства, зокрема з проблем економічної властивості. Тим паче, що Перша світова війна, а потім громадянська не тільки зруйнували саму систему господарювання, але і відкинули країну на багато років тому. Політика військового комунізму утримувала державу від повного краху, проте соціальні і політичні потрясіння 1917 – 1920 років переросли в глибоку економічну кризу. Крім того, складну внутрішню ситуацію доповнювали відверто агресивні дії ряду капіталістичних держав, готових до військового вторгнення до радянської Росії.

У цих умовах потрібно було негайно здійснити кроки, що кардинально міняють ситуацію і перш за все у сфері економічних відносин. Проголошення і подальше здійснення політики, яка отримала назву «Нова економічна» стало черговим історичним етапом в житті радянської держави.

Формально перехід до інших, ніж раніше економічним відносинам проголосив X з'їзд РКП(б). Його рішення стали об'єктом жорстких дискусій, і перш за все в самій партії. Відміна продрозкладки продподатком стала лише частиною загальної економічної політики, що вводилася. Різні оцінки Непу зводилися до наступного. По-перше, як пізніше підкреслювалося (і признавалося в історії ВКП(б) (короткий курс)) «військовий комунізм» був спробою узяти фортецю капіталістичних елементів в місті і селі штурмом, лобовою атакою. У цьому напрямі партія забігла далеко уперед, ризикуючи відірватися від своєї бази» [1,245]. Така оцінка в такому значущому по тому часу

виданні означала, що можна визнати минулі помилки на тлі тих досягнень, які вже були в Радянському Союзі до кінця 1930-х років.

По-друге, пропонувалося провести заміну продрозкладки продподатком лише частково. Зокрема, пропозиція Л.Д. Троцького про те, щоб «замінити вилучення надлишків відомим процентним відрахуванням — свого роду прибутковий-прогресивний податок» [5, 196], у такої позиції були прихильники, зокрема серед членів партії. На X з'їзді РКП(б) Троцький спробував взагалі приписати собі пріоритеті перетворень непу, але підтримки не отримав. До речі, перший декрет СНК, підписаний В.І.Леніним, про введення продподатку в селі з'явився ще осінню 1918 року, але громадянська війна, що вибухнула, примусила цей декрет «забути», діяла лише жорстка продрозкладка.

Зрозуміло, НЕП — це не тільки введення податку на селянина. Все набагато глибше. Революція, що відбулася, намітила значні зрушення в соціальній структурі суспільства, на зміну одних відносин (зокрема у сфері економіки) приходили інші. Проведена націоналізація в промисловості поміняла власника (таким стала держава), який був у той час не в змозі здійснювати ефективне управління. Загострення конфліктної ситуації між виробничими силами і виробничими відносинами в масштабі країни загрожували безумовною катастрофою.

В той же час різке падіння трудової активності широких мас помножене на слабку організацію виробництва знижували не тільки загальний рівень економіки. Відбувалися перебудова безпосередніх відносин людини до праці, до результатів своєї праці. Незадоволеність тих, що працюють виявлялося в страйках, локаутах в промисловості, на транспорті (що ховалося довгий час в радянській історіографії); на селі виникали бунти, повстання, причому в значних масштабах.

Ключовим питанням Непу стало питання про форми власності. Це мало безумовно політичне значення, що і повинне було знайти віддзеркалення в політичних документах. Такими перш за все стали рішення X з'їзду РКП(б). Слід зазначити, що ухваленню з'їзівських резолюцій передував процес обговорення головних положень, що стосуються нової економічної політики. До початку партійного форуму в газеті «Правда» (1921 рік, 17 і 26 лютого) були опубліковані рішення комісії, створеної Політбюро ЦК РКП(б). Вони ґрунтувалися на тексті накидань, які зробив В.І.Ленін на засіданні Політбюро 8 лютого 1921 року. Зокрема, в записці, переданій в комісію, створену для розробки проекту ухвали про поліпшення положення селян, мовилося про принципи «нової економічної основи союзу робочого класу і селянства і конкретний перехід, що намітився, від «військового комунізму» до нової економічної політики» [2, 87]. Саме ці замітки лягли в основу рішення X з'їзду партії 15 березня 1921 року про заміну розверстування натуральним податком. 20 березня на основі резолюції з'їзду ВЦІК офіційно прийняв декрет з даного питання в тій формі, в якій той був затверджений Політбюро. Тим самим проблема з політичної переходила в площину організаційну, націлену на її здійснення.

Десята конференція РКП(б) ухвалює рішення про те, що нова економічна політика стає пріоритетній в діяльності партії. «Ми поступаємося селянству — підкреслював В.І.Ленін, для забезпечення від реставрації капіталізму і забезпечення шляхів до комунізму». На питання — «на який термін вводиться неп?» Ленін відповідає: «Серйозно і надовго»; указує, що основна увага партії і народу повинно бути зосереджено на завданнях господарського будівництва» [2,470].

Таким чином, відступ від революційних форм і методів в господарському будівництві розглядався як політична доцільність. Проте Неп представлявся багатьом як заміна соціалістичних принципів державного управління капіталістичними. Такий поворот через чотири роки після революції, після закінчення (в основному) важкої громадянської війни розглядався (зокрема в партійних лавах) не просто, як відступ, а як пряма зрада ідеалів соціалізму і революції.

Слід підкреслити, що тут фігурували не тільки емоційний настрій і абсолютний більшовизм певної частини суспільства. Зміни, що відбуваються, зв'язувалися, як вже нами наголошувалося, до володіння власністю, що забезпечувало існування влади. В даному випадку — радянській владі, що припускала існування суспільної власності. Тому НЕП сприймали з обережністю і ті, хто вже скуштував революційну владу, інакше кажучи, ті, хто починав входити в правлячу номенклатуру. В цілому в країні соціалістичні порядки і законність ще не закріпилися, тоді як все, що існувало до революції або знищувалося або, принаймні, не сприймалося. Повною мірою це стосувалося і господарській-економічної сфери.

Перспектива соціалістичного будівництва припускала суспільну власність, що існує на могутній індустріально-промисловій основі. Для Росії друга обставина представлялася як стан майбутнього. Проте індустріальна база повинна була не тільки бути створена, але і одночасно виконувати декілька вельми значущих положень. Сюди потрібно віднести і ту обставину, що для переходу до соціалізму матеріально-технічна основа суспільства сприяє подоланню протистояння колективного інтересу інтересам індивідів. А НЕП, на думку його супротивників, сприяє приватновласницьким формуванням в структурі суспільства, а це дає можливість появи експлуатації і власне експлуаторів.

Одночасно з настанням непу в радянській країні стала формуватися планова система: у лютому 1921 року був створений плановий центр країни — Державна загальнийпланова комісія (Держплан). Він був утворений у зв'язку з реорганізацією Ради Праці і Оборони (СТО), зосередивши ведення всіх питань господарського будівництва. Плановість стала носити директивний характер — єдиний загальнодержавний план ставав обов'язковим завданням (у подальшому - законом). Створення Держплану і його структур співпало з початком здійснення політики непу, що, безумовно, не випадково: держава як і раніше не випускала з своїх руді монополію в економіці. Разом з тим, допускаючи економічне змагання між соціалізмом, що будується, і прагнучому до відроджен-

ня капіталізмом, НЕП вів до посилення боротьби між ними в господарській діяльності. У доповіді на XI з'їзді РКП(б) голова СНК В.І.Ленін підкреслював, що це не просто змагання, «це є відчайдушна, бешена, якщо не остання, то близька до того, боротьба не на живіт, а на смерть між капіталізмом і комунізмом» [3,95].

Вже на засіданні Держплану 15 лютого 1921 року в доповіді його голови Г.М.Крижановського прозвучали такі слова. Він вказав на зміну в економічній політиці, пославшись на відомі тези ВСНХ. І далі: «Для крупних трестированих галузей промисловості в даний час намагаються встановити відому свободу дій і в той же час встановити для них зобов'язання — працювати по вказівках і завданнях державній владі» [4,53].

Одночасне введення Непу вимагало введення нових управлінських структур як в центрі, так і на місцях. Вводилися різного роду заохочувальні заходи, що підштовхують селян до підвищення товарного виробництва, а підприємців (кустарів, кооператорів і ін.) до активізації виробництва. Так, декретом СНК від 28 березня 1921 року був встановлений хлібний податок у розмірі 240 млн пудів («при середньому урожаї») замість 423 млн пудів, які слід було зібрати по розверстуванню, визначеному в грудні 1920 року. [6,622]. Але засуха літа 1921 року і голод, що послідував, порушили всі плани.

Надалі саме аграрна політика ставала для радянської влади ключовим моментом в здійсненні Непу. Якщо в промисловому секторі політика непу складалася достатньо благополучно, то в сільському господарстві виникали проблеми різної властивості. Розширення виробництва на селі вимагало, особливо в перші роки Непу абсолютної державної підтримки: механізмами, добривами, елітним насінням, кадрами і інш. По-друге, заборона законом здачі і узяття землі в оренду (після її повної націоналізації, тобто переходу у власність держави), заборону на найману працю заважали одноосібному селянинові працювати в нових умовах. Існувало ще і побоювання появи нових продрозкладок. Контроль за землекористуванням з боку властей також стримував ініціативу селянина.

Використання найманої праці підштовхнуло процес формування «міцного селянського класу» — «класу» куркульства. З економічного це питання швидко переросло в політичне, маючи стійку ідеологічну основу. Мінялася соціальна структура сільського населення країни. Зростання куркульства в селі, так званий «неп» в місті викликали все більш серйозні побоювання, і перш за все в партії, про переродження радянської влади, втрату завоювань революції.

Рівність, проголошена в жовтні 1917 року, в процесі перетворень непу замінювалося соціальною нерівністю. В умовах тотальної бідності, характерної для радянської Росії початку 1920-х років, цей процес сприймався неоднозначно. Поява заможного селянина в селі - своєрідна плата за впровадження Непу. Хоча термін «куркуль», тобто селянин, що мав коня, дві корови, подвір'я і інш., укорінявся і згодом отримав політичне забарвлення. До кінця 1920-х років, коли політи-

ка непу себе вичерпала, почалася колективізація, що розвернулася по всій країні, і найважливішою політичною її складовою стала боротьба з куркульством, з «класовим ворогом».

Проте, НЕП дав свої позитивні результати досить швидко. Вже осінню 1922 року голод повсюдно був ліквідований, розвивався товарний обмін між містом і селом. Держава стала мати можливість фінансового маневру, що давало можливість планувати зростання промисловості, транспорту, інших галузей господарства країни. Нова економічна політика створила умови для формування ринкових відносин.

Разом з тим в країні гальмувалися процеси господарських відносин через нерозвиненість економічних стимулів, що створювало переважно ситуацію екстенсивного розвитку. В значній мірі впливали ідеологічні упередженості, державна командна система, її абсолютна централізація і т.д. Хоч і існували різні форми власності, але пріоритет залишався за суспільною (державною) її формою, яка послабляла змагання в процесі трудової діяльності і зводила до мінімуму переваги найбільш активної і заповзятливої частини населення. В умовах подолання дефіциту, коли попит і пропозиція зрівнюються, саме заповзятливість і активність виходять на перший план. На жаль, в такому напрямі політика непу розвиватися в СРСР не стала. Не пішла на основі Непу і соціалістична індустріалізація.

Історичний відрізок часу, названий Непом, проходив в три етапи: початковий — 1921 — 1923 роки, коли тільки стали з'являтися ринкові інститути, поява яких визначалася політичною доцільністю, а не довготривалою державною стратегією. Другий етап — це 1924 — 1926 роки, коли були вирішені ряд найважливіших економічних проблем, держава окріпнула, закінчилася грошова реформа, рубель став конвертованою валютою. Розвивалася і торгова політика, що підкріплюється новими законодавчими актами і інш. Створювалися умови для ухвалення певних «правил гри», що стимулювало загальний економічний розвиток.

Але третій етап — 1927 — 1928 роки вже характеризувався різким поворотом державної політики убік від ринкової економіки. Тим самим поступово скорочувалися ринкові методи господарювання, що замінюються командними. Централізоване планування охоплювало всі сектори економіки, аж до незначних по масштабах виробництв. Тим самим радянська економіка йшла убік від «традицій Непу» і на багато подальші роки приймала інші форми.

Безумовно, нова економічна політика дала можливість радянській державі в дуже складний період вирішити головну задачу свого існування — не допустити господарського розвалу, загальнонаціональної катастрофи. Досвід, накопичений в роки Непу безцінний для сучасної України. Здійснення реформ ринкового характеру — це достатньо тривалий процес, на кожному його етапі можуть виникати труднощі, які необхідно анулювати, вивчати причини їх появи, а потім долати, прагнучи не припускати помилок. Феномен Непу один з небагатьох економічних експериментів в світовій практиці, який був здійснений в

масштабі такої величезної країни, як Радянський Союз. У складних, драматичних обставинах політика непу розвивалася, створивши основу для подальшого зміцнення країни в нових умовах.

Література

1. *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)*. Краткий курс. — М.: ОГИЗ, 1945. — 351 с.
2. *Владимир Ильич Ленин*. Биографическая хроника. 1870—1924. Т.10. Январь — июль 1921. — М.: Политиздат, 1979. — 743 с.
3. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. 5-е издание. — Т.45.
4. *Протоколы Президиума Госплана за 1921-1922 годы*. Т.1. 1921 г. — М.: Экономика, 1979. — 240 с.
5. *Троцкий А.Д.* К истории русской революции. — М.: Политиздат, 1990. — 447 с.
6. *Карр Э.* История Советской России. Кн.1. Т.1 и 2. Большевицкая революция. 1917—1923. Пер. с англ./предисловие. Ненарокова А.П.-М.: Прогресс, 1990. — 768 с.

Соколов В.Н., Величко Т.Г. К истории новой экономической политики

Феномен НЭПа рассматривается как один из немногих экономических экспериментов в мировой практике, который был осуществлен в масштабе такой огромной страны как Советский Союз. Обосновывается ценность опыта, накопленного в годы НЭПа для современной Украины.

Sokolov V.N., Velichko T.G. To the history of the new economic policy

A phenomenon of the NEP is reviewed as one of a few economic experiments in the world practices that was implemented on a scale of such a vast country as the Soviet Union. Substantiation of the value the contemporary Ukraine can acquire from the experiences gained during the NEP period.

Преловська І.М.

Прем'єр-міністр уряду УНР Володимир Чехівський (1876 – 1937 рр.)

Висвітлюється малодосліджена проблема у вітчизняній історіографії. Поєднання документальних матеріалів з різних джерел надає можливість уточнити багато нез'ясованих фактів з біографій діячів Українського «розстріляного вродження», у тому числі – Володимира Чехівського.

Авторка висловлює щирю подяку завідувачому бібліотекою імені О.Ольжича Олександрю Сергійовичу Кучеруку за надані систематизовані матеріали щодо персонального складу Українських урядів та місць їх перебування в Києві.

Постать В.М. Чехівського до цього часу більше привертала увагу істориків через свою належність до політичних партій до 1917 року, а також участь в діяльності українських урядів 1917–1919 років, зокрема Уряду Директорії УНР, де він був Головою Ради комісарів народних міністерств (14–24 грудня 1918 р.), прем'єр-міністром і міністром закордонних справ (24 грудня 1918 – 31 січня 1919 р.) [1]. Тому увагу дослідників було зосереджено саме на політичній складовій його діяльності, причому весь подальший період його життя практично не висвітлювався, крім згадок про засудження на процесі «Спілки визволення України» весною 1930 року та репресивних заходів щодо учасників «СВУ».

Володимир Мусійович Чехівський (1876–1937) – Благовісник УАПЦ, кандидат богослов'я по кафедрі церковної історії КДА, член Центральної Ради, а в 1918-1919 голова і міністр закордонних справ УНР. Після Собору 1921 року був дорадником митрополита Липківського. Голова ідеологічної комісії УАПЦ, організатор Пастирських курсів УАПЦ, автор богословських та історичних праць, професор, викладач. Заарештований 29 липня 1929 року і засуджений на процесі 45 осіб по справі «Спілки Визволення України» до розстрілу весною 1930 року, що було замінено 10 роками ув'язнення на Соловках. Розстріляний за вироком «трійки» НКВС Ленінградської області 3 листопада 1937 року.

Через повну заборону в радянський період вивчати діяльність УАПЦ, факти з його біографії, які відносяться до церковної діяльності, були практично невідомі, оскільки відомості про участь В.М. Чехівського

як головного ідеолога цієї церкви зберігалися в тих архівних фондах, які не завжди були доступні для дослідників.

Тільки в українській діаспорі публікувалися деякі матеріали про діяльність В. Чехівського, але всі вони мали оглядовий характер або були публікацією його творів [2]. Матеріали з архівних фондів Державного Архіву Служби Безпеки України вже частково залучені до наукового обігу у справі вивчення процесу репресій в УРСР 1920-1930 років, в тому числі проти діячів УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським [3]. Але існує потреба розгорнутого дослідження архівно-слідчих справ репресованих діячів УАПЦ, які тепер зберігаються у фонді № 263 ЦДАГО України.

З огляду на малодослідженість цієї проблеми у вітчизняній історіографії, поєднання документальних матеріалів з різних джерел надає можливість уточнити багато нез'ясованих фактів з біографій діячів Українського «розстріляного відродження». Матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України містять програмні документи з історії УАПЦ в цілому, I і II Всеукраїнських Церковних Соборів 1921 та 1927 років на яких головував В.М. Чехівський, діяльності Старокіївської парафії УАПЦ при соборі Св. Софії, до якої він належав до 1928 року, тексти його богословських праць, в яких знайшли відображення його соціал-демократичні погляди.

Разом з початком вивчення політичної історії України під новим кутом зору з 1990-х років, з'являються згадки про нього, але тільки в загальних оглядах діяльності українських урядів [4]. Осередок слід відзначити дослідження, які пов'язані з вивченням процесу «СВУ» та публікацією документів стосовно цієї справи [5]. Про церковну діяльність В. Чехівського майже нічого не написано, окрім декількох праць, дотичних до документальних видань Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського [6]. Короткий біографічний нарис, але без згадки про церковну діяльність було опубліковано серед біографічних довідок діячів Української Центральної Ради [7].

На процесі «Спілки визволення України» в 1930 році В. Чехівський репрезентував собою всю УАПЦ, яку звинуватили в антирадянській діяльності. Фігура Чехівського була дуже зручною, оскільки його причетність до діяльності українських партій до 1917 року, а також посада головного ідеолога (Благовісника) УАПЦ зробили його уособленням церковної «антирадянської» діяльності. В ДА СБ України є не тільки декілька томів слідчих справ самого В. Чехівського, але й багато згадок в інших архівно-слідчих справах, які проходили по процесу «СВУ» [8].

Його брата Миколу під час слідства, напевно, вирішено було зробити такою постанттю в церковному середовищі, яка мала на процесі демонструвати те, яким чином колишні петлюрівські вояки і офіцери «переховувалися під виглядом попів» і нібито користувалися толерантним ставленням держави до церкви, щоб приховати своє «темне минуле».

Володимир і Миколай Чехівські — рідні брати, які походили з великої родини Чехівських. Їх батько — Мусій Вікторович Чехівський був священником храму с. Гороховатка і благочинним Київського повіту при повітовому відділенні єпархіальної училищної ради [9]. Про свого батька більше інформації під час допитів залишив Микола Че-

хівський, оскільки Володимир більше цікавив слідчі органи як політичний діяч з величезним послужним списком. Про родину Чехівських дізнаємось із «Заяви громадянина С.С.Р.Р.» Володимира Чехівського до Київського Окружного Відділу ДПУ, в якій він клопотався за те, щоб його меншого брата Миколая «зняли з категорії ненадійних з революційного боку» у 1927 році [10]. Володимир зазначав, що їх батько — бідний сільський священик і через свою бідність не міг дати дітям умов життя, «що були б привілеями пануючої верстви» [11]. Окрім Володимира і Миколая в родині Чехівських були й інші діти — Борис (глухонімиий, працював шорником, як зазначено в анкеті Миколи Чехівського), сестри Валентина та Анастасія [12].

Федір Бульбенко в своїй статті, яку присвячено 100-літтю з народження Володимира Чехівського (1876 — 1976) і опублікованій в часописі «Церква і Життя» в США, називає іншу кількість дітей в родині Чехівських — 6 синів і 4 дочки [13]. Завдяки слідчим справам, які зберігаються в ДА СБ України є можливість уточнити дати народження братів. Якщо дата народження Володимира була відома вже давно (1 серпня 1876 р.) [14], то дату народження його брата Миколая вдалося віднайти тільки в анкеті, яка є в його слідчій справі — 17 травня 1884 року [15].

Щодо родинного життя самого Володимира Чехівського, то з інших джерел відомо, що він був одружений на Олені Січинській (26 лютого 1882 р., м. Сарни — 10 листопада 1969 р.). Вони познайомилися десь у 1902-1903 роках в домі її дядька — видатного церковного, громадського і наукового діяча, о. Юхима Січинського. Шлюб Олени Володимирівни і Володимира Мусійовича відбувся у 1906 році в с. Топала біля м. Балти, де її батько о. Володимир Січинський був священиком [16]. Останні 18 років свого життя Олена Чехівська провела серед української громади у м. Філадельфії (США), куди вона виїхала разом з іншими емігрантами з України після закінчення окупації. Померла 10 листопада 1969 року в шпиталі. Похована на українському цвинтарі в Саут Бавнд Бруці, Нью Джерсі, США [17].

Їхня донька Люба народилася у 1907 році в Одесі. Але їй не судилося довго прожити — вона померла після ускладнення на серце від скарлатини 16 жовтня 1923 року. Похорон був пишним, з катафалком із живих квітів, співав хор храму Св. Софії Київської, сам митрополит Київський о. Василь Липківський у митрополичому облаченні супроводив похорон до Покровської церкви, де і було поховано Любу Чехівську. Згодом, коли цвинтар було ліквідовано владою у 1934 році, Олена Чехівська перенесла могилу доньки на Лук'янівський цвинтар разом із кущем калини, що, звичайно, коштувало батькам страждань і турбот [18].

В слідчій справі про смерть єдиної доньки сам Чехівський оповідав під час допиту 20 липня 1929 року на питання слідчого щодо зустрічей з молоддю, і, звичайно, не розповідав подробиць [19]. Чехівський не бажав називати жодного прізвища відвідувачів, просто зазначав, що «і мені і матері хотілось після смерті єдиної дитини хоч іноді бачити її товаришів... Останніми роками дуже мало хто і то рідко заходив» [20].

Відомості про обставини життя Володимира Чехівського поки що малодосліджені. Після закінчення Київської духовної семінарії Воло-

димир у 1897 – 1900 роках продовжив навчання у Київській духовній академії [21]. Його дипломну роботу було присвячено вивченню діяльності Київського митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні (1799-1803). Її двічі було надруковано – в часописі «Труды КДА» за 1904 рік та окремою книжкою у 1905 році [22]. Чехівському запропонували роботу в одній з російських семінарій, але він відмовився і працював вчителем в селах Янівці та Гороховатці. У 1901 році він – помічник інспектора в Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Але його викладацька кар'єра закінчилася скандалом. На закінчення 1903-1904 навчального року було зроблено загальну фотографію семінарського курсу, де замість єпархіального архиєрея, ректора семінарії та викладачів, в центрі фотографії 100-го ювілейного випуску семінарії заряджені національними ідеями з подачі молодого викладача, учні умістили фото Чехівського, Тараса Шевченка та Миколи Костомарова. Після інспекції від Св. Синоду на чолі з обер-прокурором В. Саблером і тривалих допитів, Чехівського у 1904 році перевели з попередженням до Київської семінарії на посаду помічника інспектора [23].

З 1905 року за ним встановлено поліційний нагляд. Незважаючи на те, що Чехівського було обрано до складу російської Державної Думи, у 1906 році його було заарештовано і заслано під нагляд поліції до Вологодської губернії. Через клопотання української думської фракції він повернувся із заслання у 1907 році.

В цей період він остаточно формується як активний соціал-демократичний діяч – у березні 1907 року його обрано до складу ЦК РУП та УСДРП разом з П. Блонським, А. Жуком, М. Поршем та М. Шадлуком [24]. В. Чехівський у 1908 – 1917 роках мешкав в Одесі, де служив директором Михайло-Семенівського сирітського будинку, викладав гуманітарні науки в 1 – й та 3 – й міських гімназіях, брав участь в діяльності місцевої «Просвіти», від Української Громади читав політичні лекції в робітничих клубах, редагував одеську газету «Українське Слово». Про неабиякий хист Чехівського-пропагандиста свідчить той факт, що весною 1917 року робітники м. Одеси вийшли на демонстрації під українським прапором.

21 квітня 1917 році Чехівського було обрано до Центральної Ради від м. Одеси у складі 115 представників. З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського він працював в Міністерстві ісповідань, яке очолював В. Зіньківський, а також брав участь в роботі Видавничої комісії при Міністерстві, яку очолював проф. В. Екземплярський [25].

14 грудня для керівництва державою на основі Українського військового революційного комітету (УВРК), створеного Директорією (листопад – грудень 1918), утворено Раду комісарів народних міністерств на чолі з головою УВРК В. Чехівським [26]. Під час зустрічі Симона Петлюри 19 грудня 1918 року він, як член Українського Революційного Комітету, був на вокзалі разом з Євгеном Коновальцем, звідки всі рушили на Софійський майдан для урочистостей [27]. 19 грудня Директорія урочисто увійшла до Києва. Як писав Євген Чикаленко, «Не дивлячись на хугу, по дорозі з вокзалу, по Безаківській, Володимирській до Софійської площі стояла маса народу, демократична публіка в веселім настрої, а буржуазна з потайною злістю. На вокзалі Директорію стріли делегації всяких організацій, інституцій і все двинулося з прапорами до Софійської Площі; посередині їхали автомобілі

з новим урядом, а ззаду і попереду йшло військо — піхота, кіннота, гармати, яке робило колосальне враження» [28].

24 грудня Директорія на засіданні членів Директорії, Ради комісарів та міністрів і керуючих міністерствами, проголосила себе верховною владою в Україні. На цьому ж засіданні пісно ввечері затверджено склад РНМ на чолі з В.Чехівським з правом останнього доповнити склад нового уряду [29]. Після приходу до влади уряду Директорії УНР у прихильників автокефалії з'явилась можливість впливати на події за допомогою державної влади, яка на відміну від попередніх урядів стала провадити більш рішучий курс на українізацію. Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра в уряді Директорії УНР, Чехівський видав «Закон про віру», яким проголошувалася автокефалія Православної церкви в Україні [30].

Згодом, під час допитів у 1929 році слідчий буде постійно повертатись саме до цих подій, допитуючи Чехівського про його ставлення до урядів, партій, політичних діячів. Відповідно і Чехівський буде без кінця повторювати тезу проте, що і керівники Центральної Ради і Директорії скерували український рух вбік «від правдивого шляху соціального і національного визволення на Україні і на міжнародному полі» [31].

2 січня 1919 року Директорія законом скасувала Державний сенат, що був створений за Українською Держави, і відновила колишній генеральний суд УНР під назвою «Найвищий суд Української Народної Республіки» [32], цього ж дня на пропозицію прем'єра В.Чехівського ухвалено утворити Велику і Малу раду міністрів.

31 січня 1919 року наказом Директорії УНР «згідно прохання, Рада Народних Міністрів» [33] відправлена у відставку. Проте уряд В.Чехівського продовжував ще працювати 2 тижні, забезпечуючи евакуацію української влади та її державних установ з Києва до Вінниці. Рішення про переїзд усіх установ цивільної влади було ухвалено постановою РНМ 2 лютого 1919 року, а влада у Києві переходила до військових. Останнє засідання уряду, яке провів В.Чехівський, відбулося 10 лютого 1919 року, а 13 лютого державний секретар М.Корчинський повідомив що «уповноваження старого складу Кабінету кінчається 13 лютого б[іжучого] р[оку] о 12 год. ночі» [34].

Якщо вичленити окремо огляд діяльності Міністерства закордонних справ Директорії УНР і Володимира Чехівського як першого голови цього Міністерства, то відомо, що Директорія вислала ряд дипломатичних місій до таких держав, як: Бельгія, Велика Британія, Греція, Італія, США та інших, відкрила посольства у Естонії, Латвії, Чехо-Словаччині, Угорщині тощо. За Директорії Українська держава була також представлена у Ватикані. Окрема делегація УНР взяла участь у Паризькій мирній конференції, одночасно виконуючи функції тимчасового дипломатичного представництва України у Франції. Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР була спрямована на те, щоб забезпечити визнання України та заручитися міжнародною підтримкою у її державницьких прагненнях. Дипломатичні установи УНР здійснювали широку інформаційну та видавничу роботу про Україну, а також виконували основні консульські функції. У країнах, де перебували українські полонені, було організовано їхнє повернен-

ня на Батьківщину; при представництвах у Берліні, Відні й Римі існували військово-санітарні місії для військовополонених. За часів Директорії у практику української зовнішньополітичної служби ввійшло проведення з'їздів послів і глав дипломатичних місій, з яких найважливішими стали - у Карлових Варах в 1919 році та Відні 1920 році [35].

В лютому 1919 року він виїхав до Кам'янець-Подільського, де працював в університеті. Але найбільше він прислужився до створення Кирило-Мефодіївського Товариства, чим зреалізував свої давні ідейні уподобання творами Миколи Костомарова, зокрема «Книгою буття українського народу», яка стала програмною для одноіменного Товариства в 1840-х роках. Про те, що Чехівський був причетний до діяльності цього товариства говорить «Посланіє Кирило-Методієвського Брацтва Православним Християнам на Україні» [36]. Доповідь з такою назвою робив Володимир Чехівський на зборах товариства в складі 83 осіб 16 серпня 1919 року.

У 1920 році Чехівський переїхав до Вінниці, де працював викладачем і в 1921 році повернувся до Києва. За деякими відомостями він викладав у Київському медичному та політехнічному інститутах. 6 січня 1921 року його було заарештовано і він пробув декілька місяців в ув'язненні. Про цей факт на слідстві 1929 року він оповідав коротко: «...судився в 1921 р. Верх[овна] Слідча ком[ісія] при Совнаркомі УСРР визнала, що Чехівський «совершенно реабилитирован от обвинений в петлюровщине» [37].

В Києві В. Чехівський відразу включився до діяльності Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яку очолювали Михайло Мороз [38] та прот. Василь Липківський [39]. У 1921 році він займався справою влаштування Пастирських курсів для підготовки священників та благовісників УАПЦ, сам як мирянин займався благовісництвом — виголошував палкі проповіді в Софійському соборі, який став осередком Старокиївської парафії УАПЦ.

У своїй книзі митрополит Василь Липківський згадував про діяльність Чехівського так: «сам В. Чехівський завжди виступав з промовами як в Софіївському Соборі, так і в інших Київських церквах, часто й виїжджав на благовістя. Але головна вага благовісницького відділу, це була підготовка благовісників і взагалі священників... При Софіївській парафії В. Чехівський заснував «Брацтво робітників слова». Тут він викладав у промовах Св. Письмо і викликав бажаючих на листівне і словесне викладання своїх думок» [4]. Влаштування ВПЦР духовно-навчальних закладів у 1920-х роках взагалі є малодослідженою темою. За 1920-ті роки збереглися тільки фрагментарні відомості про діяльність Пастирських курсів УАПЦ [41]. Протоколи нарад лекторів пастирських курсів, на яких викладав Володимир Чехівський, вдалося віднайти у фондi № 3984 ЦДАВО України [42]. Протокол свідчить, що на засіданні від 23 червня 1921 року вирішувалося багато питань, пов'язаних з діяльністю курсів.

Нарада лекторів ухвалила розподіл лекцій та практичних занять між викладачами і В. Чехівський мав читати предмет «Філософія релігій». Урочисте відкриття з відprawою молебну було заплановано на 3 липня 1921 року. Ввечері того ж дня о 6 год. вечора в Івано-Богословському приділі храму Св. Софії Володимир Чехівський мав читати першу лекцію на тему про завдання Пастирських курсів.

Іншою важливою подією, яка суттєво вплинула на життя Володимира Чехівського, став організаційний Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, який відбувся в Києві 14-30 жовтня 1921 року в соборі Святої Софії [43]. Без перебільшення можна твердити, що ідеологія народної церкви, ґрунтована на ідеях первісного християнства перемогла на Соборі саме після доповідей Володимира Чехівського, якого було обрано до Президії Собору [44]. Головною подією Собору була висвята Всеукраїнського митрополита Василя Липківського і утворення єпископату УАПЦ.

Особливе місце у справі дослідження друкованих джерел з ідеологічних підстав УАПЦ є праці Благовісника Володимира Чехівського, зокрема його робота «За церкву, Христову громаду, проти царства тьми» [45]. Ця праця є цінним джерелом для історії УАПЦ з декількох причин. По-перше, це спроба богословського обґрунтування пресвітерської хіротонії митрополита Василя Липківського. По-друге, ця робота може слугувати цінним джерелом для вивчення не тільки зразків аргументації на користь відокремлення від Російської церкви, але й у справі вивчення розвитку богословської думки часів церковно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 роки. Специфікою мови даного джерела є та, що з біографії Чехівського відомо про його належність до соціал-демократичних кіл, відповідно в богословській думці несподіваним чином поєдналися міркування про походження християнства та першохристиянських громад з ідеями про рівність та братерство, а також про «визволення від гноблення пануючих верств».

З метою ідеологічного обґрунтування позиції УАПЦ щодо законності пресвітерської хіротонії митрополита Василя Липківського він пише богословську працю «Основа визволення церкви від князівства тьми віку цього (Ефес. 6:10—13)» [46]. Скорочений і неповний варіант тексту цієї праці було надруковано частинами у часописі УАПЦ «Церква і Життя» за 1927-1928 роки. Оригінал повного машинописного тексту з авторськими правками і підписом зберігається в архіві серед рукописних та машинописних матеріалів редакції цього журналу [47]. Деякі частини цієї праці він підписував своїм псевдонімом «Ілля Побратим» або «Ілля Братерський», інші — від руки чорнилом: «Вірний В. Чехівський». Окрім великої богословської праці Володимир Чехівський створив дві проповідницькі відповіді «Слово Хресне» і «Визволення» [48].

Володимир Чехівський змушений був спілкуватись і з органами НКВС у справі митрополита Василя Липківського. Починаючи з 1926 року, коли весь склад ВПЦР було заарештовано, а приміщення на Володимирській 24 (Софійський собор та колишню духовну консисторію) опечатано, влада почала тиснути на УАПЦ вимагаючи усунення митрополита від церковного управління.

Із справою розкидання листівок з ім'ям Симона Петлюри з хорів Софійського собору під час панакхиди по Іванові Франкові в травні 1926 року було пов'язане питання слідчого під час допиту після заарештування В. Чехівського 17 липня 1929 року. Чехівський відповів, що він «проти цієї справи... тоді-ж протестував... про комітет вшанування Петлюри мені нічого не відомо і в ньому я участі не брав... бо ніколи ні перше ні тепер я не співчував його політичній роботі і напрямку її» [49]. 18 липня про події 1926 року він твердив те ж саме:

«Про Комітет вшанування пам'яті Петлюри і про збір грошей на вшанування я довідався лише з допиту... Ніякої участі в комітеті не брав і грошей... не збирав... Вшанування роботи Петлюри було й є для мене річчю супротивною і неприпустимою» [50].

Як розвивалася справа з відстороненням від митрополичого служіння Василя Липківського і яким чином В. Чехівський був втягнутий у її вирішення можна бачити у матеріалах II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 року в соборі Софії Київської [51]. На Соборі 18 жовтня 1927 року В. Чехівський читав доповідь «Сучасний стан релігії взагалі і християнства зокрема в світовому житті», але будучи обраним головою президії Собору майже в половині його засідань, саме він виявився причетним до справи усунення митрополита Василя Липківського від церковного життя.

Наприкінці 1920-х років починається інспірований більшовицькою державою масовий процес переходу від ідеологічної боротьби з релігією до більш рішучих заходів боротьби. Розгортаючи масовий безбожницький рух, до якого активно і примусово залучались робітники, селяни, школярі, студенти – всі верстви населення. Керівництво більшовицької партії переходить до більш рішучих дій по ліквідації осередків «темноти і забобонів», на практиці – до фізичного знищення носіїв «шкідливої ідеології». Церкву оголосили «осередком мракобісся та контрреволюції», що в умовах реалізації партійного лозунгу про загострення класової боротьби мало певні «оргвисновки».

Розгортаються масові арешти діячів автокефальної Церкви. До справи ліквідації УАПЦ спричинився також інспірований органами НКВС процес т. зв. «Спілки Визволення України» [52]. Головне звинувачення у «контрреволюційній діяльності» на цьому процесі було висунуто проти Володимира Чехівського, як Благовісника УАПЦ.

Звинувативши його у контрреволюційній та антирадянській діяльності, НКВС тим самим мала на меті розпочати процес проти всієї УАПЦ, її осередків та діячів по всій Україні. Процес «СВУ» готувався заздалегідь: 24 жовтня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням доручило голові Раднаркому УСРР Чубарю «погодити в ЦК ВКП(б) питання про публікацію у справі «СВУ» [53].

Після арешту в липні 1929 року розпочалися допити. Спеціально церковної діяльності стосувалися запитання слідчого на допиті Володимира Чехівського від 7 серпня 1929 року. Тут Чехівський пригадав свою церковну діяльність з самого початку. 1918 рік він згадав як такий, коли він виступав на «церковних зібраннях з лозунгом: церкву визволити від використання її буржуазними верствами для ствердження ними їх панування» [54]. Важливою інформацією для вивчення життєпису Чехівського і діяльності ВПЦР є показання в протоколі за 7 серпня 1929 року про те, що ВПЦР у 1928 році заборонила йому роботу в церкві через наступні причини: 1) під час похорону Марії Загірньої, письменниці, допущено було демонстративний вінок, 2) робилися збори на висланця П. Гордовського, 3) був нелегальний гурток любителів художніх співів, 4) припускались з кафедри Софії промови незаконного змісту [55].

Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес «Спілки Визволення України», вони обрали діячів, які найбільш повно уособлювали в собі епоху національно-визвольної

боротьби українського народу 1917-1920 роках і тому були найбільш небезпечними символами щойно знищеної Української Державності. УАПЦ судилося бути однією з перших національних Церков та інституцій, які були зліквідовані в цій шовіністичній кампанії. Ця Церква згуртувала навколо себе частину національно найсвідомішого населення, залучивши до своїх лав причетних до УНР. Судовий процес над «учасниками «СВУ» тривав 42 дні в Харкові (9 березня — 19 квітня 1930 р.), в приміщенні оперного театру [56]. На лаві підсудних опинилися голова Президії ВУАН Сергій Єфремов, колишній прем'єр-міністр Директорії УНР Володимир Чехівський і його брат свящ. Миколай Чехівський, письменника, дворянка Людмила Старицька-Черняхівська, директор трудової школи № 1 ім. Т. Шевченка Володимир Дурдуківський — всього 45 осіб.

Вирок у справі «СВУ» було оголошено 19 квітня 1930 року Верховним Судом України. Спочатку 5 особам з 45 головним звинуваченим було виголошено присуд суду — розстріл, але потім вирок пом'якшили — до 10 років ув'язнення та позбавлення прав на 5 років. Чехівському Володимирі, як Благівіснику УАПЦ було інкриміновано використання «служителів УАПЦ й контрреволюційного куркульства» на «збірні пункти командного складу майбутнього повстання» — 10 років ув'язнення плюс 5 років позбавлення прав.

Перебуваючи з 1933 року на Соловках, він зміг переслати до Києва декілька листів до дружини — Олени Чехівської, в яких роповідав про таборове життя, оскільки ніяких послань іншого змісту переслати на волю не дозволялось. Після останнього листа від 17 листопада 1937 року від нього більше звісток не було. Незважаючи на тривалі розшуки чоловіка, Олена Чехівська не змогла його знайти. Листи вона згодом на еміграції передала діячеві УАПЦ Федорові Бульбенку, а після його смерті їх було передано до архіву УВАН в Нью-Йорку [57].

Джерела та література

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ* (далі — ЦДАВО України). — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.14. — Арк. 8—8 зв.

2. *Мартирологія Українських Церков*: В 4-х т. — Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. — Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолооскип» ім. В. Симоненка, 1987. — 1207 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. К., 1998 — Т. IУ. — Ч. 1; *Чехівський В.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — Харків: Вид. Церковної Ради 1-ої парафії Української Православної Церкви Миколаївського Собору, 1922 — 52 с. Репринтні видання: 1) Франкфурт/Майн, 1947. — 40 с.; 2) Нью-Йорк, 1974. — 51 с. та ін.

3. Див. наприклад *Білокінь С.* НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. — К., 1993. — С. 102-117; *Його ж.* Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. — К., 1992. — № 4. — С. 27-34 Або: *Український Православний Календар.* — Саут-Бавнд-Брук: Вид. Української Православної Церкви в США, 1993. — С. 107—113; *Його ж.* Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. — 1997. — № 3. — С. 66-73; *Його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К.: ДМП Полімед, 1999. — 447 с. Див. також *Зінченко А.* «Це влада не від Бога, а від дра-

кона»: ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. — К., 1991. — № 4. — С. 157-163; *Його ж.* Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. — К.: «Дніпро», 1997. — С. 148 — 408 та ін.

4. Див. напр. *Андрусішин Б.* Церква в Українській Державі 1917 — 1920 рр. (доба Директорії УНР). — К.: «Либідь», 1997. — 176 с.; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917 — 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К.: «Либідь», 1997. — 320 с.

5. *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. М-ли наук. конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. /ред. А. Зінченко. — К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. — С. 163 — 172; *Пристайко В. Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.

6. *Преловська І.* Ідеї раннього християнства (I—IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14—30 жовтня 1921 р. в Києві) // Наукові записки. Зб-к праць молодих вчених та аспірантів. — К.: Вид. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1996. — Т. 1. — С. 321 — 342; *Її ж.* Відправа Благовісника // Розбудова держави. — К., 1996. — № 1(42). — С. 45 — 51; *Її ж.* Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К.: Вид. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — 1997. — Т. II. — С. 295-321; *Її ж.* ВПЦР — організаційний осередок УАПЦ (1917-1921) // Український церковно-визвольний рух... — К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. — С. 29 — 49.

7. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998.

8. Див. *Преловська І.* Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921 — 1930 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. — К.: Сфера, 2003. — № 1(20). — С. 258 — 277.

9. *Памятная книжка Киевской губернии.* — К.: Киевская Губернская Типография, 1892. — С. 110. Всі подальші роки М.В. Чехівський згадується на цій посаді аж до 1915 р. Див.: *Памятная книжка Киевской губернии.* — К.: Киевская Губернская Типография, 1915. — С. 106.

10. *Державного Архіву Служби Безпеки України* (далі - ДА СБ України). — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 131. — Арк. 19. В цілому в ДА СБУ зберігається комплекс слідчих справ з 237 томів, які стосувалися процесу «СВУ» за архівним № 47757. Справи з матеріалами на Володимира Чехівського мають №№ 45 — 46.

11. *Там само.* — Арк. 16.

12. В «Анкете для бывших офицеров Белых армий» Микола Чехівський в графі щодо родичів вказав саме такий склад родини // *ДА СБ України.* — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 131. — Арк. 8. В справах братів Чехівських є відомості про брата Віктора, який «наклав головою в першому бою 13 серпня 1914 р., заклинаючи товаришів-солдат до відмовлення від бою з такими ж людьми, як і вони, — робітниками і селянами, українцями» // *ДА СБ України.* — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 131. — Арк. 16.

13. *Бульбенко Ф.* Століття з дня народження Всеукраїнського Благовісника Української Автокефальної Православної Церкви Володимира Чехівського (1876-

1976) // Церква і Життя. Орган Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського. — Чикаго, США, 1976. — № 2/113. — С. 7.

14. Див. докл. про політичну і церковно-богословську працю В. Чехівського: *Преловська І.М.* Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — К., 1996. — Т. 2. — С. 295-321.

15. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 131. — Арк. 8.

16. *Бульбенко Ф.* Олена Володимирівна Чехівська // Церква і Життя. Орган Українського Православного Братства ім. Митр. Василя Липківського. — Чикаго, США, 1970. — № 3/78. — С. 25.

17. *Бульбенко Ф.* Олена Володимирівна Чехівська // Церква і Життя... — № 5/80. — С. 23—26.

18. *Бульбенко Ф.* Олена Володимирівна Чехівська // Церква і Життя... — № 4/79. — С. 19.

19. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. — Арк. 14.

20. *Там само*. — Арк. 14.

21. Важливо зазначити, що в самоізнанні Чехівський визначив 1897 рік як такий, коли він став соціалістом, причому поєднав «соціальну визвольну боротьбу з боротьбою за визволення церкви від використання її пануючими гнобительськими верствами» // *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. — Арк. 87.

22. *Чехівський В.* Київський митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799—1803 гг.) // Труды Киевской Духовной Академии. — К., 1904. — № 7. — С. 355—431; № 8. — С. 490—588; № 9. — С. 65—108; № 10. — С. 238—281; *Чеховский В.* Киевский митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799—1803 гг.). — К., 1905. — 2+306 с.

23. *Українська мала енциклопедія* / під ред. Є. Онацького. — Буенос-Айрес: Вид. накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1967. — Кн. ХУІ. — С. 2053—2054.

24. *ЦДАВО України*. — Ф. 3807. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 174, зв. // Цит. по кн. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії соціал-демократії поч. ХХ ст. — К.: Майдан, 1996. — С. 104.

25. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К.: «Либідь», 1997. — С. 60.

26. *ЦДАВО України*. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 41.

27. *Ільченко І., Пилявець Л., Преловська І.* Три промови Василя Липківського // Український археографічний щорічник. — Вип. 3-4. — Т. 6/7. — К., 1999. — С. 475—488.

28. *Чикаленко Є.* Щоденники. — К., 2004. — Т. II (1918—1919). — С. 191.

29. *ЦДАВО України*. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 8—8 зв.

30. *Трибуна*. — К., 1919 (2 січня). — С. 1.

31. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. — Арк. 14.

32. *ЦДАВО України*. — Ф. 2208. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 9 зв.

33. *ЦДАВО України*. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 3.

34. *ЦДАВО України*. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 87.

35. *Національна Парламентська бібліотека України.* Історія та традиції зовнішньополітичної служби України. Становлення зовнішньополітичної служби України // <http://ukrainaforever.narod.ru> / Маловідомі сторінки з історії України...

36. *ЦДАВО України*. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 50 зв.

37. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. — Арк. 5.

38. *Михайло Мороз* (1876-1938) - голова II Всеукраїнської Православної Церковної Ради (1919-1924), організатор українського церковно-визвольного руху в 20-х рр. XX ст., голова президії Першого Православного Церковного Собору УАПЦ в м. Києві 14-30 жовтня 1921 р., митрофорний протоієрей УАПЦ. Відійшов від УАПЦ в 1924 р. через внутрішній конфлікт всередині ВПЦР і перейшов на роботу держслужбовця. на процесі «СВУ» (9 березня -19 квітня 1930 р.) виступав свідком проти УАПЦ. Розстріляний 28 вересня 1938 р.

39. *Липківський Василь* (1864-1937) — I Митрополит Київський і всієї України УАПЦ. Був висвячений на митрополита в надзвичайний спосіб (пресвітерська хіротонія) членами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору 23 жовтня 1921 р. і був на цій посаді до II Собору УАПЦ 1927 р., після чого 10 років проживав у Києві, позбавлений церковного спілкування. З 1923 р. неодноразово заарештовувався. Після останнього ув'язнення в Лук'янівській в'язниці за вироком трійки НКВС його було розстріляно 27 листопада 1937 р.

40. *Митрополит Василь Липківський*. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. — Вінніпег: Вид. накладом фундації І. Грищука, 1961. — С. 86.

41. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. К., 1998 — Т. IV, Ч. 1 (XX ст.). — С. 244.

42. Див докл. *Преловська І.* Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (на матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України) // Український Археографічний Щорічник. — Вип. 7. — Київ-Нью-Йорк: Вид. М.П. Коць, 2002. — С. 105—123.

43. *Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І.* — Київ-Львів: «Жовква», 1999. — 560 с.

44. *Преловська І.М.* Ідеї раннього християнства (I-IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.) // Наукові записки. Зб-к праць молодих вчених Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — К., 1996. — Т. 1. — С. 321-342.

45. *Чехівський В.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — К.: Вид. В.П.Ц.Р., 1922. — 52 с. Репринтні видання цієї книги були здійснені спочатку у Франкфурті-на-Майні у 1947 р., а остання в Нью-Йорку у 1974 році. Додаткові матеріали вміщені в цьому видання на стор. 44-47.

46. Спробу упорядкування різних частин цієї праці, яка збереглася тільки в машинописах з підписами і примітками самого Володимира Чехівського, було здійснено автором статті в роботі: *Преловська І.М.* Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — К., 1996. — Т. 2. — С. 295-321.

47. *ЦДАВО України*. - Ф. 3984. - Оп. 3. - Спр. № 561 «Машинописні і рукописні тексти статей журналу «Церква і Життя», ч. I за 1927 рік; Спр. № 562 «Машинописні...», ч. II за 1927 рік; Спр. № 563 «Машинописні...», ч. III за 1927 рік; Спр. № 705 «Машинописні...», ч. I за 1928 рік; Спр. № 706 «Машинописні...», ч. II за 1928 рік; Спр. № 707 «Машинописні...», ч. III за 1928 рік; Спр. № 708 «Машинописні...», ч. IV за 1928 рік; Спр. № 709 «Машинописні...», ч. V за 1928 рік та Спр. № 710 «Машинописні... ч. VI за 1928 рік. Більшість матері-

алів віддруковано на машинці, але є й рукописи, ймовірно правлені редакцією цього часопису.

48. Окреме дослідження цієї відправи з публікацією тексту див.: Преловська І.М. Відправа Благівісника // Розбудова держави. — К., 1996. — Ч. 1 (42) — С. 45-51.

49. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. - Арк. 6.

50. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. - Арк. 8.

51. *Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р.* Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. — К.: Оранта, 2007. — 698 с.

52. Див. напр. *Болабольченко А.* СВУ — суд над переконаннями. — К.: Вид. УКСП «Кобза», 1994. — 114 с.; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Український церковно-визвольний рух ... — С. 163-172.

53. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. - К.: Інтел, 1995. - С. 13.

54. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. - Арк. 87.

55. *ДА СБ України*. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 45. - Арк. 89.

56. Першим, хто зацікавився цим процесом в радянські часи був Гелій Снегірьов. У 1974 р. він довідався від рідного дядька Вадима Собка, брата матері письменника Наталії Собко, що покійна мати була колись причетна до діяльності української творчої молоді (СУМ). Він почав власне розслідування подій, які були пов'язані з процесом «СВУ». Для нього було боляче дізнатись про те, що Наталя Собко стала невірним співучасником звинувачення тих, кого засудили на процесі. Наслідком його пошуків і роздумів стала книжка: *Снегірьов Г.* Набій для розстрілу (ненько моя, ненько...) Лірико-публіцистична розвідка. — К.: Вид. Художньої літератури «Дніпро», 1990. — 167 с.

57. *Мартирологія Українських Церков*: В 4-х т. — Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. — Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. — С. 503-528.

Преловская И.Н. Премьер-министр правительства УНР Владимир Чехивский (1876 – 1937 гг.)

Освещается малоисследованная проблема в отечественной историографии. Объединение документальных материалов из разных источников дает возможность уточнить много невыясненных фактов из биографий деятелей Украинского «расстрелянного возрождения», в том числе – Владимира Чехивского.

Perlovskaya I.N. Vladimir Chekhivsky (1876 – 1937), Prime-minister with the UPM's (Ukrainian People's Movement) government

Elucidation of an issue which was hardly explored in the domestic historiography. Consolidation of documentary materials from various sources enables to define more precisely many obscured facts from biographies of the Ukrainian «executed renaissance» participants, Vladimir Chekhivsky including.

Бухальська М.А.

Холодноярська республіка в літописі визвольної боротьби українського народу за свою незалежність (1918-1922 рр.)

Висвітлюється малодосліджене питання вітчизняної історії ХХ ст. – історія Холодноярської республіки на Черкащині 1918-1922 років.

Одним з прикладів визвольних змагань за українську державність у вітчизняній історії початку ХХ ст. була новонароджена Холодноярська республіка на Чигиринщині 1918-1922 років.

Важливими джерелами дослідження козацько-селянських революційних рухів доби УНР, до яких відносяться події Холодного Яру, є маловідомі мемуари учасників визвольної боротьби. Вони й донині залишаються одним із першоджерел історичної пам'яті. Важливі спогади залишили, зокрема, генерали Армії УНР – Ю.Тютюнник, В.Петрів, П.Дяченко, О.Вишнівський, А.Пузицький, О.Удовиченко, М.Капустянський та багато ін.

Іншими важливими джерелами є література – художня і документальна, зокрема, книга М.Дорошенка «Стежками Холодноярськими», Б.В.Козельського «Шлях зрадництва і авантюри», Я.Водяного «Вільне Козацтво в Чигирині», спогади С.Полікши «Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру в 1919 р.» [1].

Неоднозначною була оцінка визвольної боротьби Холодного Яру. Так, під час громадянської війни, приєднавшись до більшовиків і сповнений ідеалістичних сподівань на справедливе комуністичне суспільство, український письменник М.Хвильовий оцінював діяльність холодноярців, як боротьбу українських куркулів проти «братнього московського та українського пролетаріату».

Холодноярська республіка вписала яскраву сторінку в літопис визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Її одним із ідейних, політичних і тактичних центрів боротьби проти радянської влади відзначився саме Холодний Яр. До нової республіки на Чигиринщині входила ціла низка населених пунктів: Мельники, Голоківка, Грушківка, Лубенці, Жаботин, Куликівка, Плескачівка, Чубівка, Думанці, Зам'ятниця, Медведівка, Івківці, Матвіївна, Худолівка, Трушівці, Чорнявка, Полуднівка, Янівка, Сугунівка, Топилівка, Мудрівка, Шабельники, Тіньки, Бужин, Моровиця та ряд сіл за залізницею.

Її поява була зумовлена національним і соціальним чинниками. Як і в період української революції у добу Української Центральної Ради, так і на регіональному рівні Чигиринщини, більшість українських селян не сприйняли так званої «більшовицької жовтневої революції». Протидією більшовицькій окупації України були повстання

проти радянської влади. Як згадує автор роману «Холодний Яр» Юрій Горліс-Горський, «Холодний Яр обороняв українське село, був самообороною цього села від окупаційного центру — міста: Холодний Яр унеможлилював для окупанта користуватись добром українського села» [2,429].

З доступом у наш час до архівів ГПУ/НКВС стало можливим включити у науковий обіг цілу низку документів, які відтворюють значний розмах народного повстання українського селянства проти більшовиків. Широкому загалу й донині залишається невідомим той факт, що коли російські більшовики захопили Україну, над Дніпром існувала своєрідна республіка, яка під українським національним прапором провадила запеклу боротьбу аж до кінця 1922 року. Холодноряська повстанська боротьба відрізнялася від повстань в інших місцевостях більш чіткою організацією боротьби, створенням власного повстанського штабу, який мав головну мету, спрямовану на незалежність республіки, на відміну від інших місцевих повстань, що носили стихійний характер. Вірні традиціям козацького краю, холодноряці використали досвід попередніх поколінь і запровадили полково-сотенний устрій у створеній ними республіці. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром бойової організації селянства став оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир поблизу нього.

Назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості, всієї бойової організації. В її лавах були також українці з різних регіонів: полтавчани, українці з Таврії, херсонці, галичани, українські козаки з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, який загинув у 1919 році, був осавул Війська Кубанського — Уварів. Першим організатором і отаманом був Василь Чучупака із села Мельники, яке стало центром Холодного Яру. Коли в Росії прийшов до влади Тимчасовий уряд, в Україні влада перейшла до Центральної Ради, брати Василь і Петро Чучупаки повністю прийняли її ідеї.

У 1918 році німці окупували Україну, відверто грабуючи українське сільське населення. В однаковій мірі це стосувалося і холодноряців. Відомо, що кожен двір повинен був здати зерно чи худобу, чи полотно. Звозили все це в Зам'ятницю, в помешкання пана Ярузальського. Охоронці донесли, що німці все награбоване відправлять на станцію Фундукліівку. Монастирській охороні тоді вдалося без бою взяти німців у полон, а зерно роздати селянам. На прохання односельців Василь Чучупака очолив загін самооборони, який постійно чисельно зростає. Повстанці називали себе гайдамаками. В цей час з Києва в село приїхав і рідний брат Василя Петро Чучупака.

В 1919 році загін перетворився в полк, полковником якого обрали вище згаданого В.Чучупака. Петро став начальником штабу. Розпочалася боротьба за самостійну Україну, бо брати вважали себе прихильниками УНР і стали на її захист.

У полку було два прапори: один — чорний з тризубом, другий — жовто-блакитний. На першому з одного боку був напис: «І повіє новий огонь з Холодного Яру». У межах цієї республіки Чучупака не допускав встановлення радянської влади. Однак республіка не мала постійних меж і кордонів.

Під час денікінської окупації полк брав участь у вигнанні денікінців з Черкас. Червоне командування запропонувало Чучупаці об'єднати свій полк з Червоною Армією, але він категорично відмовився і повернувся в Холодний Яр.

У складі полку Холодного Яру були й ненадійні елементи з числа злодіїв та схильних до спиртного. Саме вони, коли поверталися з Черкас, відірвалися від основної маси й розпочали в Медведівці єврейський погром. В. Чучупака був проти погромів і грабунку населення. Він дозволяв лише експропріацію добра державних підприємств (Грушківського цукрового заводу), панів, що втекли.

Після поразки Врангеля та білополяків проти таких республік, як Холодноярська, було кинуто великі військові сили Червоної Армії і військ самооборони (міліції).

Серед віднайдених документів Холодноярської республіки є, зокрема, «Відозва інформаційного Бюро Штабу Загону Холодного Яру», датованого 4 червня 1919 року. Це звернення до селян, козаків, робітників, про єднання до збройної боротьби: «...Хай же справдяться слова нашого незабутнього борця за волю мученика і пророка Тараса Григоровича Шевченка, який сказав «що ще дихне огнем пекучим, всім ворогам Холодний Яр». Отже, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій край, хай зараз же іде козаком до Холодного Яру, хай буде дійсно козаком... Знайте, брати, що Холодний Яр дійсно буде нашим оплотом і він одіб'ється од усіх ворогів. І знайте, що наша єдність все подолає. Бо у нас тільки так: «Всі за одного і один за всіх» [3,арк.230].

У «Відозві повстанців Холодного Яру» в таборі Гайдамаків-повстанців у липні 1919 року, підписаного доктором права Копцюхом, підкреслюється, що «в єдності і згоді — сила народу» [4,арк.3].

Варта уваги і «Відозва інформаційного бюро штабу отамана Холодного Яру, 1919 р.», в якій сказано «... кращі сини волі пригніченого працюючого люду голосно гукнули селянству: «Всі до зброї, всі на захист вашої волі і добробуту» і селянство почуло їх рідний поклик, і дало їм любих синів своїх, дало зброю, дало все, що було необхідним задля впертої боротьби за Землю і волю.

Тепер, коли вся Україна охоплена повстанням проти гнобителів Раковського і К° і коли партизанські загони налічують в собі десятки тисяч борців і коли це військо розташувалось на Чигиринщині і в інших місцях України, наш батько отаман Незбієнко (можливий псевдонім В.Чучупаки) і його штаб Холодного Яру закликає всіх до спокою і порядку, прохає селянство допомогти йому і його козакам в його творчій роботі визволення українського народу від насильників його волі. Допомогти всім, хто чим може: хто зброєю, хто продуктами і фуражем, бо тільки тоді будуть міцні і сильні ваші селянські загони, коли вони будуть спиратися на величезну армію селянства...» [3,арк.231].

Не менш важливим є звернення до селян заступника Командуючого військом Української Народної Республіки отамана Юрка Тютюнника під час Зимового походу 1919-1920 рр.: «1. Ми воємо за те, що і сразу воювали — за право українського народу — порядкувати на своїй землі, за народну владу. ... III. Не піднімайте самі дрібних повстань, організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою. ...V. Не вірте, що українського

війська немає, що нібито Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація! Зброя не буде положена, поки хоч один ворог буде на шиї українського селянина. VI. Мінняйте хліб тільки на сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть світських грошей, за які нічого не купите тому, що вони скасовані Правительством Української Народної Республіки. VII. Земля тому, хто на ній працює. ... XI. Вся влада мусить бути в руках українського трудового люду. ...Україною будуть правити люди, яких вибере народ» [5,76].

Лише сьогодні із небуття повертаються імена учасників холодноярських подій. Однак за браком матеріалів невивчених біографій лише лаконічно можна згадати головних холодноярських лідерів, зокрема, Андрія Чорноту, чорноліського полковника Пилипа Хмару, отаманів Ларіона Загороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Миколу Кібця. Серед інших учасників Визвольної боротьби 1917-1920-х років у Холодному Яру варто назвати повстанських отаманів Бараніва, Костя Блакитного (Пестушка). Членом Холодноярського повстанського комітету був Василенко — командир 1-ї сотні Першого (головного) куреня, Першого куреня Холодноярської бригади (1920). 1921 року керівником одного зі збройних загонів у районі Холодного Яру був Яків Водяний, який співпрацював з отаманами Ларіоном Загороднім, Юхимом Ільченком, Пилипом Хмарою та ін. У травні 1922 року він нелегально переходить кордон із Польщею, де й поселяється. Пише драму «Холодний Яр», оповідання та мемуари. У вирі розглядуваних подій помітною була діяльність повстанського отамана Холодного Яру Трохима Голого (Бабенка). Наприкінці 1920 року він очолив загін, який нараховував біля 7000 козаків.

Наприкінці літа 1920 року холодноярці своїм 2-м куренем («Білого яру») з отаманом Мамаєм (Щирицею) форсували Дніпро. В цей час об'єднались Степова повстанська дивізія Блакитного (Осауленка), відділи Голого, Кваші, Лютого, Летучий загін Чорного Ворона, і разом з Холодноярською бригадою і великими гуртами селян, озброєних штилями й косами, створили військо в 30 тисяч бойовиків з артилерією. Вони форсували і руйнували важливі залізничні шляхи з метою не пропустити на фронт підкріплення і припаси.

Активним діячем був Юрій Городянин-Лісовський (літературний псевдонім Горліс-Горський) — старшина 2-го Запорозького (збірного) полку 1-ї Запорозької дивізії Армії УНР (1919 - поч. 1920), осавул отамана 1-го (Основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Навесні 1922 року командування Холодного Яру відрядило його в Польщу для встановлення зв'язку з «повстансько-партизанським штабом» уряду С.Петлюри. Під час перебування Ю.Городянина-Лісовського у повстанському штабі в Польщі він мав розмову з полковником Отмарштайном. Діалог обох відтворює складний стан повстанського життя у Холодному Яру. На питання полковника, чому штаб Холодного Яру не вірить у можливість перемоги над більшовиками самих внутрішніх сил України без збройного удару з Заходу? Чому важко об'єднати всі повстанські відділи під одне центральне командування? Чому великі повстанські сили України не можна перетворити в національну армію, що захопила б владу в Україні й боронила від більшо-

вків? Ю.Городянин-Лісовський не зміг дати відповідь на ці питання. Але вони дали поштовх йому до інших питань. Так Ю.Городянин-Лісовський зазначав: «... Чи я можу знати, чому український селянин готовий боротися на життя і смерть з ворогом, лише ... під своїм селом – найдалше під своїм повітовим містом? ... Дальше – то вже «не його діло...»; то вже діло Петлюри з армією, в існування і силу яких він свято вірить. Якби не те переконання – може б легше було зробити з повстанців національне військо» [6,408].

Незабаром через цей «штаб», замість Ю.Городянина-Лісовського, на зворотній зв'язок в Холодний Яр було відряджено агента ЧК-ГПУ, що організував захоплення командування Холодноярської Повстанської Організації. Внаслідок цього діюча організація перестала існувати.

Помітною була діяльність і Грицаєнка (очевидно, Гриценка) - начальника штабу Холодноярської бригади (1920). Серед вояків Української галицької армії та полку гайдамаків Холодного Яру був Микола Гуцуляк. Заступником Головного отамана (поч. 1920, 1921), Головним отаманом Холодного Яру (квітень 1920 – вересень 1920; березень 1921 – 4.08.1921) був Іван Деркач.

Холодний Яр обороняв українське село, був самообороною цього села від окупаційного центра – міста, але вів оборону села на околицях села, а не на передмістях міста. Цивільна і судова влада на місцях перебували в компетенції сільських віче та сільських отаманів.

Мав зв'язки з холодноярцями і Нестор Махно. Він зі своїм Запорізьким товариством також не спромігся і не був здатен створити самодержавну організацію «Української Селянської Революції», очолювану ним. Він визнавав селянство основою нації, але він не розумів, що воно не може уособлювати цілу націю. Через те, що Українська Селянська Революція під проводом Н.Махна, хоч і була вільною, проте її політична незрілість не розв'язала проблеми поставити на службу українського міста «селянську революцію».

В однаковій мірі це можна сказати і про холодноярців, для яких проблеми міста взагалі не існувало. На їх думку ці питання мав би розв'язувати «уряд», тобто політичний провід, що існував поза Холодним Яром і мав би розв'язати цілісно проблему визволення України.

Навесні 1919 року Директорія впала під ударами більшовиків. Знекровлені війська УНР відступили за Збруч, а хто не встиг, відходив, зокрема, в Холодний Яр. Вже навесні 1919 року, за висновками інформаційного відділу Раднаркому, Холодний Яр ішов в авангарді повстанського руху в Україні. Він, повідомлялося 26 травня, простягається на 30 верст завдовжки і 15 верств завширшки, тож для подолання його потребує великих сил Червоної Армії. Але таких сил більшовики не мали. Денкінський фронт, заколот Григор'єва, повстання полку бригади Богунського під командуванням І.Фесенка (Лопаткіна) в районі Золотоноші проти радянської влади, повстанські загони біля Канева, Корсуня, Медина не давали змоги червоним захопити Холодний Яр.

Тим часом Григор'єв зазнав поразки і змушений був відступити від Черкас до Холодного Яру. Григор'євці захопили Чигирин, але більшовики їх витіснили. Однак з наближенням білогвардійців 17 серпня й самі залишили місто.

Улітку 1919 року білогвардійські війська захопили Україну, в результаті чого було встановлено буржуазно-поміщицьку диктатуру.

Відновлювалася «єдина і неподільна Росія». Розгорілася боротьба із загарбниками. Одним із найбільших вогнищ повстансько-партизанського руху в Україні, став, як і торік, Холодний Яр. У серпні холодноярські повстанці завдавали відчутних ударів як більшовикам, котрі відступали, та і білогвардійцям, що наступали. Мобілізовані селяни дезертирували з денікінської армії та вливалися в повстанські лави Холодного Яру. Спроби білогвардійців загасити полум'я пожежі в Холодноярщині успіху не мали. Там усюди, за винятком володінь отамана С.Коцура, майорили синьо-жовті стяги Холодноярської республіки.

Друга половина 1921 року була часом, коли повстанська боротьба України фізично досягла свого найвищого розвитку. І в цей же час наступила її смертельна політична агонія. Перед наступом на Черкаси в районі Холодного Яру зібралось до 35-40 тисяч повстанського війська. Сюди ж до холодноярців прибула з півдня 15-тисячна «Степова дивізія» повстанців. З'ясувалось, що на нарадах отаманів військ обговорювали лише одне питання — куди і в які бої вести зібрані війська. Отамани повстанських військ не мали всеукраїнського плану війни за визволення України. З-за неспроможності розробити власний план вони чекали наказу від Петлюри з-за кордону.

Події Холодного Яру в 1918-1920-х років у новітній історії збройної боротьби показали природне прагнення українського народу до здобуття незалежної держави.

Використана література:

1. *Героїзм і трагедія Холодного Яру* / Зб.матеріалів і спогадів / Під ред. Коваля Р.М. — К., 1996.
2. *Лазуренко В.М.* Історія Черкащини (з найдавніших часів до сьогодення). Навч.посіб. — Черкаси: «Ваш дім», видавець Дикий О.О., 2004.
3. *Державний архів Черкаської області.* — Ф.Р.529. - Оп.1. - Спр.22.
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.* — Ф.3073. - Оп.1. - Спр.2.
5. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919—1920 рр. / Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби. Ч.І. Політичний огляд з документами в тексті. — Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1966.
6. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр: Документальний роман /Вступ.слово Р.Коваля. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2006.

Бухальская М.А. Холодноярская республика в летописи освободительной борьбы украинского народа за свою независимость (1918-1922 гг.)

Освещается малоисследованный вопрос отечественной истории XX в. — история Холодноярской республики на Черкащине 1918-1922 годов.

Bukhalskaya M.A. Kholodnoyarskaya Republic in the chronicles on the struggle of liberation of the Ukrainian people for its independence (1918-1922)

Elucidation of a scantily-explored subject in the Ukrainian history of the 20th century — the history of Kholodnoyarskaya Republic in Cherkassy region during 1918-1922.

Скальський В.В.

Губернські селянські з'їзди (1917 – початок 1918 рр.)

Розглядається проблема боротьби за національну свідомість селян між українським та російським революційними проектами, яка найбільш яскраво відобразилася на губернських селянських з'їздах.

Кожна людина має свою ідентичність — емоційний психологічний зв'язок з оточуючим світом. Ідентичність дає відповідь на запитання «хто я?». Релігійне, соціальне, національне, гендерне, генераційне самоусвідомлення особистості є різновидами ідентичності і вибудовуються в певну ієрархію. Для українських (в етнографічному, а не політичному розумінні) селян питання національної приналежності актуалізувалося під час Української революції 1917 року. Проте, селянство саме не шукало цієї ідентичності. Воно цілком було задоволене існуючим самоусвідомленням, де національним почуттям місця не було. Головною проблемою для них був «голод на землю». Проте, національна інтелігенція запропонувала селянам прилучитися до певної національної групи — «стати» «українцями». Боротьба за національну свідомість селян розгорнулася між українським та російським революційними проектами. Найбільш яскраво вона відобразилася на губернських селянських з'їздах, оскільки Всеукраїнський селянський з'їзд досить добре контролювався Центральною Радою і про впливи росіян на ньому можна говорити з великими умовностями, а повітові з'їзди мали надзвичайно високий рівень випадковостей та дріб'язковості.

Вперше Центральна Рада згадується в постановах Полтавського губернського селянського з'їзду (16 — 17 квітня 1917 р.). Учасники з'їзду надіслали їй, поряд з «революційною армією, Петроградським совітом робочих і солдатських депутатів, Временним правительством» «привіт» [1,3 — 4]. Аналогічну телеграму надіслав Обласний селянський з'їзд Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній (23 — 25 квітня 1917 р.).

Перший селянський з'їзд Харківської губернії 3 — 6 травня 1917 року визнав «необхідність організації в Києві української краєвої ради селянських депутатів для спільної праці з радами робітничих і солдатських депутатів» [2,4]. Таким чином, з'їзд, а отже і харківське селянство розуміли необхідність певного органу на чолі національного життя, хоча й бачили його як класовий орган. Тобто, поняття «центральної влади» не було тотожним поняттю «класовий орган», а розширювалось за рахунок інших суспільних верств. Ймовірно, допускалась можливість участі у владі нетрудових класів, проте, їх полі-

тична вага мала би бути мінімальною. Частково цю ідею — перетворення Центральної Ради на класову, а не загальнонаціональну організацію - використали більшовики, коли вели агітацію за переобрання Центральної Ради Всеукраїнським з'їздом Рад.

Другий селянський з'їзд Чернігівської губернії 10 — 12 червня 1917 року визначив Українську Центральну Раду як «єдиного виразника волі українського народу» [3,408 — 412] і підтримав її домагання перед Тимчасовим Урядом. Аналогічно охарактеризував УЦР Селянський з'їзд Полтавської губернії. Селянський з'їзд Катеринославської губернії (13 — 15 серпня 1917 р.) прийняв спеціальну постанову щодо відношення до УЦР, яка визнавалася «за вищий краєвий революційний орган, керуючий Україною» [3,651]. Другий селянський з'їзд Волинської губернії (7 — 10 жовтня 1917 р.) вважав Українську Центральну Раду «найвищим революційним, щиро народнім Правительством України» [3,831]. Такі постанови показують загальну серед селян тенденцію бачити в Центральній Раді українську національну владу.

Після II Універсалу Центральна Рада отримала перспективу перетворення на «єдиний вищий орган революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності» [3,164], що й було здійснено з входженням до неї представників національних меншин. До того часу Центральна Рада належала лише до українського національного політичного простору, залишаючи поза сферою своєї діяльності значний прошарок неукраїнців (а втім, це не було дискримінацією, адже і поляки, і євреї, і ряд інших національних груп створювали власні революційні органи). Тепер Центральна Рада стала представником всього населення українських територій, а не лише українців. В такому, більш демократичному вигляді, вона позитивно сприймалась селянами. Третій селянський з'їзд Харківської губернії (30 — 31 липня 1917 р.) визнав Центральну Раду «поповнену представниками неукраїнських народів» [4,2]. Таке «визнання» було дуже важливим для Центральної Ради, адже надавало додаткових підстав вимагати від Тимчасового Уряду виконання зобов'язань останнього відповідно до II Універсалу.

Після Жовтневого перевороту/революції в Петрограді постала проблема розуміння, що є загальнодержавною владою і який статус має більшовицький Раднарком — головний керівний орган на всій території колишньої Російської імперії чи локальний уряд Російської території у складі більш широкої Російської федерації. П'ятий селянський з'їзд Харківської губернії (7 грудня 1917 р.) визнав Раду Народних Комісарів «найбільшою владою лише Великоросійської республіки» [5,3] та привітав оголошення Української Народної Республіки [6,235]. Харківські селяни встали на сторону УЦР в її конфлікті з Радою Народних Комісарів, що вже переріс в українсько-більшовицьку війну. Для них Раднарком був законним, але закордонним урядом. Це є показником глибини української свідомості селян Харківської губернії, адже звернення з актуальних проблем до загальноросійських органів (до Верховного Головнокомандуючого російської армії чи Тимчасового Уряду обощо) варто розцінювати як прояв свідомісної орієнтації на Росію.

Наближеним до проблеми сприйняття Центральної Ради селянськими з'їздами було питання про їх бачення майбутнього політичного

устрою Російської держави. Україна, як правило, розглядалась в якості складової частини Росії і майже не уявлялась поза її межами.

Губернські селянські з'їзди практично одноставно виступали за встановлення демократичної федеративної республіки. Республіканський лад розглядався як найкраща форма правління, оскільки «при монархії, хай навіть і конституційній, тобто обмеженій, можна завжди очікувати, що інтереси трудового народу будуть протиставлені інтересам царя з його оточенням» [7, 42 – 44]. Таким чином, українські селяни мали яскраво республіканський настрій. В уяві селянина республіка була антиподом царизму і через це діставала схвалення.

Всі губернські селянські з'їзди визнавали вартим уваги питання федеративного переоблаштування колишньої Російської імперії. Ідеї федералізму та національного самовизначення були серед найпопулярніших революційних гасел. «Кожен нарід, що тепер жиє в межах Російської держави повинен мати шир. автономію» [8, 7 – 10] - ці слова з постанови I селянського з'їзду Волинської губернії є концентрованим виразом думки українських селян щодо національної свободи. Відповідно до таких федералістичних настроїв селянські з'їзди розглядали проблему української автономії.

Один за одним селянські з'їзди Полтавської (16 – 17 квітня 1917 р.), Обласний Херсонської, Таврійської та Катеринославської (23 квітня 1917 р.), Київської (27 – 28 квітня 1917 р.), Харківської (3 – 6 травня 1917 р.) та Волинської (21 – 24 травня 1917 р.) губерній приймають постанови про необхідність «заведення національно-територіальної Автономії України з забезпеченням прав національних меншинств» [1, 3 – 4], а також «щоби Временне правительство привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію» [1, 3 – 4]. Аргументація – «для повного розвитку сил українського народу» [1, 3 – 4]. При цьому кидається у вічі надзвичайна подібність, а то й ідентичність цих постанов. Ймовірно, їхне прийняття було кероване з Центральної Ради як акти надзвичайної ваги для національного самоствердження українців та посилення політичних позицій самої Центральної Ради (в тому числі для тиску на Тимчасовий Уряд), а тому не могло бути залишеним на самоплин. Центральна Рада, згенерувавши ідею автономії України, запропонувала її українському суспільству. Центральна Рада здобула таким чином довіру і підтримку найчисельнішого українського прошарку – селянства. Такий патронат Центральної Ради над постановами про автономію України не можна розглядати як нав'язування українцям («малоросам», «югоросам») певного, начебто неорганічного для них, шляху розвитку. По-перше, автономія дійсно відповідала потребам збереження та розвитку українців як окремого етносу та нації. По-друге, через свою специфіку (низька освіченість; зосередженість на фізичній, а не інтелектуальній праці) селянство не могло сформулювати цієї ідеї (хоча інтуїтивно відчувало прагнення до неї). В розвиток теми про автономію України селянські з'їзди приймали резолюції щодо українізації школи, церкви та державних установ.

Тимчасовий Уряд для українських селян був «визнаною владою» [1, 3 – 4]. Проте, на відміну від ставлення до Центральної Ради, це визнання є обумовленим, тобто ставиться в залежність від певних умов. По-перше, він повинен якнайшвидше скликати Всеросійські Установчі Збори [7, 42 – 44]. По-друге, Тимчасовий Уряд матиме підтрим-

ку «до тої міри, поки правительство буде обороняти інтереси трудового народу» [1,3 – 4]. По-третє, «правительство має бути відповідальним перед народом, об'єднаним в ради селянських, робітничих і солдатських депутатів» [9,5 – 6]. Задоволення Тимчасовим Урядом революційних потреб українців було тим критерієм, який визначав рівень довіри до нього з боку селянства. Оскільки Тимчасовий Уряд не дав селянам землю (передача у відання Земельних Комітетів лише частини земель), активно протидіяв автономізації України, не припинив війни, то українське селянство не особливо переймалося його падінням наприкінці жовтня 1917 року. Селянські з'їзди або співчували більшовикам (але водночас не поширюючи їх влади на свою територію) або засуджували їх дії, звинувачуючи в узурпації влади, недемократичності тощо. Але жоден український селянський з'їзд не виступив на захист Тимчасового Уряду, залишаючи змогу вирішувати конфлікт між ним та більшовиками самим росіянам. Отже, селяни-українці почувалися цілком сепарованими від росіян, розуміли їх як «Інших». А більшовицький переворот/революцію сприймали як внутрішньоросійську справу, яка не стосується України.

З поваленням царизму стали виникати Ради селянських депутатів. В уяві українських селян вони поставали як «керівники революційного народу» [7,42 – 44], «класове представництво селянства» [9,5 – 6], надіялися функціями «контроля временного правительства» [1,3 – 4], «контроль над діяльністю місцевої влади і догляд за тим, щоб ця влада не відступала від завойованих революцією начал, а щоб навпаки, якомога найжвавіше боролась зо всякими противореволюційними виступами» [3,832]. Петроградські та Московські Ради мали ореол борців за свободу. Паралельно з Радами існували Всеросійський Крестьянський Союз та Селянська Спілка, яка розповсюджувала свою діяльність на українських селян. Розуміння цих організацій було аналогічним. Щоправда, останні мали більш виражений партійний характер. Крестьянський Союз перебував під контролем російських есерів, а Селянська Спілка тісно співпрацювала з Українською партією соціалістів-революціонерів.

На губернських селянських з'їздах поставало питання про підпорядкованість селянських організацій. Основна розбіжність полягала у виборі проросійської чи української орієнтації. При аналізі постанов з'їздів помітна тенденція до посилення українських позицій і відповідного послаблення російських впливів. Для ілюстрації можна навести приклад Чернігівської губернії. І селянський з'їзд (7 – 9 квітня 1917 р.) ухвалив «визнати необхідним об'єднання всього трудового сільського населення під прапором Всеросійського Крестьянського Союзу» [10,1 – 2]. ІІ з'їзд (10 – 12 червня 1917 р.), «приєднуючись до постанови Всеукраїнського селянського з'їзду відносно організації Українського селянства, входить до складу Всеукраїнської Селянської Спілки» [3,411]. ІІІ з'їзд (28 – 29 вересня 1917 р.) визнав «необхідним, щоб і селянство Чернігівщини організовувалось тільки по одному плану – плану Української Селянської Спілки виробленому на 1-му Всеукраїнському Селянському З'їзді, маючи свій організаційний центр у Всеукраїнській Раді Селянських Депутатів» [11,2 – 3]. Аналогічні процеси відбувалися в Катеринославській губернії.

Селяни Київської губернії визначились вже на першому своєму з'їзді (27 – 28 квітня 1917 р.): «з'їзд вважає потрібним організацію в Києві Української Краєвої Ради Селянських Депутатів для спільної роботи з Радами Робітничих і Солдатських Депутатів» [3,262]. З помітною домішкою міжфракційного протистояння в УПСР відбувався цей процес у Полтавській губернії.

Питання про організаційну підпорядкованість селян було надзвичайно важливим в революційній боротьбі, адже йшлося про те, хто матиме багатомільйонну підтримку українських селян і зможе використовувати їх для реалізації своїх політичних цілей. Воно визначало приналежність селян певної губернії до конкретного (українського чи російського) політичного простору. Це був вибір між українським та російським проектами. Надання переваги Селянській Спілці перед Крестьянським Союзом означало визнання приналежності до України. Селяни українських губерній такий вибір зробили, хоча він був достатньо складним, неоднозначним, обумовленим багатьма сторонніми чинниками (зокрема, зовнішнім тиском).

Логіка революційного розвитку в Росії передбачала її політичне завершення скликанням Всеросійських Установчих Зборів, які мали б встановити політичний устрій в державі. Для українських селян Установчі Збори були тим революційним утворенням, що має «великі завдання» [4,2]: «остаточне рішення земельного питання буде встановлене на Установчих Зборах» [9,5 – 6]. Саме це цікавило селян в Установчих Зборах. І заради землі селяни були готові до набуття політичного досвіду. Вони прагнули брати участь у виборах. На підтвердження цієї думки можна навести одну з постанов III селянського з'їзду Харківської губернії (30 – 31 липня 1917 р.): «вжити найенергійніших заходів і проявити активну діяльність по виборах до волосного і повітового земств» [12,2].

Формування списку кандидатів до Установчих Зборів та питання про блокування з політичними партіями були основними для обговорення на передвиборчих селянських з'їздах, що відбувалися протягом липня – листопада 1917 року. Однозначним союзником Селянської Спілки виступала Українська партія соціалістів-революціонерів. Жодна губернія не відмовилась від такого блоку. Проте виникало інше питання: чи утворювати блок з іншими партіями, які претендували на селянські голоси? Претендентами на цю роль були російські есери та УСДРП. При цьому до блокування з росіянами була схильна частина УПСР, а саме «ліва» («лівобережна», «інтернаціональна») фракція, яка мала вплив в лівобережних губерніях. Проте до спілки між українськими та російськими селянськими організаціями дійшло лише в Херсонській та Харківській губерніях.

В Полтавській, Чернігівській та Таврійській губернії селянським брендом користувались два списки. Їх особливістю була присутність в обох представників УПСР. В одному випадку вони блокувались із Селянською Спілкою, в іншому – із російськими есерами. Таке поєднання в одній постанові двох виборчих списків ілюструє глибину усвідомлення селянами Чернігівської губернії своєї відмінності від росіян. Як бачимо з консолідаційного прагнення, рівень національної свідомості не вражає. У такому випадку «об'єднання» лише закріплюватиме низьке (або, навіть, відсутнє) самоусвідомлення себе як українців.

На противагу, потути окремих діячів до сепарації українського списку сприятимуть зростанню національної свідомості, примусить чернігівських селян, які досі не думали «про свою національність у тих поняттях, що інтелігенція» [13,92], а розуміли себе «православними», «селянами», «тутешніми», «руськими», визначатись із національною приналежністю роблячи вибір між українськими та російськими есерами, які в соціальному плані обіцяють одне й те ж.

В Полтаві в справу формування списків кандидатів втручались представники Центральних Комітетів УПСР та Селянської Спілки, оскільки губернський комітет УПСР відкидав «пропозицію бльоку з Селянською Спілкою як з окремою стороною» [14,2], прагнучи лише міжпартійного блоку. Селянський з'їзд Полтавської губернії 10 – 11 вересня 1917 року ухвалив рішення «вступити в союзу лише з Українською партією соціалістів-революціонерів» [15,6 – 7], створив губернську Виборчу Комісію Селянської Спілки і частково визначив список кандидатів. Залишалось лише розташувати їх в певному порядку в згоді з губернським комітетом УПСР. Проте, останній запропонував включити до списку представників російської партії есерів та викреслити з нього кількох членів Селянської Спілки, на що остання не погодилась. Для розв'язання конфлікту 10 – 11 жовтня 1917 року було скликано засідання Ради селянських депутатів Полтавської губернії. На його початку губернські комітети УПСР та ПСР оголосили заяви з проханням допустити їх представників на засідання Ради. Коли воно було відхилене, деякі есери, що одночасно були селянськими депутатами, покинули засідання. Після доповіді Виборчої Комісії Рада вирішує поновити переговори з Губернським Комітетом УПСР, висунувши декілька вимог, серед яких: не укладати виборчого блоку з російськими есерами, не включати їх до списку, закріплення за Селянською Спілкою двох перших місць у списку та відмова губернського комітету УПСР від претензій до кандидатів Спілки [15,6 – 7]. Губернський комітет УПСР висунув зустрічний ультиматум зі своїм проектом списку. Рада селянських депутатів відкинула його і ухвалила свій. Тоді представник губернського комітету УПСР А.Заливчий закликав членів УПСР зняти свої кандидатури зі списку Селянської Спілки і покинути засідання. Рада вирішує ініціювати губернський з'їзд УПСР, а свій список виставити під назвою «Список Селянської Спілки і Українських соціалістів-революціонерів» [15,6 – 7]. Губернський комітет УПСР виставив окремий список у блоці з російськими есерами. Таким чином, полтавські селяни виявились доволі відстороненими від прийняття рішень. За них це робила політична еліта. Воля селянства, висловлена на губернському з'їзді 10 – 11 вересня 1917 року однією стороною (губернським комітетом УПСР) оспорювалась, а іншою (ЦК УПСР, ЦК Селянської Спілки та губернською Радою селянських депутатів) – використовувалась задля досягнення власних політичних цілей.

В Київській, Катеринославській та Подільській губерніях був утворений спільний список Селянської Спілки, УПСР та УСДРП. На Волині під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів до селянського списку увійшли тільки Селянська Спілка та УПСР.

Крім питомих українських губерній, селянські списки (якщо такими вважати і списки УПСР) були виставлені у Петрограді (блок

УСДРП, УПСР та Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії), Саратовському (список Союзу селян-українців, біженців-українців та есерів-татар), Бесарабському (Український соціалістичний блок), Воронізькому (УПСР та російські ліві есери), Пензенському (блок українців, поляків, литовців та мусульман), Смоленському (блок українців, поляків, литовців та латишів), Кубано-Чорноморському, Терсько-Дагестанському та Приамурському виборчих округах, а також на всіх фронтах [16,253].

Українські селяни мали певний піітет щодо Всеросійських Установчих Зборів. Будучи консерваторами та законослухняними, селянство очікувало від них вирішення актуальних проблем селянського життя. Прагнучи втамувати свій «голод на землю», жителі українського села віддавали перевагу законним і мирним методам та очікували рішення Установчих Зборів. Проте, затягування виборчого процесу, проблеми зі скликанням, а, згодом, і розгін обраних депутатів, політично недосвідчені селяни сприймали як небажання влади розв'язувати наболіле аграрне питання. Викликане цим роздратування легко спрямовувалось проти основних противників земельного перерозподілу — великих землевласників і стало підґрунтям для радикалізації селянського руху та поширення недовіри до будь-якої влади. До того ж Українська Центральна Рада поступово ставала тією інституцією, на яку селяни все частіше поклали вирішення своїх сподівань. Українці відвертались від Всеросійських Установчих Зборів і спрямовували свої революційні очікування на Українську Центральну Раду. Селяни все більше звертали увагу на внутрішньо-українські, а не загальноросійські справи. Цьому сприяло декілька факторів. Центральна Рада ініціювала і розпочала підготовку до Українських Установчих Зборів.

Скликання Всеросійських та Українських Установчих Зборів сприяло самовизначенню селян. Будучи свідками політичної боротьби, вони усвідомлювали свою приналежність до певних суспільних груп. І якщо відчуття прилученості до релігійної, соціальної чи територіальної громади не були новими, то національна приналежність щойно зароджувалась. До структури селянської самосвідомості додавався ще один компонент — національний. Селянин ставав українцем. Але не тому що він українізувався, тобто міняв свою національність (наприклад, з російської чи польської), а через усвідомлення (іноді — випадкове, іноді — провоковане ззовні) свого національного «я». Під час передвиборчих з'їздів і при голосуванні селяни ставали перед вибором: яких есерів — українських чи російських — підтримати? Про інші партії практично не йшлося. Про надану перевагу якразово говорить 75 % голосів, отриманих на виборах до Всеросійських Установчих Зборів українськими партіями.

Губернські селянські з'їзди найбільше часу та уваги приділяли питанню про землю. І, водночас, були практично односпайними з цього приводу - земля повинна бути соціалізована: «земля, вода, повітря та скарби надр землі є і повинно бути надбанням всього народу» [7,42 — 44]. Така позиція повністю співпадала з програмою есерів. Визначити первинність впливу — чи то есери вплинули на селян своєю агітацією, чи то під тиском селян соціалісти-революціонери приймали відповідні програмні засади практично неможливо. Схо-

же, тут мали місце взаємовпливи. Селяни мали прагнення до громадського землеволодіння. Цю ідею сформувала та обґрунтувала партія есерів, що в свою чергу посприяло масовому та більш усвідомленому поширенню концепції соціалізації землі.

Хронологічно прослідковується поступова радикалізація селянських очікувань та вимог щодо землі. Перший селянський з'їзд Чернігівської губернії (7 – 9 квітня 1917 р.) постановив: «При розгляді земельного питання на Установчих Зборах є бажаним ухвалення таких рішень...» [10,1–2]. В даному випадку важливим є не сам зміст «бажаних» пропозицій, а доволі спокійна, толерантна і коректна форма звертання. Приблизно в серпні 1917 року постанови губернських селянських з'їздів стають більш вимогливими. Селянський з'їзд Херсонської губернії (14 – 17 серпня 1917 р.) поставив вимогу «негайно здійснити наступні заходи...» [17,4]. А після більшовицького перевороту в Петрограді, проголошення III Універсалом земельної реформи в Україні губернські селянські з'їзди переходять до самостійного вирішення земельного питання. Так, V селянський з'їзд Харківської губернії (7 грудня 1917 р.) ухвалив постанову такого змісту: «Віднині вся земля, до закріплення завоювань революції Установчими Зборами, переходить у відання і розпорядження волосних, повітових та губернських земельних комітетів» [18,3]. Селянський з'їзд Подільської губернії (11 – 14 лютого 1918 р.) прийняв рішення, що сільські земельні комісії «розділяють по між безземельними та малоземельними селянами ту площу землі, яка буде творити земельний фонд даного села» [19,арк.10]. Тобто, подільські селяни розпочали проводити земельну реформу, не очікуючи рішень Установчих Зборів чи інших державних органів. Щоправда, локальні земельні реформи все ж зверталися до авторитету Українських Установчих Зборів, про скликання яких знову заговорили після відступу більшовиків і які повинні були виробити земельний закон в «остаточній формі» [19,арк.12].

Земельне питання не сприяло піднесенню національної свідомості у селян. Радше навпаки, консервувало архаїчну селянську свідомість, яка за свідченнями Британського департаменту політичної розвідки складалася з компонентів «я - православний», «я - селянин», «я розмовляю тутешньою мовою» [20,263]. Акцентування земельного питання сприяло закріпленню відчуття приналежності до селянства, а не української нації. Можна стверджувати, що селяни більшості національностей, принаймні християнських, Російської імперії прагнули в найзагальніших рисах одного й того ж — землі й волі. Відмінності були в деталях. При цьому такі деталі не носили яскраво національних ознак, а залежали від особливостей дореволюційного землеволодіння в конкретних місцевостях.

Література та джерела

1. Вісник Полтавського губернского громадського комітету. - № 8 – 9. – 22 квітня 1917 р.
2. Южный край. - № 14017. – 6 травня 1917 р.
3. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.
4. Земля и воля. - № 109. – 3 серпня 1917 р.

5. *Земля и воля*. - № 203. - 9 грудня 1917 р.

6. *Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й.* в праці «Ради України в 1917 році» (К, 1974) констатували «V Харківський губернський з'їзд Рад селянських депутатів (6 – 7 грудня) визнав владу Народних Комісарів», не вказавши при цьому ареалу визнання влади РНК – «тільки Великоросійської республіки». Такі, не об'єктивні з сучасної точки зору дослідницькі дії були зумовлені необхідністю ілюстрації «керівної ролі більшовицької партії» та «переможної ходи Жовтневої революції на Україні» в рамках пануючої тоді радянської ідеології.

7. *Победа Советской власти на Херсонщине (1917 – 1920 гг.)*. Сборник документов и материалов / Ред. коллегия: Н.А.Даниленко (ответственный редактор), М.И.Давыдов, Г.А.Голубев. - Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957.

8. *Громадянин*. - № 3 – 4. - 4 липня 1917 р.

9. *Южный край*. - № 14020. - 9 травня 1917 р.

10. *Известия Черниговского губернского исполнительного комитета*. - № 2. - 16 квітня 1917 р.

11. *Народне слово*. - № 3. - 7 жовтня 1917 р.

12. *Земля и воля*. - № 108. - 2 серпня 1917 р. - С. 2.

13. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 - 1886). - К.: Критика, 2006.

14. *Вісник Полтавського губерньського громадського комітету*. - № 117. - 13 вересня 1917 р.

15. *Селянська Спілка*. - № 7 – 8. - 26 вересня 1917 р.

16. *Протасов Л.Г.* Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОС-СПЭН), 1997. - 368 с.

17. *Вестник одесского земства*. - № 21. - 19 серпня 1917 р.

18. *Земля и воля*. Харків. - № 203. - 9 грудня 1917 р.

19. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. - Ф. 628. - Оп. 1. - Спр. 18.

20. *Грицак Я.* Українська революція, 1914 – 1923: нові інтерпретації // Україна модерна. - Ч. 2 – 3. - Львів, 1999.

Скальський В.В. Губернские крестьянские съезды (1917 – начало 1918 гг.)

Рассматривается проблема борьбы за национальное сознание крестьян между украинским и российским революционными проектами, которая наиболее ярко отразилась на губернских крестьянских съездах.

Skelsky V.V. Provincial peasants' assemblies (1917 – early 1918)

Review of the issue of struggle for peasants' national consciousness between the Ukrainian and Russian revolutionary projects, which had its most profound effect upon the provincial peasants' assemblies.

Гомотюк О. Є.

Українська академія наук як координатор українознавчих досліджень

Аналізується процес розвитку наукового українознавства крізь призму діяльності Української академії наук. Автор зосереджує свою увагу на становленні україномовного наукового апарату, на координації археографічних, мовознавчих, етнографічних, правових, історичних, історико – економічних студій в УАН.

Дослідження важливих проблем українознавства з погляду ретроспективи, історії його зародження, становлення і розвитку належить до винятково актуальних і важливих завдань гуманітарних наук, адже навіть в умовах незалежної України мають місце факти дискредитації та спотворення знань про Україну та українство, некоректного ставлення до відомих українознавців. Актуальним завданням залишається формування наукової історії українознавчої науки як цілісної системи знань, суперечливого процесу збагачення українознавства на різних етапах буття українського народу.

Особливий інтерес для наукового дослідження представляє період Української революції 1917 – 1920 років серед вагомих здобутків було утворення Української академії наук. З огляду на важливість цього етапу розвитку української культури, чимало дослідників зосереджували свою увагу на історії створення, діяльності Академії наук, окремим постаттям, що прислужились до її становлення і розвитку [1]. Об'єктивності ради слід зауважити, що тема формування українознавчого знання як цілісної системи у структурі цієї найвищої установи є недослідженою.

Вперше за багато століть українська наука отримувала державну підтримку. Говорячи термінологічною мовою – інституціоналізація українознавства досягла апогею. Уже за статутом підкреслювався її українознавчий характер, оскільки проголошувалось, що це нова наукова установа, яка мала сприяти розвитку української національної культури, працювати українською мовою, вивчати сучасне і минуле України [2, арк.1 – 50]. За задумом організаторів академії передбачалось створення окремого українознавчого відділу, але нестача матеріальних ресурсів перешкодила реалізації цієї ідеї. У листі до М. Василенка від 18 травня 1918 року В. Вернадський вказував на шляхи організації Української академії наук. Він наголошував, що на першому місці має бути засноване «...отделение украинского языка, литературы и истории... и те отделы институтов, которые связаны с

практичеськими важними для государства интересами, связанными с изучением производительных сил страны и экономическо-статистического обследования ее» [3, 22]. Щодо першої частини висунутого магістрального завдання із розвитку українознавчих дисциплін, то науковці намагались виконувати до кінця 1920 – х років, а згодом досить відчутна зміна акцентів та рольового навантаження гуманітарних та прикладних предметів.

За задумом М. Грушевського, академія мала постати на базі УНТ із кількісною перевагою українознавчих дисциплін, зважаючи на попередній колоніальний стан українського суспільства і нерозвиненість українцями інших напрямків наукової думки. На погляд В. Вернадського, український академічний осередок повинен працювати на найпередовіших засадах тогочасної науки, фінансуватися державою, сприяти розвитку фундаментальних учень у всіх сферах знання. Більшовицька влада скоригувала процес організації закладу науки в іншому напрямку – для побудови комуністичного суспільства. Наркомат освіти прийняв рішення про ліквідацію УНТ і приєднання його секцій до академії. Так, 24 травня 1921 року відбулось засідання Узгоджувальної комісії, а 29 травня 1921 року на загальних зборах УНТ А. Кримський оголосив про самоліквідацію товариства і злиття його зі структурами УАН. Частина керівництва і членів УНТ виступила проти такої політики, а рада товариства і загальні збори ухвалили рішення лише про номінальне приєднання на правах автономії. Товариство організувало Ліквідаційну комісію, що детально розробила план входження кожного підрозділу УНТ у відповідну структуру академії.

Місія ВУАН як координатора українознавчих студій реалізовувався у теоретичній (збирання і систематизація величезного досвіду українства, збільшення питомої ваги українознавчих досліджень, опрацювання теоретико – методологічних проблем, розробка концептуальних питань, оприлюднення синтетичних дискурсів з історії окремих компонентів українознавства, українознавчо - біографічні студії відомих постатей тощо) та практичній площинах (організація наукових установ, проведення конференцій, конгресів, оприлюднення серійних видань, україномовної літератури, бібліографічних довідників, словників, формування нових кадрів наукової молоді). У складних матеріальних умовах здійснювалось видання загальноакадемічних збірників – історико - філологічного, фізико – математичного, соціально – економічного відділів; окремих структур ВУАН - Інституту української наукової мови, Музею мистецтва, Всенародної бібліотеки України, Інституту української наукової мови, Науково-дослідної кафедри історії України, Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства, Харківського наукового товариства тощо. Дослідження на українознавчу тематику публікували у виданнях «Записки Історично-філологічного відділу, «Студії з історії України», «Україна» та в інших. Слід підкреслити, що часопис «Україна», є унікальним джерелом для ґрунтовного вивчення розвитку українознавства у період національного державотворення, оскільки презентує монографічні студії, представляє концептуальні положення із розвитку різних компонентів українознавства, значно збагачує українознавчу біографістику у порівнянні з її попереднім розвитком,

інформує про організаційні складові академічної праці. Разом із цим, центральною у наукових студіях українознавців ВУАН була тематика громадського та літературного життя України ХІХ — початку ХХ ст. про що засвідчує той факт, що в згадуваному науковому часописі «Україна» матеріали за такою назвою посідали основне місце із виокремленням на чільне місце проблемних аспектів українсько-російських відносин, зважаючи на реакційну суть царського режиму.

Слід підкреслити, що українознавчий потенціал Української академії наук формувався на базі високопотенційних наукових кадрів, серед яких всесвітньовідомі імена таких учених: Д. Багалій — фахівець у галузі історії, А. Кримський — орієнталістики, С. Смаль-Стоцький — мовознавства, М. Петров — літературознавства, М. Грушевський — історії, фундатор українознавства, В. Вернадський — мінералогії та ін. До когорти науковців УАН належать В. Липський — ботанік; О. Левицький — історик, правознавець, археограф, етнограф (згодом президент академії); С. Єфремов — літературознавець, мовознавець, активний громадський діяч, голова Комісії громадських течій ВУАН і що найголовніше — ідеолог українознавства; М. Василенко — завідувач кафедри історії українського права ВУАН та Комісії для виучування історії західно-руського та українського права; К. Воблій — фахівець у галузі економічної історії; М. Біляшівський — мистецтвознавець, А. Лобода — фольклорист та етнограф; О. Грушевський — професор, директор Історико-географічної комісії; Г. Житецький — завідувач відділу рукописів бібліотеки; К. Квітка — голова Комісії музичної етнографії; К. Антонович-Мельник (удова В. Антоновича); М. Грінченко, котра співпрацювала з Б. Грінченком, паралельно складаючи словник живої української мови; Л. Старицька-Черняхівська — письменниця; О. Косач, М. Кістяківська та ін., Чимало з них (як засвідчував список академіків на 1921 — 1923 рр.) проживали за межами Києва і не отримували платні. Так, серед них Д. Багалій, К. Харлампович (м. Казань), С. Смаль — Стоцький (Прага), В. Вернадський (Петроград), О. Нікольський (Харків), В. Кістяківський (Стокгольм), С. Тимошенко (США), О. Ейхенвальд (Берлін), О. Корчак — Чепурківський, А. Старков (Варшава) та ін. [2, арк. 577]. Перші академічні бюджети були настільки мізерними, що не давали можливості для забезпечення академіків, не говорячи про фінансування наукової праці [4, арк. 102]. Але з огляду на «українізацію», перехід великої частини інтелігенції на радянську платформу, перетворення в «огнище української національної культури» як підкреслювалось в офіційних документах, спрямованих в Наркомат СРСР, зміцнювалась матеріальна база. Так, третя сесія ВУЦВКУ 8-го скликання пропонувала Наркомату освіти збільшити бюджет Академії у три рази на 1925 — 1926 роки у зв'язку з її реорганізацією та кількісним збільшенням [4, арк. 103].

Осередками українознавчих досліджень були історичні установи ВУАН під керівництвом М. Грушевського (їх широкомасштабна діяльність вимагає окремого дослідження — О. Г.); кафедра історії українського народу ВУАН, яку очолював Д. Багалій; кафедра української мови, керована С. Смаль-Стоцьким; кафедра арабо-іранської філології під керівництвом А. Кримського; кафедра історії українського права та Комісія для виучування історії західно-руського та українського права, яку очолював М. Василенко; Комісія для виучування народного господарства України при соціально-економічному відділі

ВУАН під керівництвом К. Воблого. Українознавчі студії продовжували як члени академії Київська археографічна комісія, Українське наукове товариство, Історичне товариство ім. Нестора Літописця.

Розвиток українознавства відбувався у системних археографічних, історичних, етнографічних, мистецтвознавчих, фольклорних, літературознавчих, мовознавчих, правничих, економічних та інших дослідженнях. У методологічному аспекті більшість співробітників академії поділяли схему М. Грушевського, були прихильниками державницької школи. Це у свою чергу мало велике значення, оскільки наукова діяльність академіків у державній структурі легітимізувала концепцію самобутності та неперервності українського буття, його державотворчий потенціал. Слід зазначити, що більшість українознавців Української академії наук сформувалася не лише у дожовтневий період, а й під час подій Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 - х років, що мало величезний вплив на діапазон та вектори наукових студій. Представник партії комуністів подав таку характеристику працівників академії щодо їх ідейних переконань. «УАН за радянських умов, без сумнівів, зросла і скріпла, хоч багато її академіків залишилися ідейно на старих націоналістично буржуазних засадах, що без сумніву гальмує роботу. Вона скупчилася в своїх стінах переважно робітників, що їх світогляд формувалася в умовах дожовтневої революції. Тому вони принесли в Академію багато буржуазного націоналізму» [5,19 – 20].

Головним інструментарієм українознавчих розвідок стала українська мова. Основна діяльність з утвердження української мови як наукової полягала у створенні термінологічного апарату для гуманітарних і точних наук та узгодженні правописних норм. Тому головними центрами для вирішення означених проблем були Комісія для складання словника живої української мови, Правописно-термінологічна комісія, що згодом виокремилися у самостійну Правописну комісію та Інститут української наукової мови. Комісія для складання словника живої української мови за значенням і важливістю діяльності була основною серед інших комісій. Згідно з наказом раднарком за нею визнавалася першочергова роль [6,арк.10]. Ця установа зуміла творчо використати досвід українознавців-попередників – Б. Грінченка, М. Уманця. Лексику було подано за всіма можливими мовленнєвими суб'єктами: творами класичного українського письменства, етнографічними, фольклорними та іншими історичними джерелами з усіх періодів українського буття. Важливим внеском у скарбницю українознавства було видання 3-х томів академічного словника живої української мови, яке підготували А. Кримський, С. Єфремов, В. Ганцов, М. Грінченко, А. Ніковський, Г. Голоскевич. Слід зазначити, що навіть більшовицькі посадовці визнали наукову діяльність А. Кримського у галузі дослідження української мови, який за важких матеріальних умов зберіг академію від знищення [7,арк.170]. Найбільший розвиток у період радянської влади характерний для сфери російсько-українського перекладу, для чого було збільшено штат співробітників, виділено відповідне матеріальне забезпечення. Результатом діяльності став вихід першого тому українсько-російського словника у 1924 році, та наступних – у 1926 – 1929 роках М. Грінченко (дів. -

М. Загірня) [8], котру було залучено до цієї справи, опікувалась і популяризацією новинок українознавства закордон. Свідченням того є хоча б лист М. Грінченко до В. Гнатюка (1925 р.) про пересилання першого тому на адресу НТШ, правда з відчутною тривогою про вихід наступних, оскільки «друкарня затыгає справу» [9, арк.12]. (Зауважимо, що у попередні часи — кінець XIX — початок XX ст. потік книжкової продукції був спрямований у більшій мірі із Галичини на Східну Україну.) Повідомлення про діяльність науково-дослідних установ, листування М. Грінченко з В. Гнатюком, записки К. Антонович до Академії наук ілюструють і несвяткову сторону у діяльності цього підрозділу ВУАН. Так, К. Антонович, працюючи у бібліотеці історико — філологічного відділу ім. В. Б. Антоновича, з боєм відзначала, що незважаючи на постійну діяльність з 1920 року, бібліотека не отримує ніяких коштів на видатки і потрібну літературу, поповнюється за рахунок добровільних надходжень, приєднання бібліотеки УНТ, але на систематичну купівлю книжок, як наприклад часопису «Україна» не має [10, арк.387]. Наприклад, шляхом обміну та особистих контактів, як засвідчують архівні документи, бібліотека отримала від видавництва Українського університету у Празі книги С. Дністрянського «Наука права й політики права», К. Лоського «Історія й система римського права», О. Лотоцького «Церковне право», В. Тимошенка «Картелі, трести», М. Лозинського «Міжнародне право», І. Мірчука «Історія етики стародавнього світу», С. Рудницького «Основи землезнання України», Д. Антоновича «Очерк історії українського мистецтва», Р. Лашенка «Історію українського права», Д. Дорошенка «Огляд української історіографії», науковий збірник українського університету в Празі [11, арк.36].

Загалом проблеми у діяльності УАН базувались на матеріальних та ідеологічних труднощах. У Звіті про роботу Всеукраїнської академії наук за 1921 рік зазначалося, що секція вищої освіти, розробляючи науково-теоретичні питання реформи вищої освіти в Україні, працюючи над запровадженням дисциплін українознавства у вищих школах республіки, складала відповідні програми, проте їх «не пощастило надрукувати» [6, арк.14зв.].

Та попри незадовільні умови існування і праці велика увага приділялась координації українознавчих досліджень. Особливу увагу зосереджено на розробленню термінологічного апарату. Одну із головних ролей у цьому відіграли Комісія історично-географічного словника української землі, яку очолив О. Грушевський, Інститут української наукової мови, що продовжив дослідження термінологічних комісій УНТ, НТШ, Київського політехнічного інституту та інших товариств. Головне завдання інституту полягало у співрянні «...нормальному і організованому розвитку та поширенню наукової мови (термінології і номенклатури) української та інтернаціональної, у всіх галузях знання, кладучи в її основу мову народню, вимоги науки та виробництва» [12]. Структура інституту передбачала природничий, сільськогосподарський, технічний, соціально-економічний, мистецький відділи з відповідними секціями. Його співробітники зуміли налагодити тісний контакт із «найглухішими» куточками України. Їхніми зусиллями були підготовлені фахові видання з геології (П. Тутковський), хімії (О. Курило), математики (Ф. Калинович), меди-

дини (О. Цешківський, О. Черняхівський), педагогіки, психології та інших дисциплін [6, арк. 28 зв.]. Є. Тимченко репрезентував «Історичний словник української мови». Загалом Інститут української мови під керівництвом А. Кримського оприлюднив 15 термінологічних словників, а навесні 1926 року за його ініціативою та за підтримки НКО ДВУ було складено договір на видання 34 словників з огляду на перехід установ на україномовне діловодство.

Проблема українського правопису, започаткована мовознавчим українознавством НТШ та УНТ, була розвинута та вирішена Правописною комісією ВУАН. Правописна секція, головним завданням якої було вивчення сумнівних питань у правописі [6, арк. 10 зв.], котру очолив В. Дурдуківський, у 1921 році оприлюднила перші результати праці у «Найголовніших правилах українського правопису», які продовжили «Український правопис» (1928) та «Норми української літературної мови» (1931). Зазначимо, що мовне питання, а саме встановлення українського правопису, виносилось на рівень стратегічного державного завдання. Згідно рішення РНК УСРР від 23 липня 1925 року планувалось утворити Державну комісію при Наркоматі освіти у складі 27 осіб, у тому числі : О. Шумського, М. Яворського, А. Кримського, О. Синявського, О. Курила, Г. Голоскевича, М. Ялового, В. Ганцова, М. Суліми, Т. Секунди, М. Хвильового, М. Скрипника, С. Єфремова, Є. Тимченка та ін. Комісія мала виходити з «існуючої української літературної мови», що є синтезом основних народних діалектів, прийнявши за основу вироблений Українською Академією наук і затверджений Наркоматом освіти УСРР в 1921 році «Найголовніші правила правопису» [13, арк. 50]. І уже 1 серпня 1925 року Комісія активно працювала, плануючи у зв'язку з «українізацією» завершити узгодження правопису до 1 січня 1926 року, визнаючи бажаним участь у цьому проєкті західноукраїнських вчених : В. Гнатюка, В. Сімовича, С. Смаль - Стоцького [13, арк. 52]. Ці проблеми доводилося вирішувати вперше, зважаючи на попередній стан українського суспільства, і тому це давалось болісно, особливо у контексті постанови єдиної літературної української мови, яка «обіймає цілу національну територію», є «спільним способом повного порозуміння усієї нації». Уже на 1928 рік С. Смаль — Стоцький констатував «що в філології і фонетичних працях учених Радянської України з останніх часів бачу великий поступ в цій справі, і звідси черпаю надію, що при вирішенню правописних правил в Державній Правописній Комісії і в найвищій науковій установі України, в Академії наук, правдиве знання і єдиний інтерес самої української літературної мови переможуть» [4].

Системність і цілісність у розвитку українознавчих компонентів стало характерною рисою академічної праці. Так, українське мовознавство працювало у напрямку обґрунтування норм літературної мови, вивчення її історії (Є. Тимченко «Курс історії української мови», П. Бузук «Історія української мови»), вирішення питань української діалектології. Тому мовознавці І. Огієнко, А. Кримський, Є. Тимченко вивчали фольклорні твори, вказуючи на чистоту української мови у них. Широкого розмаху набули дослідження українських діалектів Б. Ткаченка, О. Синявського, В. Ганцова, О. Курило та ін. Варто зазначити, що українська діалектологія була однією з найменш опрацьова-

них галузей мовознавства. З огляду на це Діалектологічна комісія ВУАН здійснювала розробку вказівок, інструкцій, програм, анкет для збирання народознавчого матеріалу. Було налагоджено широку мережу кореспондентів у різних куточках України. Велику допомогу надавали у цьому українознавчі осередки на місцях, насамперед секція української мови при науково-дослідній кафедрі мовознавства у Харкові, заснована в 1922 році. Основне її завдання полягало в розробці недослідженої тематики — українських говорів Лівобережжя. З цією метою було створено Діалектологічний архів, що став базою для написання Діалектологічного атласу Лівобережної України [14, 176]. Новим видом діяльності стало дослідження мови творів окремих письменників. Для цього секція придбала оригінали текстів Т. Шевченка. На сторінках «Червоного шляху» в 1924 — 1925 роках оприлюднено розвідку О. Синявського «Мова творів Гр. Сковороди» (кн. 4—5), М. Сулими «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря»» (кн. 10), «Фразеологія Миколи Хвильового» (кн. 1—2, 1925). Цікавим і інформаційно насиченим був дискурс В. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою)» (К., 1923); першою спробою синтетичного видання у галузі лінгвістичної географії був «Український діалектологічний збірник» (1928, 1929 pp.) П. Бузуки.

Філологічне українознавство продовжувало і розширювало дослідження зусиллями кафедри української мови та письменства. З 1919 року її очолив В. Перетц. На думку вченого, УАН відповідальна перед українством не лише у розробці питань українознавства, а й щодо підготовки наукових кадрів з українською мовою викладання [15, 79—80]. З огляду на це слід зазначити, що В. Перетц розумів значення таких способів організації науки, як комісії, семінари, лабораторії, архіви, бібліотеки, друкарні тощо. Працюючи у галузі дослідження та видання рукописів, стародруків, передаючи напрацьоване у давньому українському письменстві, керуючи семінаром руської філології, він став засновником нової школи, виховав майбутні кадри науковців. Досвіду, наукової майстерності, методології наукового дослідження у вченого набували А. Лобода, Є. Тимченко, М. Калинович, С. Маслов, О. Лазаревський, М. Гудзій, О. Дорошкевич, Т. Сушицький, П. Филипович, Михайло Драй-Хмара, І. Огієнко та ін. [16, 240]. В. Перетц — автор понад 300 українознавчих праць і спеціальних курсів. Це, зокрема, спекурси «Методология истории русской литературы», «Литература в юго-западной России XV — XVIII вв.», розвідки «К истории украинского искусства», «Четыре документа к истории украинского казачества», «Новые данные для истории старинной лирики», джерелознавчий матеріал «Матеріали до історії української літературної мови», «Українські думи» тощо. В. Перетц у межах Української академії наук організував Комісію з давнього українського письменства, наголошуючи, що давньоукраїнське письменство охоплює словесний матеріал майже восьми віків, і його пам'ятки відображають увесь хід культури й художнього розвитку українського народу [16, 245]. До співпраці були залучені фахівці з Києва, Москви, Ленінграда (нині Санкт-Петербург) — О. Лазаревський, С. Маслов, П. Попов, В. Адріанова, Г. Нікольська, оскільки чимало пам'яток середньовічного періоду зберігалось у російських архівах та книгосховищах. Хронологічно пам'ятки охоплювали доволі широкий і малодосліджений період із XI по XVIII ст., будучи

міцною ланкою у розвитку українського письменства. Велику увагу приділяли дослідники неопублікованому, але важливому археографічному матеріалу, що давав змогу вивчити питання походження українства, здобутки його культури — рукописи бібліотек Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського монастиря, книгозбірень Києва, Харкова, Мінська. Результати праці були опубліковані в окремій серії збірників історико-філологічного відділу «Пам'ятки мови та письменства давньої України». Цінні розвідки подали В. Перетц, М. Грушевський, М. Возняк, С. Маслов. Слід зазначити, що збиранню рукописної спадщини українських письменників сприяли Центральний архів давніх актів, Всенародна бібліотека України та ін.

За задумом С. Єфремова було створено і Комісію для видання пам'яток новітнього письменства. Стартовою точкою у процесі джерелознавчого пошуку були українські видання кінця XVIII ст. Члени комісії — П. Филипович, В. Бойко, М. Зеров, А. Лобода, М. Новицький, П. Рулін — підходили до цього проекту з позицій історизму, наступності писемних пам'яток українського буття. Крім цього, планували опублікувати східно-українську літературу XIX ст., твори діячів галицького Відродження, що було частиною проекту Академічної бібліотеки українського письменства [6, арк.13]. Із численних планів вдалось видати лише окремі томи 10-томного зібрання творів Т. Шевченка, а також збірки «Пантелеймон Куліш». Слід наголосити, що у контексті революційних подій появилась нові можливості для розвитку українознавства, зокрема, розширено межі його джерелознавчої бази, а саме, багато неопрацьованого архівного матеріалу надійшло із жандармських управлінь, канцелярій генерал-губернаторств. У системі академічної діяльності завдання з оприлюднення документальних джерел виконувала Археографічна комісія (1919 — 1934), головним у роботі якої було видання пам'яток мови і письменства, історії. Ідейними та науковими наставниками, її першими керівниками були Д. Багалій, згодом — В. Іконников, а з 1924 року — М. Грушевський. Джерелознавче українознавство розвивалось і завдяки співпраці члена ВУАН Д. Багалія та відомого знавця української етнографії, фольклористики, літературознавства М. Сумцова, що сприяло створенню Комітету для видання творчого доробку О. Потебні. За участі українознавців ВУАН продовжували публікувати археографічну спадщину Лесі Українки, І. Франка.

У 1921 році С. Єфремов започаткував Комісію для дослідів над історією громадських течій в Україні, де активно співпрацювали П. Стебницький, О. Гермайзе, В. Міяковський, С. Буда. Головним завданням комісії було збирання архівних, бібліографічних матеріалів, епістолярію із супровідним науковим апаратом. Результати діяльності публікували у виданнях «Червоний шлях», «Життя і революція», «Україна». Цікавим і змістовним був двотомник статей і документів «Декабристи на Україні», що започаткував проблему українського декабризму в національній науці. Крім цього, комісія збрала матеріали з історії УНТ, архів Ф. Вовка, П. Куліша, цінні документи з історії революційного руху 70-х років XIX ст., опрацьовувала жандармські архіви [6, арк.14]. Неперевершеним знавцем українського буття другої половини XIX ст. був Г. Житецький [17]. Він досліджував діяльність київських революціонерів-народників у 1879 році, роль М. Костомарова у суспільно-політичному житті України, старогромадівський рух

70-х років XIX ст. та ін. Учений був постійним дописувачем журналу «Україна», що засвідчує аналіз видань часопису другої половини 20-х років XIX ст. Розвідкою Г. Житецького «Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві» (кн. 5, 1927) започатковувалось наукове дослідження товариства, подано цінну інформацію про його діяльність та активних учасників.

Акумуляція джерельного масиву інформації, узагальнення набутого досвіду та знань створювала умови для синтетичної праці. Так, своєрідним підсумком здобутків філологічного українознавства було одне з небагаточисельних синтетичних видань, а саме твір М. Зерова «Історія українського письменства» (1923). Розвідка побудована на основі характеристики найголовніших історико-літературних подій XIX ст. і перших двох десятиліть XX ст. Основні історико-літературні процеси М. Зеров аналізував з позицій класового, групового підходу до українського письменства загалом і читача зокрема та характеристики соціального середовища, де відбувалися ці події. М. Зеров, критикуючи С. Єфремова за механічний підхід до періодизації української літератури (про працю якого уже згадувалось), погодився з точкою зору О. Грушевського, який у книзі «З нового українського письменства» виокремив літературні осередки за культурними впливами: полтавсько-харківський, київський, петербурзький, другий київський, львівсько-київський, київсько-львівський періоди. Заслугою вченого стало визначення основних течій і тенденцій «географічних» періодів. Важливо, що на думку М. Зерова, уже в 1918 році був видруковано літературну продукцію вищої якості, ніж у 1917 році. Крім цього, українознавець відзначав поступ українознавства на 1923 рік, оскільки стали відомими нові імена, були визначені методологічні орієнтири та методичні принципи, оприлюднені неопубліковані листи, зокрема І. Франка, Лесі Українки, М. Драгоманова. Цікавою з погляду біографістики була його публікація «Закінчений романтик» (про Я. Щоголіва) [18].

Д. Багалій продовжив наукову діяльність у цьому напрямку. Однією із головних праць Д. Багалія періоду національного відродження 20-х років XX ст. є «Нарис української історіографії» у 2-х томах (Київ, 1923 – 1925). У вступній частині праці визначено важливі теоретико-методологічні питання з філософії історії, науковості історії, її еволюції як науки, принципу історизму, порівняльного методу, суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі. Вчений звернув увагу на потребу міждисциплінарного підходу до здобуття знань про український народ та Україну [19,8], основою буття яких є ідея прогресивності [19,13]. Д. Багалій виокремив основні закони історії – неповторність, причинність, прогресивність, єдність. Актуальною є теза науковця про значення вивчення історичного компонента українознавства. Так, саме загальноосвітня, а не спеціальна мета оволодіння цією наукою передбачає вивчення національної історії, приклади із минулого якої дають змогу з'ясувати складні ситуації сучасності, уникнути помилок у майбутньому. Новизною і заслугою дослідження є використання широкого спектра джерел – літописів, оповідань та житій, мемуарної літератури, юридичних пам'яток та державних актів, пам'яток словесності, археології, свідчення іноземців за різні періоди. За такого підходу історію України можна вивчити в усій різноманітності як політичного, економічного, так і культурного життя.

Комплексними в українознавчих дослідженнях, на наш погляд, є «Додатки» Д. Багалія до редакovanого другого випуску «Історії українського народу» (1922) О. Єфименко. Критикуючи авторку за недостатнє вивчення української культури, вчений у «Додатках» подає детальний аналіз здобутків українського мистецтва, писемності, етнографії, історії, зокрема за період XIX ст., що сприяв національному відродженню. Важливо зазначити, що за Д. Багалієм поняття «українська культура» охоплює і набутки українських технічних наук і політичної думки, а також російськомовні твори, створені в Україні.

Д. Багалій опублікував дослідження «Матеріали до біографії В. Б. Антоновича» (1929), «Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода» (1926) та ін. О. Оглоблин, виокремлюючи домінуючі державницькі ідеї в українській історіографії, наголошував, що Д. Багалій, М. Василенко, М. Слабченко поряд із неонародницьким напрямом презентували «нову революційну школу в історіографії», «напрямок державницький, напрямок революційний» [20, 256]. Слід зазначити, що Д. Багалій очолював один з осередків історичних та соціально-економічних знань, готував молоде покоління українознавців до наукової діяльності. Його наступниками були В. Барвінський, Н. Мірза-Авак'янец, М. Горбань (фахівець із соціально-політичної історії Лівобережної, Правобережної, Слобідської України XVIII ст.), Д. Соловій, В. Дубровський, О. Багалій-Татарінова та ін.

Бібліографію українці вперше поставили на наукову основу Бібліографічна комісія і Український науковий інститут книгознавства. Головним завданням інституту вважалось дослідження «...всього того, що друкується на території України, а також всього, що друкується на українській мові поза межами України та про Україну на всіх мовах» [21, арк. 168]. У 1923 – 1924 роках Український науковий інститут книгознавства працював над виданням періодичних органів та заснуванням енциклопедії документів, присвячених певним аспектам українського буття на зразок енциклопедії Міжнародного бібліографічного інституту. Було також розпочато діяльність щодо збирання українознавчої інформації з усіх установ і осередків та її розповсюдження.

У ВУАН активізовано дослідження з українського мистецтвознавства, краєзнавства, пам'ятниковознавства, музеєзнавства, етнографії, народної творчості. Тому в її структурі функціонували Всенародна бібліотека України, Музей мистецтв, Музей антропології та етнології, Комісія краєзнавства. Слід наголосити, що Музей антропології та етнології було організовано за участю Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Зібрані матеріали мали не лише місцеве значення. Загальнодержавну роль виконували колекція амулетів Ф. Вовка, всеєвропейську – палеолітичні збірки розкопок Мізинської стоянки на Чернігівщині [10, арк. 316]. Завдяки зусиллям українознавців 20-х років XX ст. відбувся процес становлення української музейної справи, було сформовано структуру, форми і методи роботи. За сприяння О. Новицького та його однодумців вдалось звернути увагу громадськості на проблему збереження рухомих і нерухомих матеріальних пам'яток, що характеризували життя і діяльність найвизначніших діячів України. Ця ідея виникла наприкінці XIX ст., а сприятливі умови для її реалізації забезпечило Українське наукове товариство.

Наступником у цьому був Музей українських діячів науки та мистецтва, організований за участю О. Новицького, який виконував обов'язки завідувача кафедри українського мистецтва при ВАУН. Основне їхнє завдання полягало в організації наукових студій, концентрації наукових сил та підготовці молодих кадрів. Поряд із вивченням музейних цінностей велася робота щодо складання термінологічного словника з мистецтвознавства [10, арк.338].

Зазначимо, що багато українських раритетів було повернуто українознавству загалом та українському народу зокрема завдяки старанням Всеукраїнського археологічного комітету. Зусиллями співробітників академії збережено цінну колекцію картин, майоліки, срібла та інших рідкісних речей Ханенків, музеї Духовної академії, Софійського, Михайлівського монастирів, Києво-Печерської Лаври [10, арк.72]. Дослідження цих компонентів українознавства здійснювали такі вчені ВУАН: М. Біляшівський, О. Новицький, Д. Щербаківський, М. Макаренко, П. Курінний, І. Моргілевський, В. Козловська та ін. Наголос в археологічних розвідках зміщено з матеріальної культури передісторичної, княжої доби, що була більш дослідженою, на побут та історію мистецтв подальших епох українського буття. Роботу проводили згідно з визначеним планом ведення розкопок, фотографування і точних обмірів конструктивних особливостей об'єктів [10, арк.298зв.]. У програмі наукових дослідів АК ВУАН з 1925 року наголошували на потребі детального опрацювання пам'яток трипільської культури, що знаходилися на незначній глибині і щороку знищувалися оранкою. Вказувалось також на важливості детального дослідження Ольвії, з якою економічно та культурно пов'язані скіфські народи. Було визначено завдання здійснити планомірні розкопки найвидатніших історичних та передісторичних місць Києва. Об'єктом дослідження на виїзних роботах були слов'янські городища Лівобережжя, скіфські городища Правобережжя, донні оселі Лівобережжя [10, арк.301 – 301зв.]. Чітко окреслювалась видавнича діяльність Археологічного комітету з огляду на потребу щорічних видань у формі звітів; матеріалів до археології України з ілюстраціями, картами; записок, збірників, присвячених діячам української науки; трьохмісячників, бюлетенів; найвидатніших пам'яток тощо [10, арк.298]. Слід зазначити, що реалізації нових задумів сприяв Київський міський музей, який очолював М. Біляшівський. «На чолі новозаснованого... музею опинилась людина так добре, в порівнянні, підготовлена, з такою яскравою науково-художньою інтуїцією, з незвичайно широким кругом інтересів, з незвичайною енергією і витривалістю, – а з другої сторони людина така громадська...» [22,238]. З огляду на це М. Біляшівського називали фундатором дослідів українського побуту та мистецтва новішого періоду. Його заслугою стала організація діяльності Комісії для складання археологічної мапи України, але за відсутності працівників роботу цього осередку було припинено в 1921 році [6, арк.11зв.].

Виокремлення антропологічних та етнологічних особливостей українського народу здійснювалось шляхом спеціальних наукових студій, що визначали ширші завдання, ніж Етнографічна комісія, Фольклорно-музичний кабінет. Особлива вага покладалась на діяльність співробітників Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, який мав 3 відділи: антропології, палеоантропології, етнології. Його базою була спадщина

Ф.Вовка — книги, антропологічні, етнографічні, археологічні речі, рукописи, наукові замітки [10, арк.315зв. — 316]. Важливим у діяльності кабінету стала підготовка до друку видання «Основ анатомічної антропології», необхідного для поширення знань з антропологічних дисциплін за повної відсутності літератури українською мовою. Новий компонент українознавства утверджував і відділ етнології, завданням якого було ґрунтовне вивчення побуту українців та інших народностей, що населяли Україну, шляхом систематичного дослідження та наукових експедицій у села, райони, округи, губернії. Шляхом порівняльного методу, строго наукової інтерпретації фактів поступово розвивалось етнографічне українознавство, закладались підходи, які отримали подальший розвиток сьгоднішньою наукою про те, що українська «етноісторія повинна трактуватись як не лише почергова зміна подій у просторі, передусім, як філософія світогляду народу, що через етнічну пам'ять формує майбутнє» [23,16] Особливу роль у становленні етнологічних досліджень відіграли А. Лобода (його перу належить актуальна для тогочасної науки публікація у «Етнографічному віснику»: «Сучасний стан і чергові завдання української етнографії»), К. Квітка, В. Петров, Д. Зеленін, О. Алешо, О.Курило, К. Грушевська, Г. Хоткевич, В. Харків, Д. Яворницький та ін. К. Квітку можна справедливо вважати фундатором музичної етнографії на Україні, оскільки саме ним розроблялись організаційні та теоретичні настанови («Практичні потреби музичної етнографічної праці на Україні» [10, арк.403 — 416], «Максимович і Аляб'єв в історичних збираннях українських мелодій» та ін. На думку академіка, в програмах музичних шкіл обов'язковим має стати курс української народної музики, із курсом порівняльного музикознавства, також обґрунтовувалась потреба запровадження музично-етнографічних студій зі створенням відповідної установи, оскільки «пісня грає таку велику роль в духовному житті народних мас взагалі, а у нашого сільського люду є головний вияв естетичних нахилів» [24, арк.407].

Фольклорно-етнографічні риси українського буття студіювали у межах однойменних комісії та кабінету. Відділ Комісії з етнографічно-фольклорної діяльності очолював А. Лобода. Регулярні публічні засідання (з 1920 — 1924 рр. відбулось 119 засідань) [10, арк.452], обговорення актуальних питань та збирання матеріалу, етнографічні екскурсії, складання бібліографічного покажчика українського фольклору слугували розвитку етнографічного компонента українознавства. Слід зазначити, що з 1925 року увагу акцентували на поширенні масової роботи комісії, інструктажах на місцях при плановому збиранні матеріалу. Так, комісія підтримувала зв'язки з 200 кореспондентами [10, арк.452,453,454]. Значною мірою відновленню та налагодженню нових зв'язків сприяла підготовча діяльність до скликання Всеукраїнського етнографічного з'їзду у Києві, проте харківська влада не дала дозволу на проведення цього форуму [6, арк.12]. Важливо зазначити, що архів комісії містив не лише фольклорні матеріали (цінні збірки колядок, щедрівок з Полтавщини, пісні, легенди з Курська, Волині, Поділля; записи весіль з Чернігівщини; етнографічний матеріал з Катеринославщини), а й збірки рукописів О.Бодяньського, П. Лукашевича, С. Носа, Б. Грінченка, Я. Новицького.

Як засвідчують матеріали — клопотання Етнографічної комісії, Комісії краєзнавства при ВУАН, відкритим залишалось питання про

створення Київського Археологічного інституту як самостійного вищого навчального закладу, оскільки це був «єдиний» на Україні заклад з такою «цілевою» установкою, з відділами археології, етнології, археографії, що випускав би потрібні кадри для науки та суспільства [10, арк.293 – 295].

У структурі ВУАН українознавчі дослідження розвивались на базі кафедри історії українського права та Комісії з історії західно-руського та українського права при III Соціально-економічному відділі під керівництвом М. Василенка. Основні напрямки діяльності Комісії з вивчення західно-руського та українського права базувались на підготовці документальних джерел з українського права; вивченні історії фінансів і фінансового права Гетьманщини; дослідженні організації адміністративного життя Гетьманщини; студіях середньовічного укладу в Польщі, Литві, Україні [2, арк.627]. За короткотривалий період наукових пошуків українознавців постала нова галузь українознавства – історія української держави і права. Вперше почали відокремлювати право України від російського, литовського, білоруського. Співробітники кафедри та комісії дотримувались погляду на українське право як на самобутнє, самостійне, яке має свої традиції. Хронологічні межі наукових студій як звичаєвого, так і кодифікованого права, охоплювали добу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Литовсько-Руського князівства та Козацько-Гетьманської держави. Тривав процес не лише відокремлення, а й відвоювання правової спадщини України. Микола Василенко (1867 – 1935) був членом комісії, що вирішувала проблеми щодо литовської метрики, архіву Литовсько-Руської держави, який перебував у Москві і на котрий претендувала Польща. Бачення українського права як самобутнього і неперервного процесу підтверджував і запланований комісією проєкт – опублікування багатомовних документальних джерел від найдавнішого періоду до 20-х років ХХ ст. Хоча задум не було реалізовано повністю, проте певним здобутком у цьому напрямку стало видання першого тому фундаментальної праці М. Василенка «Матеріали до історії українського права» (1929), що презентувала історичні джерела XVII – XVIII ст. і містила вперше оприлюднені матеріали, які донині є унікальними. Концепція кафедри ґрунтувалася на важливості звичаєвого права для України, що пов'язано з тривалим періодом бездержавності і насадження іноземних правових засад. При кафедрі створено окрему комісію, що розгорнула активну діяльність зі збирання місцевих матеріалів і розпочала соціологічні дослідження.

Так, перші українські історики-юристи зосередились на дослідженні періоду української державності XVII – XVIII ст. Зокрема, М. Василенко подав такі розвідки і документальні матеріали: «Павло Полуботок», «Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.», «Територія України XVII ст.», «Правне положення Чернігівщини за польської доби», «Права, по которим судится малоросійський народ» як джерело державного права України XVIII ст.», «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв.», «Конституція Пилипа Орлика» та ін. Остання робота була першою спробою оцінити значення конституції як символу перемоги старшини над гетьманом. Праця М. Василенка «Кременецький ліцей і університет св. Володимира» відстояла право України на книжковий фонд університету, на який

претендувала Польща. За редакцією М. Василенка надруковано 6 томів «Записок III Відділу» та 8 томів «Праць...» Комісії для вивчення історії права.

Активно співпрацювали на ниві українознавства у складі Комісії з історії західноруського та українського права С. Іваницький, який студював історію магдебурзького права у Литовсько-Руській державі; Л.Окіншевич — досліджував правовий статус державних установ Гетьманщини; І. Черкаський — очолював Академічну правничу термінологічну комісію і вивчав історію копних (громадських) судів та судової системи періоду К. Розумовського; І. Балінський — підготував наукову працю з історії феодального права у Польщі, Литві, Україні; М. Тищенко — вивчав міждисциплінарні дослідження на рубежі економіки та права; С. Добров — знавець теорії звичаєвого права, В.Новицький — дослідник історії сеймиків; М. Максименко — написав цикл статей про «Руську правду» та ін. Робота Комісії з вивчення народного звичаєвого права — це одна з важливих складових у становленні правового компонента українознавства. Її діяльність зосереджувалась на виробленні наукових принципів та методів пошуку, відбору, обробки, систематизації інформації [6, арк.29зв.].

Наступником історико-економічних студій Київського університету, який представляли І. Вернадський, М. Довнар-Запольський, М.Бунге, І. Лучицький, та Харківського — В. Левитський — став соціально-економічний відділ ВУАН. Студії К. Воблого, М. Слабченка та інших учених дали змогу збільшити потенціал історико-економічної науки. Так, заслугами К. Воблого були організація української економіко-географічної школи, розробка наукової схеми економічного районування території України, написання підручника зі статистики [25].

Розвиток українознавства, як уже зазначалось, відбувався в умовах відділів та спеціальних установ, товариств. Плідною у галузі філологічного та археологічного українознавства була діяльність Історико-літературного товариства при ВУАН, науково-дослідної кафедри історії української культури, Інституту ім. Т. Шевченка в Харкові. При кафедрі історії української культури у Харкові організовано секцію літератури. Основними напрямками її діяльності стали такі: розробка теоретичних, методологічних питань з літературознавства; підготовка наукових кадрів; популяризація знань серед громадськості; науково-критичний аналіз літератури XIX ст. Очолив секцію М.Плевако, науковими співробітниками були А. Ковалівський, А. Шамрай, П.Тихоновський, І. Єрофіїв, І.Ткаченко, М. Панченко, кандидатами у співробітників — М. Доленго, Ф.Апін, А. Панів, І. Капустинський [26, 174 — 176]. У серії українознавчої біографістики опубліковано ґрунтовні монографії С. Єфремова про М.Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, нариси В. Перетца про П. Куліша; Михайла Драй-Хмари про Лесю Українку, П. Филиповича про О. Кобилянську, І. Франка. Новизною цих досліджень було використання неоприлюднених архівних джерел, а їхніми особливостями — ґрунтовність у вивченні проблеми, обізнаність із бібліографією теми. Багато з них є унікальними за змістом та актуальними донині.

Хоча українознавство отримувало правове поле в наукових і педагогічних центрах УСРР, українознавчі осередки розгорнули роботу у східній діаспорі, узгоджуючи проблеми української науки з російськи-

ми науковими установами, опікуючись українськими культурними цінностями, сприяючи цим зростанню національної свідомості українства поза межами УРСР. Щодо цього цікавим був досвід українознавчої діяльності наших науковців у Ленінграді та на Кубані. В 1921 році В.Перетц, про якого уже згадувалось у цьому параграфі, заснував Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Петербурзі, яке з 1923 року ввійшло до складу ВУАН на правах спеціальної наукової комісії. Серед членів товариства були дійсні члени Російської академії наук, Петербурзького університету та інших вищих навчальних закладів, зокрема В. Вернадський, Б. Модзалевський, І.Срезневський, Д. Абрамович, В. Адріанова, В. Боцяновський, О.Баранников, А. Лященко та ін. Сферою інтересів товариства були проблеми української історії, етнографії, історії літератури, театру, мистецтвознавства, історії громадських рухів. В. Перетц головну увагу зосереджував на давній українській літературі, українських рукописах і стародруках, планував скласти реєстр рукописів українського походження, котрі зберігались у бібліотеках і музеях Петрограда, досліджував характер українсько-польських та українсько-російських відносин, оприлюднив у Києві українською мовою монографію «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку». Винятково цінні українознавчі дослідження науковець опублікував в «Исследованиях и материалах по истории старинной украинской литературы XV — XVIII вв.». А. Лященко вивчав давні руські літописи та билини, епістолярну спадщину І. Мазепи; Ф. Шміт досліджував давньоруський живопис; В. Адріанова-Перетц підготувала до друку збірки етнографічних матеріалів з архіву Російського географічного товариства; Д. Абрамович студював українську та білоруську літературу, український громадський рух XIX ст.; П. Симоні вивчав давньоруські літописні пам'ятки; Б. Крижанівський очолював етнографічну секцію товариства. Зусиллями цієї секції підготовлено цінні розвідки з історії українського заселення та етнічної культури Кубані [27, 346 – 349]. Члени товариства працювали у Російському музеї, архіві Географічного товариства, бібліотеках. Оцінюючи нагромаджений матеріал та інтелектуальні можливості товариства, В. Перетц клопотав перед віце-президентом ВУАН Д. Багалієм про доцільність утворення інституту українознавства, в якому б зосереджувалась вся робота щодо збирання та впорядкування даних про українські давні рукописи, що мали велику вагу для історії та письменства; рукописів, що містили відомості етнографічного характеру; збирання реліктів живої мови для дослідження історії української мови; публікації документів, актів, інших матеріалів з історії України XVII – XVIII ст. Проте пропозиція про заснування інституту українознавства не знайшла підтримки в тодішніх властях [17,51,286].

Подальшого розвитку українознавство набувало у межах природничих установ ВУАН, зокрема, геологічної секції ВУАН та геологічного кабінету. Дисципліни цієї секції формували єдине знання про українське минуле, тогочасні умови та перспективи нашої батьківщини і народу. Так, дослідження природи України і мінеральних ресурсів здійснювали П. Тутковський, В. Різниченко, М. Безбородько, Ф.Лисенко, Р. Виржиківський, О. Яната, Є. Вотчал, В. Липський, В.Луцицький та ін. Найбільш колоритною постаттю був П.Тутковський. У його особі національна наука отримала представника геологічної та

географічної наук: мінералогії, петрографії, палеонтології, фізичної геології, географії, гідрогеології, української географічної та геологічної термінології. Оригінальною була праця вченого «Красвиди України», де відображено тісний взаємозв'язок природи і людини не лише у сфері господарства, техніки, а й у світогляді, творчості. Співробітники спрямували свою роботу в напрямку наукового пошуку (найбільш дослідженою була територія Правобережної України, Волині, Київщини, Поділля, розпочато розвідки Чернігівщини, Одещини, Криму, Криворіжжя); прилюдних засідань; публікації досліджень у журналі «Українські геологічні вісті», що був органом секції; підготовки аспірантів; збору колекцій; підтримання тісного контакту з науковцями і працівниками музеїв на периферії. Варто зазначити, що багато проектів секції побачили світ за спонсорською допомогою її членів [24,177 – 180].

Викладений матеріал дає підставу констатувати, що ВУАН здійснювала великий обсяг роботи на етапі розвитку українознавства, який був новим витком розвитку українознавчої науки. Академія стала логічним продовжувачем традицій Київського, Харківського, Львівського, Одеського університетів, НТШ у Львові, УНТ у Києві. Концептуально українознавчі студії членів ВУАН ставали на вищій щабель, за масштабністю та діапазоном досліджень перевершили попередників, вирізнялись системністю, цілісністю; розширилась географія українознавства.

Джерела та література

1. *Онопрієнко В.* Академія наук України і Наукове товариство ім. Т. Шевченка як центри українознавства // Вісник АН України. — 1993. - № 2. — С. 51 — 59; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С.* Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Ін-т української археографії АН України, 1993. — 340 с.; *Мироненко О.* Народження Української Академії наук/ Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін — т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол. : Ю. І. Римаренко (відпов. Ред та ін. — К. : Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.; *Матвеева Л.* Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. — К.: Стилос, 2003. — 295 с.
2. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 451.
3. *З листа В. І Вернадського до М. В. Василенка про шляхи організації Української Академії Наук / Історія Академії Наук України. 1918 — 1923.* Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1994. — 340 с.
4. *ЦДАВО України.* — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 231.
5. *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920 — 1950). — Мюнхен: Вид-во Ін-ту для вивчення ССРСР, 1957. — 120 с.
6. *ЦДАВО України.* — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 452.
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2008.
8. *Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки України* (далі - ВР ЦНБУ). — Ф.Х. — Од. Зб. 17145.
9. *ВР ЦНБУ.* - Ф. 34. - Од. зб. 161..
10. *ЦДАВО України.* — Ф. 166. — Оп. 4. — спр. 244.
11. *ЦДАВО України.* — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 245.
12. *ЦДАВО України.* — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 450.

13. Інститут Української Наукової мови // Україна. — 1926. — Кн. 5; ЦДА-ВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 412. — Арк. 28.
14. ВР ЦНБУ. — Ф. X. — Од. Зб. 18149.
15. Секція української мови при науково-дослідній категрії мовознавства в Харкові // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 140 — 142.
16. Записка В. М. Перетца до Комісії для вироблення законопроекту про головні положення статуту УАН / Історія Академії наук України. 1918 — 1923. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1993. — 340 с.
17. Матвєєва Л. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. — К.: Сти-лос, 2003. — 295 с.
18. Біографія Г. Житецького знаходиться у рукописному варіанті ВР ЦНБУ. — Ф. X. — Од. Зб. 16883.
19. ВР ЦНБУ. — Ф. XXXV. — Од. Зб. 79
20. Багалій Д. Нарис історії української історіографії. Т. 1. Літописи. — К., 1923. — 650 с.
21. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — Київ — Торонто, 1995. — 430 с
22. Некрологія. Академік Михайло Федотович Біляшівський // Україна. — 1926. — Кн. 2 — 3. — С. 11 — 112.
23. Савчук Б. Українська етнологія. — Івано — Франківськ: Лілея — НВ, 2004. — 559 с.
24. ВР ЦНБУ. — Ф. X. — Од. Зб. 15218.
25. Дет. можна ознайомитись у ВР ЦНБУ. - Ф. XXXVIII — Од. Зб. 39, 115 — 116, 142, 187 — «Характеристика научної діяльності К. Воблого».
26. Секція при категрії історії української культури в Харкові за минулий академічний рік 1924 — 1925 // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 146 — 148.
27. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кін. XIX ст.. — перша третина XX ст..) — К., 2001. — 410 с.
28. Природничі секції ВУАН. Геологічна секція і геологічний кабінет ВУАН. Хроніка // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 120 — 121.

Гомотюк О. Е. Украинская академия наук как координатор украиноведческих исследований

Анализируется процесс развития научного украиноведения через призму деятельности Украинской академии наук. Автор сосредотачивает свое внимание на становлении украиноведческого научного аппарата, на координации археографических, языковедческих, этнографических, правовых, исторических, историко-экономических студий в УАН.

Gomotuk O.E. The Ukrainian Academy of Sciences as a coordinator in the Ukrainian studies' research

Analyses of the process of development of scientific Ukrainian studies in the light of activities by the Ukrainian Academy of Sciences. The author focuses on formation of the Ukrainian studies' scientific apparatus and coordination of study of early texts, linguistic, ethnographic, law, history and historical and economic studios at the UAS.

Погорєлов А.А.

Створення та діяльність народних формувань на Півдні України у початковий період німецько-радянської війни (червень-жовтень 1941 р.)

Досліджується процес створення та діяльності винищувальних батальйонів та підрозділів народного ополчення на Півдні України (на прикладі Миколаївської, Херсонської, Одеської областей) у червні–жовтні 1941 року.

Початок німецько-радянського протистояння викликав масовий патріотичний рух цивільного населення, що виявився у добровільному вступі до винищувальних батальйонів та підрозділів народного ополчення. Цьому сприяли постанова РНК СРСР від 24 червня 1941 року, в якій йшлося про необхідність охорони державних підприємств і установ, створення винищувальних батальйонів, наради ЦК ВКП(б) від 26 червня і 2 липня 1941 року, на яких схвалено створення ополчення, постанова ЦК ВКП(б) та ДКО від 4 липня 1941 року [1, 197].

25 червня 1941 року бюро Вознесенського райкому партії Миколаївщини прийняло постанову про організацію місцевої оборони у зв'язку з воєнним становищем, в якій ставилися конкретні завдання: «Організувати штаб місцевої оборони на чолі з секретарем райкому партії Марченком, зобов'язавши його протягом 48 годин організувати в місті винищувальний батальйон від 200 до 250 чоловік; усім керівникам підприємств і установ організувати групи самооборони, в колгоспах — групи сприяння винищувальним батальйонам чисельністю від 15 до 40 чоловік, озброївши їх мисливськими рушницями; зобов'язати штаби самооборони організувати цілодобове спостереження за можливою висадкою повітряних десантів, а також знищення таких при одночасному повідомленні районному штабу місцевої оборони» [2, 203].

В науковій літературі, що стосується теми створення та діяльності винищувальних батальйонів та груп сприяння на теренах України в період Другої світової війни, кон'юнктурно висвітлюється процес підбору кандидатів до таких підрозділів. Зокрема, зазначається, що до винищувальних батальйонів могла вступити кожна людина.

Необхідно зауважити, що у перші дні війни на керівників обласних управлінь органів НКВС покладалося завдання по «нагляду» за різними «ненадійними елементами». У зв'язку з цим, до УНКВС по

Миколаївській області надійшов наказ начальника обласного гарнізону, який зобов'язував посилити нагляд за колишніми «куркулями», «соціально небезпечними елементами», спекулянтами і ін. [3,арк.4].

Відповідно до установки проводився набір і до винищувальних батальйонів та груп сприяння в колгоспах. На засіданні Казанківського бюро райкому партії наголошувалось, що при створенні груп сприяння винищувальному батальйону з боку секретарів первинних парторганізацій не приділено достатньої уваги, і все кинуту напризволяще, в результаті чого допущено у склад цих груп осіб, що не заслуговують політичного довір'я.

Перед начальником райвідділу НКВС Вербовенком, секретарями первинних парторганізацій і головами сільських рад ставилось завдання перевірити осіб, що перебувають у групах сприяння винищувального батальйону, очистити їх від ненадійних та нестійких елементів [3,арк.8].

Серед науковців поширена думка, що до винищувальних батальйонів набирали тих, хто не підлягав призову з якихось причин, але фізично міцних та достатньо навчених. Аналіз архівних справ показує, що у зв'язку із загальною мобілізацією чоловічого складу населення до Червоної армії та його нестачею у тилу, до таких підрозділів набирали всіх: підлітків, людей похилого віку, хворих.

Колишній боєць Казанківського винищувального батальйону, створеного у 1941 року, згадує, що до зарахування у винищувальний батальйон він не був військово-зобов'язаним, на обліку не перебував по хворобі [4,арк.25].

При відступі батальйону з території району разом з частинами Червоної армії у серпні 1941 року, командування батальйону відпустило 70-80 хворих та людей похилого віку по домівках [4,арк.107].

Станом на 7 липня 1941 року на території Миколаївщині створено 33 винищувальні батальйони з особовим складом у кількості 7404 бійця, груп сприяння – 1106, що охопили 12754 чоловік [5,арк.41].

Основною функцією винищувальних батальйонів стала охорона важливих з оборонного та економічного погляду підприємств, державних установ, електростанцій, електричних та телефонно-телеграфних ліній, радіоцентрів, водогонів та водокачок, залізниць та вокзалів, шосейних шляхів, автостоянок, мостів, портів, аеродромів, шахт, елеваторів, банків, баз та складів багатьох інших об'єктів, якими могли зацікавитися ворожі диверсанти [6,212].

При кожному відділі НКВС створювалися відповідні групи сприяння батальйонам в колгоспах району. У компетенцію груп сприяння входило цілодобове чергування на важливих об'єктах, комунікаціях, перевірка документів у підозрілих осіб і ін. Для оперативної затримки ворожих диверсантів розроблялися конкретні види зв'язку між групами сприяння та винищувальним батальйонами НКВС.

Для допомоги винищувальним батальйонам голови колгоспів, сільрад, партійних та комсомольських організацій практикували кожного ранку прочищення лісосмуг, що прилягали до сіл, вези за ними цілодобове спостереження, залучаючи до цього молодь, школярів. Окрім цього, налагодили спостереження за можливою висадкою повітряного десанту ворога, важливими польовими дорогами, полями, де спорудили вишки [7,арк.12].

Необхідно наголосити, що, незважаючи на створення достатньої кількості винищувальних батальйонів та груп сприяння на півдні України, озброїти вдалося лише частину бійців, та й то непридатною або застарілою трофейною зброєю часів громадянської війни.

У спогадах С. Онуфрієва зазначається, що у перші дні війни за дорученням влади комуніст І. Олійник організував з молоді села Жовтневе «винищувальний батальйон». Його завданням було чергування і патрулювання у нічний час групами по 10 чоловік. На групу видавалась одна малокаліберна гвинтівка без патронів(!) [8,132-133].

У Миколаєві на 25 червня 1941 року вдалося створити три винищувальні батальйони загальною кількістю 600 чол. [9,41].

У Калініндорфському районі приймалися заходи по боротьбі з повітряним десантом ворога. В період з 27 по 30 червня 1941 року організували винищувальний батальйон у складі 200 чол. Проте заняття ще не проводились, була відсутня зброя [10,арк.42].

На 30 червня 1941 року у кожному колгоспі Білозірського району створили загони по охороні колгоспного майна, села та інших господарських споруд та установ, в яких нараховувалось від 8 до 40 чол. Проте ці загони лише частково озброїли мисливськими рушницями, більшість їх взагалі була без зброї. При райцентрі з комуністів, комсомольців і безпартійних активістів створили штурмовий загін з 200 чол. по боротьбі з повітряним десантом ворога, але загін не озброїли [10,арк.49-50].

У Херсоні в зв'язку з відсутністю армійської стрілецької зброї лише приблизно 250 з 500 бійців винищувального батальйону отримали зброю [11,арк.19]. Це стало можливим завдяки тому, що у херсонському міському відділі міліції зберігалася невелика кількість стрілецької зброї: гвинтівки, карабіни, пістолети і декілька ручних кулеметів в основному іноземного виробництва. Запас набоїв до них був невеликим. Зброя з'явилася у населення ще з часів громадянської війни і пізніше здана або частково вилучена при ліквідації криміналітету міліцією. Цього озброєння вистачило на оснащення лише одного батальйону [11,арк.17].

Батальйону виділили декілька вантажівок для доставки підрозділів на місце подій. Одна машина являла собою своєрідний «броньовик»: у кузові обкладена мішками з піском та озброєна двома кулеметами [11,арк.19].

У зв'язку з тим, що у винищувальному батальйоні НКВС відчувалася недостача автотранспорту для виконання оперативних завдань, у його розпорядження передали навіть єдине вантажне авто, що було на ходу та виконувало важливі перевозки для Херсонського суднобудівного заводу імені Комінтерну. У відповідності до розпорядження начальника Херсонського військового гарнізону суднобудівний завод повинен був щоденно з 19.00 до 6.00 і в інший час за вимогою командування батальйону, направляти у його розпорядження автомобіль [12,арк.12].

Директор Херсонського суднобудівного заводу неодноразово у листах, адресованих військовому начальнику Миколаївської області контр-адміралу Кулішову та начальнику Херсонського військового гарнізону майору Баришнікову, скаржився: «Завод на протязі місяця надає щоденно автомашину у розпорядження батальйону, а так

як тривоги бувають по декілька разів на добу, то машина відсутня на заводі також і вдень. Вночі, завод в умовах ППО, приходу кораблів у бойовий аварійний ремонт, зовсім не має у своєму розпорядженні транспорту, що для об'єкту оборонного значення, яким є завод у Чорноморському басейні, абсолютно недопустимо... На основі викладеного, просимо вас звільнити завод від надання машини винищувальному батальйону [12,арк.12-13].

Формуючи винищувальні батальйони, партійці розгорнули агітацію за створення підрозділів народного ополчення у всіх підприємствах, колгоспах Миколаївської області. Другого липня 1941 року виконком Миколаївської міськради ухвалив постанову про обов'язкову підготовку населення до оборони. Зокрема, в ній говорилось: «Необхідно взяти на облік весь комсклад, демобілізований з Червоної армії у різний час, що працює на заводах, і разом з тов. Матвієнком сформувати з тих, хто записався до народного ополчення, відповідні підрозділи за типом військових частин Червоної армії і призначити командирів підрозділів» [9,39].

У Миколаєві на заводі імені 61 комунара ополченці об'єдналися в полк, до якого записалося 4653 чоловік.

10 липня 1941 року прийнято рішення «Про організацію військової підготовки народного ополчення на заводі імені А. Марті». На 21 липня 1941 року з Миколаївської області до народного ополчення записалося 70464 добровольці [9,40], а в Одесі до кінця місяця — 40 тис. чол. [13,24]

Ополченці займалися не лише бойовою підготовкою, а й спорудженням оборонних укріплень. Звичайно, підготовка бійців народного ополчення не обходилася і без проведення політзанять, для яких відводили не менше 6 год. на тиждень.

В Одесі бійці народного ополчення будували вуличні барикади на випадок прориву ворога у місто, оскільки їх існування унеможливило просування ворожої техніки вулицями міста. Та й вночі мимо барикад непомітно пройти неможливо — у кожному районі були загороджувальні загоны. Декілька озброєних чергових завжди перебували на посту і в разі необхідності протягом десяти хвилин могли викликати весь загін, які жили у земляних укриттях навколишніх дворів [14,арк.99-а]. У шести загонах, що обороняли вулиці міста, нарахувалося близько 11,2 тис. чоловік [15,17].

На призив Одеського обкому партії на будівництво оборонних рубежів вийшло більше 100 000 населення. З працівників міста сформована 421-а ополченська Одеська дивізія [16,арк.2]. Із жінок — окремих жіночий батальйон у кількості 900 чол., бійці якого гасили пожежі, будували барикади та протитанкові рови [17,101]. Окрема Приморська армія поповнилась на 76 тис. бійців, половину з яких становили одеські ополченці [18,125].

До 5 серпня 1941 року силами добровольців підготовлено 85 км протитанкових ровів, близько 21 км ескарпів, 381 окоп для протитанкових гармат, 39 мінометних, 483 кулеметних і 1410 стрілецьких окопів, майже 39 км ходів сполучень, протягнуто 15 км дротяних загороджень [19,251-252]

З 20 серпня 10-12 тис. одеситів, 100 автомобілів і 400 підвід щоденно працювали на оборонних спорудах [20,43].

На підприємствах з невеликою кількістю працівників створювалися внутрішні формування для забезпечення самооборони об'єктів. Проте відповідна підготовка, оснащення та дисципліна цих підрозділів була на найнижчому рівні. Зокрема, це стосується організації охорони об'єктів миколаївського міськводоканалу, де вона перебувала в незадовільному стані. Бойова та політична підготовка охоронців не проводилась зовсім, в результаті чого багато з них не знали обов'язків, не вміли поводитись зі зброєю. Зброя не закріплена за кожним охоронцем і як наслідок — частина гвинтівок виявилась забрудненою, покрита іржею, а частина — взагалі не придатною для використання [10, арк.43].

У Херсоні створення народного ополчення проходило швидкими темпами. Організаційна робота по формуванню підрозділів та їх облік покладалась на міськвійськкомати [11, арк.15]. Всього до кінця липня у м. Херсоні створили 22 батальйони народного ополчення, де нараховувалось 7894 чол. [11, арк.16]. В ряди народного ополчення вступило й немало жінок. Лише в підрозділах Херсона, Каховського, Великоолександрівського, Чаплинського і Скадовського районів їх нараховувалось 8 тис. [10,57].

Наказом старшого військового начальника Миколаївської області контр-адмірала Кулішова узаконювалося створення дивізії народного ополчення з мешканців області, що записалося туди [12, арк.17].

Підбір кандидатів на посади у штаб дивізії, командирів полків, батальйонів, рот, взводів здійснювався за рахунок не військовозобов'язаних командирів запасу облвоєнкомом Миколаївської області генералом-майором Матвієнко. На командира дивізії покладалося завдання у триденний термін скласти план проведення занять особового складу. Завершити роботу по формуванню дивізії планувалося до 1 серпня 1941 року [12, арк.19].

Формувати склад дивізії народного ополчення по районах області передбачалося з стрілецьких полків та батальйонів, яких планували створити по 2: у Баштанському, Березнегуватському — 1 батальйон, Білозерському — 1 батальйон, Бериславському — 1, Варварівському — 1, В.Олександрівському, Володимирівському — 1, Голопристанському — 1, Горностаївському — 1, Казанківському — 1, Колончаківському — 1, Каліндорфському — 1, Каховському, Новосельському, Новобузькому — 1, Нововоронцовському — 1, Новоодеському — 1, Очаківському, Привільнянському — 1, Скадовському, Снігурівському, Тилігуло-Березанському — 1, Херсонському — 1, Цюрюпинському — 1, Чаплинському, Єланецькому — 1.

До формування підрозділів повинні підходити з розрахунку: відділення — 10 бійців, взвод — два відділення, рота — три взводи, батальйон — три роти, полк — три або чотири батальйони [12, арк.15-18].

У зв'язку з тим, що у м. Херсоні виникла можливість формування окремої частини, відповідно до наказу № 044 контр-адмірала Кулішова від 26 липня 1941 року, розпочалося створення 2-ї дивізії народного ополчення. На командира дивізії покладалося завдання: у триденний термін скласти програму навчання підрозділів (з розрахунку 3 години занять щоденно без відриву від виробництва), формування завершити до 3 серпня 1941 р. та приступити до навчання [12, арк.21-22].

З допомогою офіцерів міськвійськкомату і частин місцевого гарнізону складена програма військового навчання підрозділів народного ополчення. Заняття проводились щоденно після роботи по три години. Командирами цих підрозділів були командири запасу, яких не призвали до армії [12, арк. 15-16].

Політичною подією на Миколаївщині стало формування добровільного кавалерійського полку з колишніх учасників громадянської війни, до якого райвійськкомати надіслали понад п'ятсот чоловік.

За наказом Одеського військового округу комісаром полку став старший батальйонний комісар Бондаренко.

Облвиконком ухвалив: «Зобов'язати державну взуттєву фабрику виготовити чоботи для всього особового складу полку, артіль «Шортруд» — необхідну кількість сідел, артіль «Металопобут» — поробити і проникувати остроги».

Літнім обмундируванням, карабінами і шаблями полк забезпечили місцеві військові склади. Гармати, кулемети та інше озброєння полк мав отримати в Одесі. Краще було з кіньми. З районів області колгоспи приводили племінних жеребців [9, 41].

За кілька днів сформували чотири шабельних і кулеметний ескадрони, полкову батарею і господарську частину полку. У підрозділах розпочалося навчання коней.

Згідно з директивою Південного фронту Миколаївський кавполк влився до складу 1-ої кавалерійської дивізії, яка формувалася в Одесі і підпорядковувалась Приморській армії, сформованій 20 липня 1941 року на базі Приморської групи військ Південного фронту [9, 42].

2-3 серпня 1941 року Миколаївський кавполк виступив в повному складі на фронт [21, арк. 37]. Перше бойове хрещення він отримав у боях поблизу Бузьких хуторів Вознесенського району [22, 29]. Підрозділ ще не був повністю озброєний, і лише завдячуючи наступу темноти його вдалося врятувати від танкових частин ворога [21, арк. 37].

При створенні підрозділів народного ополчення передбачалося озброїти ополченців стрілецькою зброєю, сформувати підрозділи за армійським зразком, організувати бойову підготовку та готуватись до активної оборони міста. Проте озброїти таку кількість ополченців не вдалося. Всю стрілецьку зброю, що знаходилась на міських складах, передали сформованим у Херсоні частинами Червоної армії [11, арк. 17].

Стосовно вирішення питання озброєння підрозділів народного ополчення зверталися в Миколаївський обком та зв'язувалися з командуванням округу, але здобути зброю не вдалося. Працівники Миколаївського обкому заявляли, що вони також не можуть озброїти ополченців обласного центру [11, арк. 17].

Виступаючи на міському зібранні партійного активу як представник Одеського військового округу, контр-адмірал Кулішов порекомендував приступити до виготовлення своїми силами холодної зброї у вигляді «п'ик» (!), пляшок з горючою сумішшю, зривпакетів для мінування підходів до міста та ін. Такі ж «практичні» рекомендації надійшли і від обласного керівництва [11, арк. 18].

Залишається незрозумілою позиція контр-адмірала Кулішова у вирішенні питання озброєння добровольчих народних формувань в період їх створення та під час ведення боїв з фашистськими військами при обороні Миколаєва.

Озброїти підрозділи народного ополчення області не вдалося через відсутність зброї, що не дозволило використати їх у повній мірі на оборонних рубежах. Проте відступаючі війська натрапили на склад зі зброєю та боезапасами, де знайшли: гвинтівки, кулемети Дегтярьова, набої до них та 76-мм снаряди. Командири і бійці народного ополчення згадували недобрим словом військове начальство, яке не спромоглося забезпечити навіть гвинтівками та патронами декілька тисяч озброєних бійців Миколаївської дивізії ополчення [23,36-37].

Коли стало зрозумілим, що підрозділи народного ополчення озброїти не вдасться, вирішили підібрати з числа ополченців найбільш боездатних та сформувати один винищувальний батальйон, озброївши його наявною зброєю. Всі інші формування ополченців вирішено використувати на облаштуванні оборонних рубежів, виконанні завдань, пов'язаних з демонтажем та евакуацією промислового обладнання, охороні громадського порядку [11,арк.18].

При організації винищувальних батальйонів та підрозділів народного ополчення в Одесі ситуація з озброєнням була такою ж невтішною. Для часткового вирішення проблеми брали всі навчальні кулемети і заливали розплавленим металом прорізи у стволах. Випробування «такої зброї» проводили безпосередньо на полі бою [14,арк.92].

Проте навіть ці заходи не повністю забезпечували зброєю ці підрозділи. Так, з 11225 бійців, що входили до 51 винищувального батальйону, гвинтівки отримали 6149 чол., ручні кулемети — 89, револьвери — 134 [24,арк.147-151].

Овідіопольський батальйон народного ополчення, що складався з 450 бійців (з них 80% - жінки!), був озброєний гвинтівками та автоматами лише на 30% [2,205]. На відміну від народного ополчення, винищувальний батальйон Овідіопольського району під час боїв у південному секторі оборони виявився досить підготовленим і нарівні з регулярними частинами мужньо боровся проти ворога [25,91].

Всі підрозділи народного ополчення проходили вогневу підготовку за скороченою програмою. Ополченці заводу імені Січневого повстання на протязі двох тижнів по декілька годин на день проходили навчання. Стріляти з гвинтівок, кидали гранати, вивчали міномет та кулемет. Серед них були ворошилівські стрілки, проте зустрічались й ті, хто ні разу не тримав зброю в руках [11,арк.44].

Після підготовки озброєний батальйон, окремі відділення якого мали лише по одній гвинтівці, направили на фронт. Зброєю діставали безпосередньо з передової. Частина придатної після огляду та змащення використовували у подальших боях [26,арк.4].

Окремі батальйони народного ополчення м. Одеси займали оборонні рубежі у районі між Дачною та Карпове вже у перших числах серпня 1941 року. Більшість прибулих виявилася без зброї. Озброєння як радянського виробництва так і німецького прийшлося діставати після боїв. Зброя знаходилась у поганому стані. Бійцям видавали лише по кілька десятків патронів [11,арк.88]. Навіть у прибулих міліцейських підрозділах у боях під с. Дальнік не вистачало зброї [11,арк.80].

Крім роботи на виробництві, особовий склад винищувальних батальйонів будував оборонні споруди, охороняв фабрики та заводи,

допомагав міліції у підтриманні правопорядку [11,арк.57]. Бійці окремих взводів винищувального батальйону Ворошиловградського району м. Одеси охороняли й бомбосховища. У цьому взводі в основному служили юнаки допризовного віку – 15-17 років [27,арк.27], які вже на початку серпня постійно знаходилися на казарменому становищі, озброєні малокаліберними гвинтівками із завареними отворами у патроннику, а командир взводу мав пістолет ТТ.

У бомбосховищі, що вміщало близько 600 чол. вентиляція була поганою, вентилятори не обладнані електроприводом, і «бійцям» доводилось цілодобово крутити їх вручну [27,арк.31].

Окрім того, виїздили за місто для прочісування території від ворожого десанту, а у прифронтовій смузі (3-тя лінія оборони) збирали для одеситів достиглі овочі з колгоспних полів.

В період оборони міста бійці винищувального батальйону Ворошилов-градського району м. Одеси у вільний від вахти час наповнювали пляшки авіабензином, прикладали до них фітілі, а готову продукцію потім відвозили на фронт [27,арк.32]. Коли ворог прорвався до заводу «Більшовик», їх по двоє-троє садили у вантажівки, у кузовах яких лежали гвинтівки, патрони, гранати. Вони їздили по вулицям та збирали чоловіків здатних тримати зброю, озброювали їх та відправляли у прорив [27,арк.35].

Будучи допоміжними збройними формуваннями, винищувальним батальйонам доводилось самостійно вирішувати оперативні завдання по затримці ворожих диверсантів. У кінці липня 1941 року внаслідок вдалої операції поблизу Миколаєва захоплено 30-35 німецьких диверсантів, перевдягнутих у червоноармійську форму [28,4].

Приблизно 13-15 серпня 1941 року в районі села Антонівка, що знаходиться на північній схід від Херсону, скинуто ворожий десант, до місця приземлення якого прорвалися німецька розвідка на мотоциклах. Херсонський винищувальний батальйон, що знаходився у засідці, в результаті бою захопив у полон шість німецьких солдат та 2 мотоцикли. Один мотоцикл передали у розпорядження винищувального батальйону [29,арк.7].

В серпні 1941 року при нальотах німецької авіації на Миколаїв підбито один ворожий літак, що впав на території Корчинської сільради Варварівського району. Місцева влада разом з НКВС організували облаву на фашистських льотчиків – 2-х вбили, а 2 взяли в полон [30,арк.9].

В період оборони Одеси особливо ефективним виявився винищувальний батальйон, створений у кінці червня 1941 року в Одеському приміському районі з колгоспників району у кількості 850 чол. (150 комуністів, 95 комсомольців, 28 жінок). Батальйон мав дві роти по 425 чол. Кожна рота поділялась на 4 взводи. 1-ша рота розміщалась у колгоспах імені Тельмана і Рози Люксембург у с. Гільдендорф. 2-га рота у колгоспах «Більшовик» (с. Дальник), «Передовик» (с. Тарка) [11,арк.111].

Наприклад, 22 липня під час чергування на полях колгоспів в Дальнику і в Татарці в дві години ночі почувся гуркіт ворожого літака. Пізніше бійці помітили сигнальні вогники. Було прийнято рішення оточити шпигуна. До ранку операція завершилася, внаслідок якої захопили 2-х парашутистів.

Всього ж за період діяльності батальйону спіймали 38 шпигунів з предметами, що доводили мету їх діяльності: засоби зв'язку, фотоапарати і зброя. Паралельно батальйон затримував всіх бійців, які відстали від своїх частин, направляли їх групами начальнику гарнізону для відправки по частинам або в маршеві роти [11,арк.12]. Всього затримали 1800 бійців [11,арк.118].

На початку вересня 1941 року Овідіопольський винищувальний батальйон затримав близько 400 німецьких диверсантів [31,арк.10].

У цей час у складі Миколаївської області перебував національний німецький район – Високопільський. Звідки надходили повідомлення, що в районі с. Високопілля німецькі літаки здійснюють посадку та залишають своїх людей. Підрозділи Херсонського винищувального батальйону також приймали участь у боротьбі фашистськими диверсантами, що висаджувались у цьому районі [29,арк.7].

Херсонський винищувальний батальйон також використовувався і для ліквідації наслідків бомбардування міста авіацією противника. 17 серпня 1941 року під час бомбардування порту одна бомба впала біля продовольчого магазину, що знаходився на вул. Комунарів, де стояла велика черга. Декілька десятків чоловік вбито, ще більше поранених. Винищувальний батальйон надавав допомогу людям, яким вдалося вижити [29,арк.8].

В кінці липня 1941 року херсонський міськом партії запропонував з числа підрозділів народного ополчення створити фортифікаційні батальйони, які використовували для облаштування оборонних рубежів навколо Херсону, у районі сіл Чернобаївка, Зеленовка, Арнаутка, на відстані 5-6 км. від міста [11,арк.18].

На початку серпня всі фортифікаційні батальйони Херсону за наказом обласних організацій направлені у район Миколаєва, де працювали до 14-15 серпня на спорудженні оборонних рубежів [29,арк.5]. Там вони залишалися до підходу німецької армії, а потім тяжко виходили із загрозливого їм оточення [11,арк.18].

Багато бійців батальйонів народного ополчення, що перебували на будівництві оборонних рубежів під Миколаєвом, зокрема в районі села Суворовка та Зелений Гай Новоодеського району, потрапивши в оточення 9-10 серпня 1941 року залишилися жити на окупованій території. Це пов'язано з тим, що усвідомивши у якому становищі вони перебувають, спочатку вирішили йти в напрямку Миколаєва, але дізнавшись, що там йдуть бої, почали розходитись по домівках, не встигнувши влитись до лав Червоної армії [32,арк.1-15].

При обороні міст Миколаївської області винищувальні батальйони та підрозділи народного ополчення активно брали участь у боях з ворогом як самостійні бойові одиниці, так і у складі кадрових військових частин.

На початку серпня 1941 року на базі винищувальних батальйонів м. Миколаєва створили полк при УНКВС по Миколаївській області, командиром якого призначили Б. Ковальова. Полк стримував натиск німецько-румунських військ на підступах до Миколаєва в районі Варварівки, забезпечивши цим самим переправу через міст частину військ Червоної армії.

14 серпня 1941 року, згідно з наказом командуючого 9-ю армією Я. Черевиченко, полк залишив цю лінію оборони та зайняв другу – в

районі хутора Широка Балка, а потім відступив разом з діючою армією [33,3].

17 серпня у Херсон почали надходити частини 6-ї армії, що виходили з оточення. Член Військової Ради 6-ї армії Колибанов (колишній секретар Одеського обкому партії) поставив перед Херсонським міськкомом завдання допомогти в організації переправи на лівий берег Дніпра підрозділів цієї армії. Херсонський винищувальний батальйон виконував завдання охорони від диверсійних груп противника переправ у районі сіл Антонівка і Садове, в 10-15 км. від Херсону вверх по Дніпру. До 19 серпня техніка та особовий склад 6-ї армії переправлені через Дніпро у район Цюрупинська [29,арк.8].

18-19 серпня підрозділи винищувального батальйону займали позиції у районі сіл Чернобаївка та Вірьовчина Балка на відстані 5-6 км. на захід від міста [30,арк.8]. При відступі винищувальних батальйонів з території області частину їх особового складу включали до складу партизанських загонів, що повинні були залишатись на окупованій території, частину — до лав Червоної армії, інших як військово-незобов'язаних — розпускали по домівках [29,арк.9].

Однак, у деяких випадках спостерігається неорганізованість у застосуванні винищувальних батальйонів у бойових діях та відсутність або нескоординованість зв'язку з частинами Червоної армії. Внаслідок цього часто ці підрозділи, будучи дезорієнтовані, втрачали своїх командирів, відставали від частин червоної армії або потрапляли в оточення.

В середині серпня 1941 року Казанківський винищувальний батальйон у кількості 200 чоловік відступав з території області разом з частинами Червоної армії [4,арк.107]. У с. Сафонове частина бійців отримала завдання зайняти спостережний пункт з метою вчасного попередження командування про рух німецьких танків зі сторони Новобузького району. Прочергувавши з 24.00 до 12 годин наступного дня та не дочекавшись зміни, яка повинна прибути ще у 8.00, бійці самостійно, без наказу, прийшли в с. Сафонове. Батальйону на місці не виявилось [4,арк.108].

Через деякий час зустріли близько 12 чоловік бійців, стариків-інвалідів, які повідомили, що у час відсутності спостережного підрозділу, особовий склад батальйону вишикували у дві шеренги і наказали скласти зброю, хворих і людей похилого віку відпустили (прибл. 70-80 чол.). Молодим (прибл. 60 чол.) наказано рухатись в напрямку с. Широке, де їх повинно чекати командування батальйону. Коли, частина бійців, що лишилася у батальйоні, маршем прийшла в це село, то командування там не виявилось [4,арк.107].

Проте на ефективність використання окремих винищувальних батальйонів в якості самостійного бойового підрозділу вплинула недостатня, короткотривала підготовка особового складу. Наприклад, 12 серпня очаківський винищувальний батальйон отримав наказ зайняти передові позиції біля села Анчекрак, куди вирушив у пішому порядку. Під час відпочинку у зв'язку з необережним поводженням з гранатою стався вибух, внаслідок якого загинула одна й поранено кількох людей. У підрозділі, який ще не зіштовхнувся з ворогом, вже були жертви [34, 44].

Таким чином, керівні партійні органи доклали чимало зусиль для мобілізації людських та матеріальних ресурсів на оборону країни,

проте початок радянсько-німецької війни спричинив кризу радянської тоталітарної системи, у якій проявилися саме ті проблеми, які довгий час так старанно приховувалися від громадськості. Тепер потрібно було на практиці доводити «мобілізаційну готовність» держави та перевіряти «міць» збройних сил.

Винищувальні батальйони та підрозділи народного ополчення відіграли, безперечно, важливу роль у допомозі організації охорони тилу, забезпечення громадського порядку, будівництві оборонних рубежів, стали необхідним джерелом поповнення лав відступаючої, знекровленої Червоної армії. Однак, на ефективності діяльності цих добровільних народних формувань позначилося їх низьке матеріально-технічне забезпечення, дуже короткий період, а в багатьох випадках ще й абстрактний характер вогневої підготовки бійців, відсутність відповідного озброєння, віковий склад підрозділів, невміле керування.

На думку автора, використання цих малонавчених, недостатньо озброєних формувань на передових оборонних позиціях, в умовах загального відступу радянських військ, у якості самостійних бойових підрозділів, особливо, на початку радянсько-німецької війни, призвело до прориву фашистськими військами багатьох ділянок фронту, неймовірних втрат серед особового складу.

Джерела та література

1. Крутиков С.О. Народне ополчення і винищувальні батальйони в Україні в роки Другої світової війни. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України /. — К., 2004. — Вип. 8. Част. 1. — С.196-202.
2. Михайлуца М.І. Народні формування в період оборони Півдня України (червень-жовтень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8. Част. 1. — С.202-207.
3. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф.Р-10. — Оп.1. — Спр.6.
4. Архів УСБУ в Миколаївській області. — Спр.3734-с.
5. ДАМО. — Ф.Р-10. — Оп.1. — Спр.13.
6. Салата О.О. Характер та основні напрямки діяльності винищувальних батальйонів у період оборонних боїв червоної армії (червень-листопад 1941 р. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8. Част. 1 — С.207-216.
7. ДАМО. — Ф. Р-10. — Оп.1. — Спр.7.
8. Воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны — пенсионеров ООО «НГЗ» /Под ред. О.К. Белошапкина, А.С. Щербенко/. — Николаев: Атолл, 2005. — 152 с.
9. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1944 рр. — Миколаїв, 2004. — 512 с.
10. ДАМО. — Ф.Р-10. — Оп.1. — Спр.10.
11. Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО). — Ф.Р-3873. — Оп.1. — Спр.24.
12. ДАХО. — Ф.Р-928. — Оп.4. — Спр.3.
13. Кравчук М.І. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.// УІЖ. — 1965.- №6. — С.23-32.
14. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф.-92. — Оп.2. — Спр.74.

15. *Цитадель на Чорному морі// Під прапором ленінізму*. — 1975. — 5 березня. — С.16-23.
16. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. — Ф.-1. — Оп. 23. — Спр. 43.
17. *Череватенко А.Т.* Небо Одессы, 1941-й. — Одесса: Маяк, 1978. — 176 с.
18. *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939-1945 рр.). — К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. — 464 с.
19. *Добров П.В., Колесник А.Д., Куманев Г.А., Пашко Я.Е.* Народное ополчение защищает Родину. — М.: Наука, 1990. — 384 с.
20. *Україна в полум'ї війни. 1941-1945* /П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горелов та ін. — К.: «Україна», 2005. — 560 с.
21. *Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945.* Сборник документов и материалов. — Симферополь: «Таврия», 1975. — 287 с.
22. ДАМО. — Ф.Р-10. — Оп.1. — Спр.4.
23. *Збірник матеріалів доповідей та повідомлень Миколаївської науково-практичної конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні /Миколаївська обласна і міська ради ветеранів ВОВ/*. — Миколаїв, 1995. — 56 с.
24. *Кравченко М.В., Конопенко Я.И.* Николаев в огне боев 1941-го. Пятьдесят третий день войны. — Николаев, 1994. — 51 с.
25. *Державний архів Служби безпеки України*. - Ф. 60. - Спр. 83501. — Ч.1.
26. *Куманев А.Г., Чайковський А.С.* Чекисты стояли насмерть. — 2-е изд., испр. и доп. — К., 1989. — 239 с.
27. ДАОО. — Ф.-92. — Оп.2. — Спр.82.
28. ДАОО. — Ф.92. — Оп.2. — Спр.90.
29. *Мы помним то грозное время. // Южная правда*. — 25 марта. — 1997. — с.4.
30. ДАХО. — Ф.Р-3873 — Оп.1. — Спр.2.
31. *Архів УСБУ в Миколаївській області*. — Спр.12349-с.
32. *Архів УСБУ в Миколаївській області*. — Спр.11742-с.
33. *Міліція на бойовому посту// Рідне Прибужжя*. — 2004. — 14 березня. — С.3.
34. *Перегерій П.І.* В боях під Очаковом. — Одеса: Вид-во «Маяк», 1989. — 190 с.

Погорелов А.А. Создание и деятельность народных формирований на Юге Украины в начальный период немецко – советской войны (июнь – октябрь 1941 г.)

Исследуется процесс создания и деятельности истребительных батальонов, подразделений народного ополчения на Юге Украины (на примере Николаевской, Херсонской, Одесской областей) в июне–октябре 1941 года.

Pogorelov A.A. Creation and activities of the peoples' formations in the South of Ukraine during the initial period of German-Russian war (June – October 1941)

Investigation of the process of creation and activities of mopping-up detachments and subdivisions of citizens-in-arms in the South of Ukraine (by examples of Nikolayev, Kherson and Odessa provinces) in June—October of 1941.

Акунін О. С.

Південноукраїнське селянство в роки окупації (1941-1944 рр.): продподатковий окупаційний тягар

Показано антиселянську продподаткову політику, яку проводили німецько-румунські загарбники у період окупації Півдня України.

Німецько-румунський окупаційний режим став однією з найтращіших сторінок в історії Півдня України. «Новий порядок», встановлений загарбниками, був злочинною системою, яка здійснювала комплекс військово-терористичних, політичних, соціально-економічних заходів, спрямованих на винищення місцевого населення, жорстоку експлуатацію економіки і трудових ресурсів регіону.

Широке коло цих та інших питань, пов'язаних із дослідженням окупаційного режиму на Півдні України, висвітлюють у наукових працях дослідники Серединський А. В. [13], Захарченко О. О. [4], Пастушенко Т. В., Пономаренко Д., Сусоров В., Ветров І. [10].

Метою дослідження автор поставив висвітлення продподаткової політики німецько-румунських загарбників у роки окупації Південної України.

5 серпня 1941 року рейхсміністр окупованих східних територій Розенберг, на підставі указу фюрера від 17 липня 1941 року, видав наказ про обов'язкову трудову повинність. Згідно з цим наказом усі жителі окупованих східних областей віком від 18 до 45 років підлягали загальній трудовій повинності. Невиконання розпоряджень окупаційних властей про реєстрацію в органах трудової повинності загрожувало населенню великими штрафами, ув'язненнями до так званих «трудова таборів» і навіть смертною карою як за саботажем. Для точного обліку трудових ресурсів в сільському господарстві окупанти складали списки жителів сіл, а також працюючих у колгоспах та радгоспах [11,242]. Тим часом в донесенні губернатора «Трансністрії» начальнику румунської головної ставки, датованому 6 вересня 1941 року, міститься інформація про пограбування окупаційною армією місцевого населення [8,14]. У березні 1942 року генеральний уповноважений із працевикористання Фріц Заукель наказав подвоїти кількість служб праці та вербувальних комісій [1,143]. Окрім вербування оstarбайтерів, німецька програма примусової праці передбачала «працевикористання» і в окупованих областях. Щоб забезпечити збір урожаю, до літа 1942 року спеціальний режим діяв у генеральній окрузі «Миколаїв», до якої входили Кіро-

воградська, Херсонська і частина Миколаївської (лівий берег Південного Бугу) області. На підставі запровадженого 1941 року «трудового обов'язку» місцева робоча сила активно використовувалася при зборі врожаю та (передусім в останній фазі війни) на окопних і фортифікаційних роботах. По закінченні хліборобських робіт німці гнали селян до робіт на шосе, залізних дорогах тощо. За найменшу провину чи упущення в праці, а то й без причини, «для остраху», били людей. Платили колгоспникам за невідільницьку працю дуже мало: від 6-13 кг зерна (ячменю, проса, кукурудзи) в місяць [12,167]. Житель с. Щербанівське Вознесенського району Яворський В. згадував, що для проведення сільгосп-робіт німці пригнали в село 200 військовополонених Червоної Армії. В 1942 році було пригнано ще чоловік 80-100 молоді і військовополонених з Кам'янець-Подільської області. За розпорядженням влади ці люди були розквартировані серед сільчан, в котрих на те згоди не питали [16,1].

У лютому 1942 року окупаційна влада Рейхскомісаріату Україна проголосила аграрну реформу («новий аграрний лад»), згідно з якою, на першому етапі, колгоспи і радгоспи перетворювалися на «громадські господарства» (громадські) та «державні мастки» і оголошувалися перехідною формою до приватизації землі. На другому етапі реформи німці обіцяли селянам поступове розділення колгоспів спочатку на ТСОЗи (дрібні сільськогосподарські (с/г) об'єднання з колективним обробітком землі, але окремим збиранням урожаю), відомі ще під назвами «хліборобські спілки» або «десятидвірки». Заключним етапом реформи повинно було стати розділення «десятидвірок» на приватні одноосібні господарства [15,48-49]. У «Трансністрії», до якої входили Одеська область, західні райони Миколаївської і південні райони Вінницької областей, аграрний закон був оголошений 14 березня 1942 року. За цим законом колишні колгоспи перетворювалися в трудові громади, а радгоспи — на державні ферми. Трудові громади ділилися на бригади, які нараховували по 20-30 сімей. За ними в середньому закріплювалося близько 200 га землі. Кожна трудова бригада обирала старшину, котрого затверджував румунський адміністратор — комунальний агроном. Він же нормував роботу. Розподіл врожаю робився комунальними агрономами, старшиною бригади, старшиною общини, сільським старостою після перевірки врожаю. Цей наказ зобов'язував с/г і адміністративне керівництво повітів, районів і сіл негайно розподілити між общинами всю землю колишніх колгоспів [3, 86]. В рейхскомісаріаті України в 1942 році в цю категорію станом на 1 грудня перейшло 10,4% громадських господарств. На Півдні України цей показник становив: Миколаївська область — 4,9%, Херсонська область — 4,1% [3,89]. У с. Білоусівка Вознесенського району Миколаївської області після перших днів окупації німці почали організовувати земельні групи по 10 сімей в одній групі. Ці групи розподіляли між собою землю, обробляли, збирали, ділили поміж собою продукти праці, частина забиралась німцями. Всі останні, хто мав в Червоній армії батька, сина чи братів, були відправлені на будівництво шляхів та розробку торфу, де заробити на життя не було можливості. За невихід на роботу били нагайками, погрожували смертю через повішення [2,арк.6]. Збільшили окупанти і присадибні ділянки селян. У південних районах миколаївської генеральної округи 45000 сімей отримали

додатково 15972 га землі, а в північних районах 20817 сімей отримали 6982 га присадибної землі [3,89]. Але на практиці реформа практично не проводилася, а громгоспи залишилися тими ж колгоспами з примусовою працею з ранку до вечора, мізерною платнею та величезними податками. Дефіцитом було пальне для сільгосптехніки. Так, у Миколаївській окрузі на липень 1942 року для 1000 с/г машин виділялося лише 15000 л пального, тобто 15 л на кожну машину, що унеможливило використання техніки в с/г роботах. Відсутність тягла змусила окупантів широко використовувати ручну працю, а подекуди в якості тягла виступали воли і корови [3,90]. Нацистське керівництво вирішило, що найкраще експлуатувати українське сільське господарство можна, лише зберігши, хоча й дещо змінену, колгоспну систему. Більшість з селян так і не отримала землю в приватну власність (до кінця окупації в Україні було приватизовано лише 10% землі). Але й праця в десятидвірках повністю не задовольняла селян. В звіті Миколаївської області від 10 жовтня 1942 року до Е. Коха стверджувалось, що фольксдойчі, а також більша частина українського сільського населення рішуче відкидає колгоспи і передбачені новим аграрним положенням громадське і групове (громгоспи і десяти-двірки) ведення господарства [15,50]. Одним із наслідків саботажу економічних заходів ворога стало те, що восени 1942 року врожайність зернових становила лише 25% довоєнного рівня, посівні площі в цілому по Україні скоротилися до 65%, а на Миколаївщині, зокрема, до 50%. Скорочення посівних площ було спричинене самими німцями, які забирали в селян практично весь хліб. Тому селяни засівали лише стійки, скільки потрібно було для власного споживання. Збирання посіяного збіжжя затягувалося до зими, пускалося в полосу, розкрадалося [15,53].

Слугували тотальному грабунку податкова система. 31 грудня 1941 року на Херсонщині був оголошений збір зимового одягу для німецько-фашистської армії [5,55]. 25 січня 1942 року відповідно до об'яви німецького комісара м. Миколаєва про відповідальність за нездавання населенням зимового одягу для німецько-фашистської армії, застосовувались різні міри покарання: одяг відбирався примусово, населенню зменшувався раціон хліба і т. д. [13,109]. 13 лютого 1942 року був опублікований наказ № 8 військового командування м. Одеси про вилучення у населення м. Одеси і всієї території Одеського і Овідіопольського повітів справних лиж. Порушників чекало покарання від 1-го до 5-ти років виправної в'язниці і від 5000 до 20000 лей штрафу з виплатою марками [8,17]. 1942 рік окупанти оголосили винятковим щодо поставок селянами с/г продукції. Зрив с/г робіт тягнув за собою конфіскацію зерна у громадських господарствах і в сільського населення [9,71]. У наказі Каховської райуправи від 5 березня 1942 року регламентувався порядок забою свиней. Дозвіл на забій свиней видавав староста кожного села. Власник свині, що бажав забити свиню вагою 100 кг, зобов'язаний був раніше здати до німецької армії свиню вагою понад 100 кг. Свиней, що не мали 100 кілограмової ваги, різати було заборонено. Якщо дві родини мали по одній свині, то вони мали спільно здати одну свиню для німецької армії, а другу — спільно зарізати. Якщо вага свині, яку різали, перебільшувала 100 кг, то решту м'яса треба було здати для німецької армії. В рейхскомісаріаті «Україна» селяни мали сплачувати 12 видів податків на рік. 23 лютого 1942 року вийшло розпорядження

обласного коменданта Херсонської області Бернса, у якому регламентувався розмір податку на собак: за першу собаку — 300 крб., за другу та кожну наступну — 400 крб. на рік. Якщо податок сплачувався не повністю, собаку конфіскували і вбивали [5,56]. В генеральній окрузі «Миколаїв» розмір оподаткування собак був тим самим. В одному зі службових розпоряджень миколаївського генерал-комісара від 22 квітня 1942 року вказувалось: «Керівникам колгоспів і старостам необхідно найсуворішим чином вказати на те, щоб вони залучали до весняних польових робіт усіх без винятку працездатних чоловіків, жінок та дітей». У наказі генерал-комісара Миколаєва встановлювались перерви на сніданок з 8.30 до 9.00, обід — з 12.00 до 13.00, післяобідня перерва — з 16.45 до 17.00. Весь інший час до заходу сонця селян примушували працювати. Існували накази й про те, що кожні 10 хат зобов'язувались засівати для німецької армії своїм зерном 2,5 га ярих зернових. У разі нестачі чи відсутності тягової сили окупанти запрягали плуг по 8-10 чол., застосовували й дитячу працю [11,250-251]. Наказом Очаківського префекту від 15 червня 1942 року примусово мобілізувалися усі мешканці сіл (чоловіки та жінки) для боротьби з бур'янами та с/г шкідниками. За відмову від виходу на примусові роботи людей карали фізично, штрафом, віддавали під суд: 10 ударів і 5 марок штрафу за першу непокору, 25 ударів і 10 марок штрафу, якщо у другий раз не підкориться, а якщо в третій раз не підкорявся, то таку людину віддавали до військового суду [13,109]. За випас худоби у генеральній окрузі встановлювались наступні виплати з однієї голови худоби: за коня — 200 крб., корову — 200 крб., козу — 60 крб., вівцю — 50 крб., свиню — 70 крб. В Голтському повіті була встановлена орендна плата 50 рейхсмарок з 1 га землі. Були запроваджені численні податки: шкільний податок — 15 рейхсмарок з кожного члена сім'ї, земельна рента, податок з будівель, пожежний збір, податок з собак, податок на рогату худобу. Окрім грошових податків, окупанти встановлювали і натуральні побори. Селяни були зобов'язані здавати молоко, м'ясо, мед, овочі, квасоллю, горох, ягоди, сіно і солому, волокно, горіхи і рибу. Так, здача молока в Одеській та Миколаївській областях дорівнювала 1200 л на рік, 2100 штук яєць з двору, навіть в тому випадку, коли курей не було, 10 кг білого м'яса. Штраф за нездачу норми молока стягувався у розмірі до 10 тис. крб. Як форма грабунку впроваджувалось так зване «отоварювання» за здану с/г продукцію предметами першої необхідності (сірники, сіль, взуття, одяг). За 1 костюм селянин мав здати 4 корови або 100 пуд. зерна, за 1 м тканини 20 пуд. зерна або свиню не менш 100 кг. Дозвіл на забій великої рогатої худоби, свиней і овець видавався сільгоспомендантом тільки тим, хто виконував вчасно поставки продуктів тваринництва та інші поставки. Звинувачені в порушенні цього карались смертю. Сільському населенню категорично заборонялось продавати с/г продукцію, що підлягала заготівлі, на базарах або вдома. За здану продукцію селянин одержував певну кількість «пунктів» — умовних одиниць, на які він міг одержати товари. За 1 ц зерна селянин одержував 10 «пунктів», за свиню вагою 110 кг — 400 «пунктів», 1 л молока — 1 «пункт». Костюм же з грубого сукна оцінювався в 1600 «пунктів», брюки — 560, шкарпетки — 120, 1 кг солі — 30, 1 кг цукру — 100, 1 коробка сірників — 100 «пунктів». 23 грудня 1942 року Мостівська районна управа Березанського району на Миколаївщині (входила до «Трансністрії») розповсюдила серед жителів

розпорядження, за яким вимагалось у тижневий термін провести реквізицію у російсько-українського населення всіх свиней вагою понад 40 кг тощо. У молдавського і німецького населення свині не підлягали реквізиції [4,148-149;6,304-307]. 31 грудня 1942 року вийшло оголошення міської управи м. Первомайська (тоді входило до складу Одеської області) про заборону населенню продавати худобу. В разі виявлення вільного продажу худоби гроші конфісковувались, а худоба передавалась в розпорядження с.-г. коменданту [8,16].

З 1 січня 1943 року для м. Херсона і сільського району вводились такі ціни на силову електроенергію за кВт/г: сільські підприємства — 2 крб. 50 коп., освітлення у селі — 4 крб. Херсонський водогін з 1 січня встановив такий тариф на воду: на одну людину 2 крб. 25 коп., на одного коня, корову, свиню — 4 крб., на 100 кв. м городу — 12 крб. 50 коп. Ринкова торгівля часто зводилась до прямого обміну. Селяни навколишніх місцевостей приїжджали до обласних міст вимінювати продукти на одяг і домашнє приладдя. Інфляція окупаційних грошей спричиняла до зростання спекуляції. Так, кілограмова буханка хліба на Херсонщині йшла за 50 крб., десять великих картоплин за 30 крб. [14,6]. 22 січня 1943 року префект Очаківського повіту повідомив губернатору «Трансністрії» про кількість рукавичок та шкарпеток, зібраних в одному з повітів «Трансністрії». З Очаківського повіту для німецьких солдат було зібрано 9132 пари шкарпеток і 8495 пар рукавичок із вовни, 573 пари шкарпеток і 606 рукавичок із паперової нитки, усі нові [8,17]. З наказу претора Голтянського повіту про порядок польових робіт в 1943 році видно, у якому безправному становищі знаходилося селянство: «...В сільськогосподарській роботі немає 8-годинного робочого дня. Вона повинна проводитись до заходу сонця. Хто не буде виходити на роботу, буде вивезений в інше місце зі своєю сім'єю і працювати примусово під наглядом жандарма» [8,23]. 17 березня 1943 року вийшло розпорядження гебітскомісара м. Миколаєва про застосування смертної кари місцевого селянства за забій худоби без відома німецької влади [7,3].

Відступаючи під ударами військ 3-го Українського фронту, який у березні-квітні 1944 року визволяв південні області України від німецько-румунських окупантів, завойовники спустошували колгоспні комори, знищували знаряддя праці, реманент, тотально конфісковували всі наявні запаси продовольства. Таким чином, німецько-румунський окупаційний режим та його репресивна антиселянська продподаткова політика завдала тяжких наслідків південноукраїнському селянству. «Аграрні реформи» мали декларативний характер. В результаті була збережена колгоспна система і селяни продовжували бути сільськогосподарськими рабами.

Джерела та література

1. Айкель М. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С.139-160.
2. Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р-1002. — Оп. 3. — Спр.24.
3. Захарченко О. О. Нацистська аграрна політика в контексті окупації Півдня України // Гілея. — № 4 (жовтень-грудень). — 2005. — С.81-98.

4. Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944. — Миколаїв, 2004. — 141-156 с.

5. Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині (Документи і матеріали) / Упоряд. М. Бізер, М. Давидов та ін. — Херсон: Наддніпрянська правда, 1948. — 77 с.

6. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т.2. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — 653 с.

7. Не забыть, что было, не допустить, чтобы повторилось // Южная правда. — 1991. — 2 июля.

8. Оккупационная политика в Украине: свидетельствуют документы // Книга скорби Украины. Николаевская область. — Николаев, 2003. — Т. 2. — С.8-48.

9. Пастушенко Т. Униженніе и оскорбленніе: Они пережили множество лишених на чужбині, но возвращение на родину обернулось для них новыми бедами / П. Пастушенко // Корреспондент. — 2005. — № 12. — С.70-73.

10. Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С.160-176; Пономаренко Д. Окупація запам'яталась на все життя // Вісник Олешшя. — 2006. — 6 травня. — С.2; Сусоров В., Сусоров С. Останній сталінський удар // Колесо. — 1996. — № 2 (февр.). — С.1,6; Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941-1944 рр.) // Пам'ять століть. — 2005. — № 3. — С.194-207.

11. Потильчак О. В. Система примусової праці цивільного населення в роки німецької окупації (1941-1944) // Молода нація. — 1996. — № 4. — С.236-253.

12. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. — К.: Видавнича Спілка, 2005. — 836 с.

13. Серединський А. В. Німецько-фашистський окупаційний режим на території Миколаївщини / Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна конференція. — Миколаїв: Атол, 2004. — С.108-111.

14. Скороход А. «Выслать в отдаленные края Союза ССР всех украинцев...» // Гривна. — 2004. — 7-14 окт. (№ 41). — С.6.

15. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944 рр. // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С.44-55.

16. Яворський В. Про відомих і не відомих // Вісті Вознесенщини. — 1999. — 3 березня. — С.1.

Акунин А.С. Южноукраинское крестьянство в годы оккупации (1941-1944 гг.): продналоговое оккупационное ярмо

Показана антикрестьянская продналоговая политика, которую проводили немецко-румынские захватчики в период оккупации Юга Украины.

Akunin A.S. The southernukrainian peasantry at the years of occupation (1941-1944 y.y.): provision and taxation occupation's burden

It has been shown anti-peasantry provision and taxation politics, which german and rumanian invaders pursued at the period occupation of South Ukraine.

Опанасенко О.І.

Українсько–німецькі зв'язки в культурній сфері (кінець 1990-х – початок 2000 рр.)

Висвітлюються взаємовідносини між двома країнами в кінці 1990-х – початку 2000 років: широке економічне співробітництво, гуманітарна допомога та культурна співпраця. Звертається увага на позитивні зміни в культурній та мистецькій сферах життя, які спостерігаються з другої половини 1990-х років.

Простежуючи етапи розвитку україно-німецьких взаємин, а саме сферу культурної діяльності, дослідник помітив певний зріст спільних україно-німецьких проектів саме в галузі культури, лише наприкінці 1990-х – початку 2000 років. І це тоді, коли Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччини про співробітництво в галузі культури була підписана 15 лютого 1993 року [1].

Початок та середина 1990-х років відмічаються як період найбільшої активності на політичному та економічному просторі України. Низка численних документів – угод, підписаних між Україною та Німеччиною свідчать про це. Але, водночас, цей період за матеріалами газет «Літературна Україна», «Культура і життя» можна охарактеризувати як період занепаду всіх сфер культурного життя. Нестача фінансів, байдужість та бюрократичне ставлення державних органів до певних культурних підрозділів призвели до того, що майже самовинищився український кінематограф, театр тощо.

Дослідником було опрацьовано поточний архів Міністерства культури України, який станом до 1999 року відсутній. Цей факт є найбільш показовою характеристикою «стабільності» україно-німецьких культурних зв'язків цей період вони мають дещо спонтанний та нестабільний характер. Висвітлювалися нечасті заходи лише в пресі та деяких спеціалізованих періодичних виданнях, таких як: «Урядовий кур'єр», «Культура і життя» тощо.

За активністю укладання двосторонніх угод між Україною та Німеччиною можна виокремити декілька етапів:

І. Початок та середина 1990-х років – активний період. Україною цікавляться, до України в'їжджають зі своїми представництвами інституції, фонди. В цей період були підписані такі угоди та договори:

1) 15 лютого 1993 року - Угода між Урядом України та Урядом ФРН про співробітництво в галузі культури [2].

2) 5 травня 1993 року – Протокол між Урядом України та Урядом ФРН про передачу Урядом України мистецьких творів та документів, пов'язаних з життям та діяльністю Й.Гете [3].

3) 5 травня 1993 року – Угода про співробітництво та взаємодопомогу між Червоним Хрестом ФРН та Товариством Червоного Хреста України [4].

4) 10 червня 1993 року – Угода про співробітництво у справах депортованих та взаємне забезпечення прав національних меншин [5].

5) 10 червня 1993 року – Спільна заява Державного комітету України з питань науки і технологій та Міністерством наукових досліджень і технологій ФРН [6].

6) 10 червня 1993 року – Угода між Урядом України та Урядом ФРН про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України [7].

7) 26 серпня 1993 року – Угода про співробітництво в галузі молодіжної політики між Міністерством України у справах молоді та спорту та Федеральним міністерством Німеччини у справах жінок та молоді [8].

8) 29 травня 1996 року – Угода між Урядом України та Урядом ФРН про догляд за могилами загиблих воїнів в Україні та ФРН [9].

II. Кінець 1990-х років – період помірної активності. Найбільш активно залишається сфера освіти:

1) 5 лютого 1998 року було підписано Меморандум про співпрацю між Міністерством освіти і науки України та Німецькою службою академічних обмінів (DAAD) [10].

У жовтні 1998 року під час проведення Днів культури Баварії в Україні з делегацією Міністерства науки, досліджень та мистецтва Баварії було досягнуто домовленості щодо підготовки до підписання Протоколу про співробітництво в галузі освіти між Україною та Баварією.

У рамках вищезазначених Угод 50 вищих навчальних закладів і 15 науково-дослідних інститутів України здійснюють співпрацю з 61 вищим навчальним закладом Німеччини.

Значна робота по розширенню співпраці між ВУЗаами України і Німеччини здійснюється також в рамках програми ТЕМПУС.

2) 27 квітня 1998 року – Угода між Спілкою ректорів ВНЗ України та Конференцією ректорів і президентів ВНЗ Німеччини про академічне співробітництво між вищими навчальними закладами України та ФРН було закладено солідну основу для подальшого поглиблення і урізноманітнення співробітництва обох держав в науково-педагогічній сфері [11].

Дуже уповільнений діалог між Україною – Німеччиною у мистецькій сфері, а саме кіно, театр. Інколи трапляються поодинокі замітки в газетних публікаціях про виступи наших колективів в Німеччині, але не на широкому державному рівні, а більш приватному.

3) 19 – 25 березня 1998 року – участь України в поважній Міжнародній виставці новітніх технічних досягнень СЕВІТ-98 в Ганновері [12]. Дев'ять відомств направили до Ганновера майже 160 експонатів,

що презентують інформаційні технології, комп'ютерне виробництво, програмний продукт і телекомунікації. Набагато солідніший порівняно з 1997р. вигляд мають експозиції Мінпромполітики, Академії наук, Міністерства освіти та енергетики. Тут були присутні і експоненти, які являються учасниками цієї поважної виставки вже не перший рік. Це, насамперед, фахівці Донецького інституту штучного інтелекту, Київського електронмашу та інші. Їх уже знають у світі, вони мають контакти із солідними інвесторами [13].

4) Квітень 1998 року – в Берліні, в рамках Міжнародного кінофестивалю «Берлінале-48» відбувся Міжнародний симпозіум, присвячений творчості С.Ейзенштейна. На ювілейне зібрання було запрошено акредитованих на фестивалі кінокритиків і представників преси з багатьох країн світу. У багатьох німецьких часописах було надруковано нові матеріали про маестро світового кіно. Публікації та дослідження німецьких кінознавців зібрано в монографічному виданні, що вийшло напередодні фестивалю. Німецький режисер та кінознавець Оксана Булгакова підготувала фільм «Кілька історій про Сергія Ейзенштейна», презентація якого відбулася у берлінському кінотеатрі «Арсенал».

З великою доповіддю на симпозіумі виступив директор Центрального музею кіно в Москві Наум Клейман. У доповіді він відмітив допомогу німецьких колег під час збору фактографічного матеріалу про Сергія Ейзенштейна. На симпозіумі була присутня і представниця від української кіноіндустрії, але на жаль українська сторона обмежилася на такому поважному зібранні лише виступом пані Тетяни Дерев'янка, завідуючої музеєм Національної кіностудії імені Олександра Довженка. Виступ під назвою «Ейзенштейн і Довженко» розповів присутнім про контакти двох великих діячів світового кіно [14].

5) 15 квітня 1998 року – конференція «Бертольд Брехт: жити й вижити у ХХ столітті», організована Гете-Інститутом в Києві спільно із спілкою письменників України та інститутом журналістики, присвячена ювілею видатного німецького митця, драматурга, національного поета соціалістичної Німеччини – Бертольда Брехта. У роботі конференції, брали участь проф.Вадим Скуратовський, проф. університету Карлсруе Ян Кнопф, проф. Д.Затонський, театрознавець В.Грицюк, канд. філологічних наук О.Забужко, письменники Юрій Андрухович, Іван Андрусак, журналісти ряду видань. Вступне слово промовив директор Гете-Інституту пан Йоханнес Еберт [15]. Це ще одна визначна подія в житті німецького народу, яку вважали за потрібне донести до нас, українців. Яке нам діло до всього соціалістичного?, - запитають більшість читачів. У відповідь прозвучить дуже вагоме – епічний театр Брехта зробив цілу революцію в театральному ландшафті.

Гете-Інститут в Києві провів дні, присвячені ювілею театрального митця, не роблячи літературознавчий аналіз творчого спадку Брех-

та. Літературознавцями цієї поважної інституції в Україні було вивчено те корисне в творчості драматурга, що було взяте українськими театральними постановниками і виведене на українську сцену на розсуд знову ж таки українського глядача. Так, наприклад, у 1987 році в Київському російському академічному театрі імені Л.Українки вийшла вистава «Матінка Кураж та її діти» за одноіменним твором Бертольда Брехта. У 1992 році в Київському державному інституті імені Карпенка-Карого Атіла Віднянський випустив на базі угорського курсу дипломно-режисерську роботу «Тригрошова опера» (угорською мовою). У 1996 році прем'єра цієї ж самої постановки відбулася в Одеському театрі імені М.Водяного. Там вона відома під назвою «Тригрошова опера».

6) У травні 1998 року – у міжнародному дитячому таборі «Артек» відбулося дійство під назвою «Планета кіно. Артек». Це – Міжнародний дитячий кінофестиваль, де більше 5 тис. дітей з різних країн становитимуть найбільше у світі журі. Кожному з них треба визначити найкращий фільм в номінації: найдобріший, найвеселіший, найзахоплюючий. Такий фестиваль проводиться вже вшосте. Серед іноземних гостей цього разу були присутні представники дитячого та юнацького фестивалю в м. Котбусі (Німеччина) [16].

7) Жовтень 1998 року. Під час проведення Днів культури Баварії в Україні з делегацією Міністерства науки, досліджень та мистецтва Баварії було досягнуто домовленості щодо підготовки до підписання Протоколу про співробітництво в галузі освіти між Україною та Баварією на державному рівні. В рамках Днів 17 жовтня в Національній філармонії України відбувся концерт Мюнхенського камерного оркестру під керуванням Крістофа Поппена. Цей виступ був першим серед цілої низки заходів творчої делегації Баварії у складі кращих художніх колективів і провідних виконавців, кіномитців, художників, скульпторів Вільної держави Баварії, яка прибула до Києва на чолі з міністром науки, досліджень та мистецтва паном Гансом Цестмайєром [17]. Паралельно у Національному художньому музеї України проходила художня виставка «Сучасне мистецтво Баварії». Справжнім подарунком для любителів та професіоналів кіно стала вибрана програма фільмів відомих не тільки в Баварії режисерів Гельмута Дітля, Кароліни Ліни та ін. 18 жовтня в Українському домі пройшов баварсько-український вечір фольклорної музики за участю вітчизняного ансамблю народних інструментів «Рідні наспіви» та гостей з Геєнкерхена, а також групи «Веберкнехте». Свято народних мелодій завершив спільний виступ українських та баварських музик [18]. Склалося враження, що німці намагалися якомога ширше представити нам свою культуру та мистецтво. Був у програмі і виступ Баварського Штатсбалету і дискусія письменників обох країн під девізом «Нові часи – нова література», в якому взяли участь Оксана Забужко та Норберт Ниманн, Андрій Курков і Матіас Політкі, Олександр Ірванець та Альберт Остермайєр. Така феєрія заходів та подій німець-

кої сторони зайвий раз підкреслила серйозність підходу до такого роду подій.

Можливо, як підсумок такої активності німецької громади в Україні, та водночас задової паузи в українському культурному житті, на черговому засіданні в Міністерстві культури і мистецтв України відзначалося, що нині особливо не врегульоване податкове законодавство, яке майже «задушило» українську культуру цілком і кінематограф особливо. З доповіді міністра культури України пана Д. Остапенка: «Ми маємо створити новий механізм щодо оподаткування в галузі культури і бути штабом, який разом з парламентарями формуватиме культурну політику. Зокрема, кіно має бути виокремлено окремим рядком. Незабаром має бути й субрахунок, з якого кошти йтимуть лише на кіновиробництво» [19]. У жовтні місяці приймається Державна програма розвитку української культури на 1999-2005 роки, в якій зазначаються певні заходи для затвердження та зростання іміджу української культури у світі. Конкретно зазначалось:

для поліпшення організації та підвищення ефективності культурних зв'язків і співробітництва з зарубіжними країнами передбачається:

продовжити практику проведення Днів України, фестивалів, творчих, музейних виставок, гастролей, розширювати інші форми міжнародних культурних зв'язків [20].

Що ж відбувається на просторі україно-німецьких культурних взаємин? Чи існують лише пріоритетні німецько-українські зв'язки? І через що виникають ці пріоритети? Авжеж не через нашу культурну обмеженість чи відсутність талантів в Україні! Шкода, що такий потужний потенціал нашого народу не використовується в повній мірі, що через відсутність гідного фінансування таланти мали властивість «витікання» за кордон, що з іміджем України довгий час були пов'язані лише негативні події в нашому житті.

Довгий час через консервативність по відношенню до творчості, ми втратили здібність людей творчо думати, діяти без огляду на інших. Лише в кінці 90-х на початку 2000 років відбувається поживалення в творчо-культурній сфері. Приходить весна. На заміну сірим, величезним виставковим залам приходять маленькі, затишні арт-галереї. До цього поступово починають звикати люди і залюбки відвідують це новітнє явище в нашому житті. Для порівняння з Німеччиною наприкінці 1998 року у наших західних сусідів існувало більше 200 арт-галерей, в Україні лише — 20!

Жалюгідним виглядає і наш кінематограф. Як результат, в березні 1998 року на престижному кінофестивалі Берлінале'98 (у Берліні), запрошені за рахунок фестивалю, українські кінематографісти не змогли представити жодної картини. В протилежність — маленька Естонія була представлена трьома картинами. В авторській статті С.Тримбача газеті «Культура і життя» звучить розчарування країною, яка має неабияку кіноісторію: «Мало того, що постраждала

справа, так в черговий раз постраждав імідж країни. Нам виказують повагу, запрошують (за рахунок фестивалю, звісно), а ми відвертаємось» [21]. Можливо, поруч з негативом слід виокремити деякий позитив. Деяко краще справа з пісенним та танцювальним мистецтвом. Так, в січні місяці 1998 року в м. Рівному відбувся 5-ий Міжнародний фестиваль духовної музики «Сурми - 98». Це культурно-мистецький проект Всеукраїнської музичної спілки та Всесвітньої асоціації діячів духовної музики (ВАСБЕ) при ЮНЕСКО. Серед фундаторів фестивалю було музичне видання «Рундель» (Німеччина) [22]. В березні 1998 року в Києві проводиться I Міжнародний фестиваль сучасного танцю. Організатор — центр сучасної хореографії України. У рамках цього фестивалю було передбачено II етапи: виступ учасників та проведення майстеркласів провідними світовими школами танцю. Поміж таких була Штуттгартська хореографічна школа, яка запропонувала свій майстерклас для українських танцюристів [23].

I останній період, виокремлений дослідником, 2000 рік — сьогодні. Період, порівняно з попередніми, за кількістю і якістю спільних між Україною та Німеччиною проектів — активний. За довідкою Міністерства Закордонних справ України починаючи з 2000 року були підписані і укладені наступні угоди з Німеччиною:

1) 19 січня 2001 року — Протокол передачі культурних цінностей Урядом України Уряду ФРН.

2) 20 лютого 2004 року — Протокол передачі творів мистецтва, переміщених в результаті Другої світової війни.

3) 12 травня 2005 року — Протокол переговорів про співробітництво в галузі молодіжної політики на 2005-2006 роки між Міністерством у справах молоді та спорту України та Федеральним міністерством у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді ФРН [24].

В наслідок цих Угод і Протоколів початок 2000рр. ознаменувався низкою визначних і значущих в житті України подій. Так, в березні — травні 2006 року в культурному житті Німеччини відбувається ряд культурно-мистецьких заходів за участю українських виконавців та авторів. У березні в присутності представників Федерального уряду, керівництва земельного уряду Саксонії та провідних діячів культури Німеччини пройшла урочиста церемонія вручення українському поету, прозаїку та перекладачу Ю.Андруховичу Лейпцизької літературної премії «За порозуміння між народами». З огляду на цю обставину наш співвітчизник, як і українська література в цілому, був у центрі уваги традиційного Лейпцизького книжкового ярмарку, що відкрився наступного дня після церемонії вручення. Крім Ю.Андруховича організатори ярмарку залучили до літературних читань О.Забужко, А.Куркова, С.Жадана та ін. українських авторів. З огляду на статус України як головної країни-гостя ярмарку великий інтерес відвідувачів привертав до себе український стенд, підготовлений силами Спілкою українських книговидавців [25].

Високе визнання в Німеччині творчості сучасних українських авторів знайшло підтвердження в квітні 2006 року під час Берлінського літературного форуму, присвяченого окремим європейським периферійним регіонам. Серед провідних європейських літераторів на форумі було чимало українців: Ю. Андрухович, Л. Дереш, Ю. Прохасько, С. Жадан. Під час відкриття заходу відбулась презентація роману Ю. Андруховича «12 обручів», а завершився форум концертом відомого гурту «ВВ» [26].

Якщо українська література знайшла доволі широке коло прихильників у Німеччині, то сучасна вітчизняна поп-музика робить тільки перші кроки. У цьому плані важливим став вихід у Німеччині компакт-диску групи «Гайдамаки». У свою чергу колектив дав близька 30 концертів у різних містах ФРН.

У контексті зміцнення іміджу України важливе значення мав спільний з оркестром Німецького Бундесверу виступ вокального квартету «Акорд» Луцького державного університету, що відбувся у травні 2006 року у м. Бад-Зальцфлен. Українська класична музика була гідно презентована під час традиційного Бахівського фестивалю у Лейпцізі (26 -28 травня 2006 р.). У виконанні оркестру німецького телевізійного каналу MDR звучала музика М. Скорика, Ланюка, Є. Станковича. Самі автори М. Скорик, Ю. Ланюк та В. Камінський брали активну участь у міжнародному форумі композиторів, що відбувся у рамках фестивалю.

Впродовж квітня-травня 2006 року у галерейних приміщеннях Берліна експонувалися роботи молоді української художниці Марини Барановської, яка наразі навчається в Берлінському університеті мистецтв [27].

Роблячи висновки щодо стану україно-німецьких культурних відносин, слід зауважити про цілком позитивні зміни, які відбуваються останнім часом у взаєминах між Україною та Німеччиною. Але слід також зазначити і проблемні питання, які потребують скорішого розв'язання для підсилення іміджу України на міжнародній арені: реституція культурних цінностей, співпраця з громадою (мається на увазі підготовка та проведення культурно-інформаційних заходів за участю представників української громади Німеччини), молодіжне співробітництво та перспектива викладання українознавчих дисциплін в університетах Німеччини.

Література

1. Джигун В. Високий гість з Рейну // Урядовий кур'єр. — № 85-86, 10.03.1993.
- 2 — 10. *Поточний архів Міністерства закордонних справ України*. Довідка №58/345 від 20.06.1998.
11. Димин М. Що таке ЕВРИКА? // Урядовий кур'єр. — № 16, 2.02.1995.
12. *Повідомлення пресцентру «На Ганноверській виставці»* // Урядовий кур'єр. — № 79-80, 25.04.1998.

13. Махінчук М. «Великі оглядини в Ганновері»//Урядовий кур'єр. — № 79-80, 25.04.1998.
14. Повідомлення пресцентру «Берлінале'98»//Культура і життя. — № 14, 8.04.1998.
15. Еберт Й. «Бертольт Брехт. Жити й вижити у ХХ столітті»// Культура і життя. — №15, 14.04.1998.
16. Повідомлення пресцентру фестивалю «Планета кіно. Артек»//Культура і життя. — № 18, 6.05.1998.
- 17-18. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Довідка № 69/345 від 10.10.1998.
19. Куйовода С. «У Міністерстві культури і мистецтв. Перший крок»//Культура і життя. — № 23, 10.06.1998.
20. Державна програма розвитку української культури на 1999-2005рр. //Культура і життя. — № 42, 21.10.1998.
21. Тримбач С. «На Берлінале'98»//Культура і життя. — №12, 25.03.1998.
22. Повідомлення пресцентру фестивалю «Сурми- 98»//Культура і життя. — №4, 28.01.1998.
23. Повідомлення з I Міжнародного конкурсу хореографічного танцю. //Культура і життя. — №12, 25.03.1998.
24. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Довідка № 69/345 від 10.10.1998.
- 25-27. Поточний архів Міністерства культури України. Довідка № 180/456 від 12.11.2006.

Опанасенко Е.И. Украинско-немецкие связи в культурной сфере (конец 1990-х – начало 2000 гг.)

Освещаются взаимоотношения между двумя странами в конце 1990-х – начало 2000 годов: широкое экономическое сотрудничество, гуманитарная помощь и совместная культурная работа. Обращается внимание на позитивные изменения в культурной и художественной сферах жизни, которые наблюдаются со второй половины 1990-х годов.

Opanasenko O.I. Ukrainian-German relations in the cultural sphere(the end of the 1990s - the beginning of the 2000s)
The relations between the two countries in the end of the 1990s - beginning of the 2000s are depicted: the wide economic collaboration, humanitarian assistance and cultural cooperation. The attention is drawn to the positive changes in the cultural and artistic spheres of life, which have been observed since the upper 1990s.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кривошея І.І.

Список легітимної шляхти Уманського повіту Київської губернії кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Наводиться список шляхти Уманського повіту кінця XVIII – першої третини XIX століття (літери Е – К), укладений предводителем дворянства Уманського повіту Київської губернії Піонтковським.

В останні роки в дослідженні історії шляхетства Правобережної України відбувся значний прорив. Праці, присвячені цій науковій проблематиці, охоплюють широке коло питань [1]. Серед них особливе місце займають публікації архівних документів, які підготували Сергій Лисенко та Євген Чернецький [2].

Першу частину списку (літери А – Д) було опубліковано автором цієї статті у наукових записках Музею гетьманства (м. Київ) за 2006 рік [3].

Нижче наводимо список шляхти Уманського повіту кінця XVIII – першої третини XIX століття (літери Е – К), укладений предводителем дворянства Уманського повіту Київської губернії Піонтковським [4]. Список у тій же послідовності, що його було укладено у XIX ст.

Список скорочень:

- ВДДЗ – Волинське дворянське депутатське зібрання;
- КДДЗ – Київське дворянське депутатське зібрання;
- ПДДЗ – Подільське дворянське депутатське зібрання;
- ч.р.к. – частина родовідної книги;
- с. – село;
- д. – деревня;
- м. – місто.

Е

Еліяшевичі:

Никодем Ігнатій 54 р. з синами Олександром 21 р., Северином 17 р. його двоюрідний брат Фастин Яцків 21 р. з синами Казимиром 2 р., Антоном 2 м.

його братаничі Фаустин 13 р., Геронім 7 р. Феліціанові

КДДЗ, 6.06.1802, 1 ч. р. к.

м. Умань

Еліа(я)шевичі:

Донат Ігнатіїв 45 р. з синами Олександром 25 р., Тимофієм 21 р.

КДДЗ, 6.07.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Свердлікова

Є

Єзерські:

Іван Клементіїв 25 р. з сином Цезарій 1 р.

його рідний брат Федір 18 р.

ВДДЗ, 16.03.1822, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Добра

Єленковські:

Ігнатій Михайлів 39 р.

його племінник Владислав Франців Єленковський 17 р.

КДДЗ, 4.07.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Танське

Єндржевські:

Григорій Яковлів 35 р. з сином Костянтином 1 р.

його рідні брати Юстін 21 р., Михайло 14 р.

його двоюрідний брат Іван Тимофіїв 36 р. з синами Григорієм 5 р.,

Діонісієм 3 р.

КДДЗ, 17.07.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Телянки

Ж

Жебровські:

Адам Миколаїв 71 р. з синами Іваном 24 р., Єремеєм 17 р., Григорієм 8 р.

його рідний брат Войцех 52 р. з синами Рафаїлом 4 р., Федором ? р.

КДДЗ, 17.12.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Помийники

Жуковські:

Серафім Михайлів 26 р.

його рідні брати Карл 18 р., Микола 15 р., Олександр 10 р., Петро 8 р.

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Свинарка

Жоравницькі:

Степан Яковлів 58 р. з синами Осипом 24 р., Никодемом 20 р., Сабіном 17 р.

його рідний брат Антон 57 р. з сином Сабіном 12 р.

його двоюрідного померлого брата Івана сини Андрій 18 р., Юліян 17 р., Шимон 7 р., Костянтин 3 р.

КДДЗ, 22.05.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Ропотуха

Жеребецькі:

Олексій Михайлів 18 р.

його рідний брат Іван 3 р.

Олексія племінники Осип 27 р., Федір 17 р. Миколаєві Жеребецькі
КДДЗ, 28.10.1801, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Любашівка

Жуковські:

Антон Адамів 62 р. з сином Осипом 28 р.

ВДДЗ, 31.12.1803, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Соколівка

Жолотковські:

Яків Олександрів 54 р. з сином Олімпієм 21 р.

КДДЗ, 5.07.1806, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Полковнича

Жеглінські:

Іван Іванов 38 р. з сином Октавіаном 9 р.

ПДДЗ, 13.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Косенівка

Жолмірські:

Домінік Еліашів 38 р. з синами Костянтином 9 р., Осипом 7 р., Геронімом 3 р.

КДДЗ, 12.05.1811, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Посухівка

З

Злоторовичі:

Геронім Осипів 38 р. з синами Ісідор 11 р., Фелікс 10 р.

КДДЗ, 3.04.1805, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Паланка

Зеленські:

Мартин Михайлів 62 р. з синами Андрієм 38 р., у якого сини Степан 5 р., Михайло 3 р., Іваном 27 р.

КДДЗ, 3.11.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Березівка

Залевські:

Антон Лукіянів 24 р.

його рідний брат Іван 10 р.

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Сичівка

Затварницькі:

Григорій Осипів 22 р.

ПДДЗ, 4.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Черповоди

Звіревичі:

Мартин Антонів 62 р. з сином Василем 37 р.

його рідного померлого сина Миколи сини Григорій 8 р., Іван 4 р.

його рідний брат Олександр 48 р. з сином Семеном 8 р.

КДДЗ, 9.04.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Городецьке

Заржицькі:

Олександр Іванів 62 р. з синами Тимофієм 12 р., Іваном 10 р., Олександром 8 р., Павлом 1 м.

його рідного брата Миколи сини Іван 24 р., Павло 20 р.

КДДЗ, 9.06.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Коржева

Змієвські:

Франц Вікетієв 40 р. з сином Алоїзієм 16 р.

ВДДЗ, 6.07.1818, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Юрпіль

Загурські:

Осип Станіславів 54 р. з синами Олександром 16 р., Василем 6 р.

ВДДЗ, 30.12.1811, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Берестівець

Загоровські:

Олександр Степанів 43 р. з синами Михайлом 23 р., Тимофієм 20 р.

КДДЗ, 6.06.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Голяківка

Закржевські:

Василь Яковлів 22 р.

його рідні брати Каетан 21 р., Григорій 17 р., Мартин 15 р., Калістрат 10 р.

КДДЗ, 2.09.1816, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Помийники

Заржицькі:

Петро Севастьянів 59 р.

ПДДЗ, 14.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Заячківка

Затварницькі:

Іван Михайлів 80 р. з синами Вікентієм 23 р., Ромуальдом 15 р.

його рідний брат Сильвестр 68 р. з синами Іваном 18 р., Порфірієм 14 р., Степаном 12 р.

його рідного померлого брата Миколи сини Карл 18 р., Михайло 16 р., Федір 9 р.

КДДЗ, 1.07.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Шукайвода

Закржевські:

Феліціян Матвіїв 37 р. з синами Адольфом 3 р., Іваном 7 м.

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Томашівка

Звержинські:

Варфоломей Федорів 62 р. з сином Осипом 27 р., у якого сини Андрій 5 р., Олексій 1 р.

КДДЗ, 30.05.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Малі Дмитрушки

Заблоцькі:

Григорій Іванів 48 р.

його рідні брати Ілля 40 р., у якого сини Тимофій 18 р., Степан 10 р., Афанасій 32 р., Павло 19 р., Федір 18 р., Ілля-ІІ 12 р.

його двоюрідний брат Гаврило Яковлів 37 р.

КДДЗ, 15.02.1804, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Краснополка

Заричинські:

Григорій Іванів 50 р. з сином Карлом 12 р.

його рідний брат Варфоломей 47 р.

ПДДЗ, 11.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Дзензелівка

Затурські:

Семен Осипів 47 р. з синами Осипом 5 р., Яковом ? р.

КДДЗ, 11.02.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Ропотуха

Зеленьські:

Яків Степанів 35 р.

його рідні брати Осип 25 р., Никодем 20 р., Мартин 18 р.

його двоюрідний брат Степан Лукіянів 35 р.

КДДЗ, 3.11.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, м. Соколівка

Зелінські:

Філіп Антонів 46 р з синами Матвієм 4 р., Лукіяном 3 р.

його племінники Павло 20 р., Дмитро 12 р., Андрій 8 р. Василеві Закржевські

КДДЗ, 17.02.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Вербовата

Злотницькі:

Варфоломей Войцехів 51 р. з синами Тимофієм 29 р., у якого сини Герасим 8 р., Григорій 5 р., Василем 27 р., Мартином 18 р., Василем-ІІ 11 р., Андрієм 7 р., Степаном 1 р.

ПДДЗ, 17.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Небеліївка

Зелінські:

Степан Данилів 58 р. з синами Олександром 22 р., Павлом 17 р., Іваном 14 р., Іваном-ІІ 12 р., Дмитро 9 р.

його рідні брати Павло 52 р. з сином Яковом 5 р., Осип 48 р., Василь 46 р. з сином Еразмом 7 р., Андрій 29 р., Андрій-ІІ 27 р.

КДДЗ, 21.09.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Вербовата

Звізди:

Домінік Томашів 48 р. з синами Іваном 18 р., Тимофієм 14 р.

його рідний брат Рох 42 р.

ПДДЗ, 20.12.1802, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Кожухівка

Закржевські:

Теодосій Шимонів 52 р.

КДДЗ, 27.11.1805, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Таянки

Залевські:

Осип Станіславів 42 р.

його рідного померлого брата Степана Степана син Андрій 7 р.

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

м. Умань

Зозулинські:

Микола Осипів 8 р.

ПДДЗ, 20.12.1803, I ч. р. к.

м. Умань

Залевські:

Франц Іванів 55 р. з сином Фортунатом 22 р.

КДДЗ, 4.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Підвисоке

І**Ільніцькі:**

Тимофій Іванів 47 р. з синами Осипом 20 р., Василем 18 р., Яковом 9 р., Ігнатієм 7 р., Онисимом ? р.

ПДДЗ, 20.11.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Черповоди

Іскржицькі:

Осип Казимирів 26 р.

його рідний брат Діонісій 13 р.

ВДДЗ, 25.11.1802, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Черповоди

Ільніцькі:

Іван Михайлів 40 р.

його двоюрідний брат Казимир Яковлів 34 р. з сином Семеном 4 р.

Казимира рідні брати Петро 27 р. з сином Іваном 3 р., Лукіян 22 р.,

Іван 20 р.

Казимира Лавренієва Ільніцького син Іван 24 р.

ПДДЗ, 10.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Красношліка

К**Карбовські:**

Василь Олександрів 30 р.

його рідний брат 17 р.

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Паланка

Кончавські:

Данило Олександрів 33 р. з синами Афанасієм, Василем 4 р., Костянтин 1 р.

його рідний брат Василь 38 р.

його рідного померлого брата Степана сини Іван 14 р., Олександр 10 р., Зенон 1? р.

КДДЗ, 4.05.1816, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Подобна

Кубицькі:

Клементій Петрів 38 р. з сином Василем 10 р.

КДДЗ, 21.06.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Попівка

Козловські:

Еразм Іванів 43і р.

його рідний брат 39 р.

ВДДЗ, 5.07.1828, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Лещинівка

Костирські:

Франц Антонів 42 р. з синами Віктором 12 р., Францем 9 р.

ПДДЗ, 6.12.1825, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Городниця

Котлевичі:

Антон Ігнатієв 42 р. з сином Іваном 7 р.

його рідний брат Микола 38 р. з сином Вацлавом 11 р.

його двоюрідний брат Павло Іванів 18 р.

ВДДЗ, 10.07.1810, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Ксьондзівка

Кендзерські:

Антон Матвіїв 44 р. з синами Юліушем 8 р., Вікентієм 5 р.

КДДЗ, 6.02.1815, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Городецьке

Козловські:

Михайло Михайлів 37 р.

КДДЗ, 11.07.1804, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Бабанка

Крушельницькі:

Осип Іванів 45 р. з сином Ципріяном 15 р.

КДДЗ, 6.07.1816, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Собківка

Клосовські:

Іван Вікентієв 48 р. з синами Адамом 22 р., Олександром 14 р.

ПДДЗ, 3.06.1822, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Полянецьке

Карчевські:

Станіслав Семенів 69 р. з сином Іваном 25 р.

КДДЗ, 11.10.1802, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Чорна Кам'янка

Ковальські:

Вікентій Войцех Михайлів 95 р. з сином Мартином 55 р., у якого син
Никодем 21 р.

ПДДЗ, 17.12.1823, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Маньківка

Ковальські:

Норберт Казимирів 69 р. з синами Іоакімом 31 р., у якого син Іван 2
р., Сильвестром 29 р., Андрій 19 р., Шимон 14 р.

його рідного померлого брата Вікентія сини Домінік 14 р., Шимон 9 р.

КДДЗ, 25.01.1808, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Маньківка

Кублевські:

Станіслав Станіславів 34 р. з синами Осипом 10 р., Валеріяном 7 р.

ПДДЗ, 20.11.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Маньківка

Касперські:

Яків Яковлів 31 р. з синами Альбіном 5 р., Миколою 4 м.

КДДЗ, 21.05.1808, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Берестівець

Каршніцькі:

Яків Василів 62 р. з сином Юліушем 15 р.

його рідні брати Михайло 56 р. з сином Яковом 10 р., Антон 47 р. з

синами Матвієм 8 р., Петром 2 р., Іван 42 р., Роман 37 р.

КДДЗ, 23.11.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Заячківка

Карпінські:

Яків Мартинів 42 р.

його рідний брат Осип 38 р.

його двоюрідний брат Василь Антонів 30 р.

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Старі Дмитрушки

Квасневські:

Карл Олександрів 48 р.

КДДЗ, 9.07.1811, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Шукайвода

Карпінські:

Дмитро Григорієв 52 р. з синами Яків 20 р., Андрієм 10 р.

його рідні брати Стратій 37 р. з синами Каетаном 12 р.,

Феліксом 8 р., Іван 33 р.

його племінники Тимофій 33 р., Григорій 20 р. Лукіянови

Тимофій Іванів Карпінський 22 р.

Фелікс 7 р., Яків 7 р.

Іллієві Карпінські

ПДДЗ, 18.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Танське

Карчинські:

Станіслав Павлів 30 р.

КДДЗ, 1.06.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Доброводи

Камінські:

Осип Петрів 44 р. з сином Павліном 1 р.

ПДДЗ, 15.07.1820, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Верхнячка

Кородзієвські:

Вікентій Казимирів 42 р. з сином Домініком 12 р.

КДДЗ, 6.05.1816, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Доброводи

Кундеревичі:

Михайло Осипів 59 р. з синами Захарієм 26 р., Феліксом 16 р.

КДДЗ, 16.11.1805, I ч. р. к.

Уманський повіт, с.Талалаївка

Козловські:

Клементій Яковлів 42 р. з синами Іваном 17 р., Домініком 15 р., Каєтан 12 р., Микола 9 р., Ілля 9 р.

його рідні брати Ігнатій 37 р. з сином Ісідором 8 р., Іван 22 р.

ПДДЗ, 16.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Вишнопіль

Козаковські:

Осип Матвіїв 60 р.

ПДДЗ, 11.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Вишнопіль

Кулевичі:

Станіслав Михайлів 51 р. з синами Феліксом 16 р., Людвіком 14 р.

ВДДЗ, 25.06.1825, VI ч. р. к.

Уманський повіт, д.Звірки

Корженевські:

Антон Фомів 47 р. з синами Луціяном 5 р., Едуардом 3 р.

КДДЗ, 20.01.1808, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Краснополка

Казановські:

Іван Семенів 52 р. з синами Ігнатієм 28 р., Філіпом 26 р.,
Мартином 22 р., Іваном 18 р., Костянтин 14 р., Євгеній 12 р.,
Осип 9 р.

його двоюрідного померлого брата Василя сини Федір 24 р., Пафнуцій
20 р. з сином Семеном ? р., Андрієм 15 р.

КДДЗ, 31.05.1805, I ч. р. к.

Уманський повіт, д. Звірки

Комаровські:

Василь Іванів 42 р. з сином Іваном 11 р.

ПДДЗ, 14.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Краснопілка

Ковальські:

Лукіян Семенів 62 р. з синами Михайло 29 р.,

Григорій 18 р., Ігнатій 13 р., Василь 11 р.

його рідний брат Григорій 58 р. з сином Афанасієм 9 р.

КДДЗ, 6.06.1808, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Краснопілка

Кісєлі:

Петро Андріїв 29 р.

ВДДЗ, 20.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Лащова

Кошицькі:

Домінік Шимонів 52 р. з синами Іван 16 р.,

Матвій 13 р., Станіслав 10 р.,

Фелікс 6 р.

ВДДЗ, 17.04.1817, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Дзендзелівка

Косовські:

Антон Стаславів 56 р. з сином Станіславом 1 р.

ПДДЗ, 20.03.1825, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Дзендзелівка

Квецінські:

Олександр Петрів 15 р.

його рідні брати Леонтій 14 р., Іван 10 р.

КДДЗ, 9.12.1803, I ч. р. к.

Крагельські:

Вікентій Іванів 35 р.

ПДДЗ, 4.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, м. Тальне

Ковальські:

Франц Михайлів 34 р. з сином Олександром 1 р.

його двоюрідний брат Антон Михайлів 18 р.

КДДЗ, 25.01.1807, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Псярівка

Кавецькі:

Степан Яковлів 56 р. з сином Фтеодором 8 р.

ПДДЗ, 17.12.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Аполянка

Кржижевські:

Яків Іванів 60 р.

ПДДЗ, 1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Яроватка

Кіселі:

Ромуальд Андріїв 38 р.

ВДДЗ, 20.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Пеньківка

Камінські:

Прокопій Петрів 82 р. з синами Степаном 42 р, у якого сини Данило 12 р., Ігнатій 4 р., Михайло 37 р., у якого сини Олександр 5 р., Роман 3 р.

ВДДЗ, 17.12.1802, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Белашки

Копчинські:

Мартин Антонів 40 р.

КДДЗ, 2.10.1803, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Погоріла

Карчевські:

Домінік Шимонів 12 р.

ПДДЗ, 20.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Погоріла

Калечицькі (Камчицькі ?):

Вікентій Казимирів 46 р.

ВДДЗ, 16.03.1803, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Максимівка

Козаковські:

Василь Іванів 67 р. з сином Феодосій 10 р.

ПДДЗ, 11.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Христинівка

Коніговські:

Фортунат Казимир Мельхіорів 39 р.

КДДЗ, 20.11.1806, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Росохватка

Кропивницькі:

Гіпполіт Лукіянів 34 р.

ВДДЗ, 1.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Майданецьке

Крушинські:

Микола Войцехів 47 р.

ПДДЗ, 15.12.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Нерубайка

Копистинські:

Павло Андрійів 57 р. з синами Ромуальд 23 р., Володимир 22 р., Карл 1 р.

КДДЗ, 23.05.1803, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Іваньки

Кулаковські:

Антон Іванів 52 р. з сином Ігнатієм 8 р.

Литовсько-Гродненське ДДЗ, 16.12.1804, I ч. р. к.

м. Умань

Качинські:

Михайло Гаврилів 36 р. з сином Людвіком 8 р.

ВДДЗ, 24.11.1827, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Підвисоке

Корендовичі:

Севастьян Григорійів 27 р. з сином Іппоцентієм 3 р.

ПДДЗ, 8.11.1802, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Посухівка

Кресси:

Костянтин Осипів 49 р.

ПДДЗ, 4.03.1803, I ч. р. к.

Уманський повіт, с. Посухівка

Костецькі:

Олександр Антонів 58 р. з сином Миколою 3 р.

Його рідні брати Карл 48 р. з сином Андрієм 13 р., Петро 45 р. з сином Іваном 11 р.

ВДДЗ, 31.12.1802, VI ч. р. к.

Уманський повіт, с. Текуча

Джерела та література

1. *Бовуа Даніель*. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українським масами (1831 – 1863). – К.: Інтел, 1997. – 415 с.; *Бовуа Даніель*. Битва за землю в Україні. 1863-1914: *Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; *Свербігуз В.* Старосвітське панство. –

Варшава, 1999. — 247 с.; *Кривошея І.* Шляхетські роди Уманського повіту Київської губернії записані в одновірці // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Випуск 2001 р. / Редкол.: Чернецький Є. (гол. ред.). — Біла Церква: «Техдокумент», 2001. — С.205-212; *Кривошея І. І., Кривошея Ір. І.* До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 16. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — С.82-91. *Поліщук Н.* Законодавчі акти Російської імперії про становище правобережного шляхетства в 30-50-х рр. (історіографічний аспект) // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута) / Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та інші. — Львів: «ПП Бодлак», 2004. — С.182 — 186 та інші.

2. *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта кінця XVIII — перша половина XIX ст. Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губернії, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. — Біла Церква, 2002; *Легітимована Правобережня шляхта (кінець XVIII — середина XIX ст.)* / Уклад.: С. Лисенко, Є. Чернецький. — Біла Церква, Вид. О. Пшонківський, 2006. — Т. II — V.

3. *Кривошея І. І.* Список легітимної шляхти Уманського повіту Київської губернії кінця XVIII — першої третини XIX століття (літери А-Д) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. Вип.3. — Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2006. — С. 136 — 159.

4. *Державний архів Київської області.* — Ф.782. — Оп.3. — Спр.138.

Кривошея І.І. Список легітимної шляхти Уманського повіта Київської губернії кінця XVIII — першої третини XIX ст.

Приводится список шляхты Уманского повята конца XVIII — первой трети XIX столетия (буквы Е — К), составленный предводителем дворянства Уманского повята Киевской губернии Пионтковским.

Krivoshaya I. I. The list of legitimate Polish gentries of Umanj district in Kiev province in the late 18th — the first third of the 19th century

Presented is a list of Polish gentries of Umanj district from the late 18th through the first third of 19th century (letters E — K) compiled by Piontkovsky, marshal of the nobility of Umanj district of Kiev province.

Кривошея О.В.

Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт

Наводиться автобіографія та заповіт прилуцького полковника Михайла Федоровича Мовчана.

Михайло Федорович Мовчан (? – 1660 – 1742.7.08) був за деякими свідченнями правнуком Богдана Хмельницького [1], сином запорожця, комонного і прилуцького полковника, який загинув обороняючи Чигирин. Ще в 1885 році завдяки В.Антоновичу наукова громадськість отримала можливість ознайомитися з його автобіографією. Зараз вона є бібліографічною рідкістю і тому вважаємо за необхідне її навести разом з останнім документом, який був підписаний Мовчаном — його заповітом.

«Служил я нижайший с 1679 году продкам блажения и вечнодостойния памяти императорского величества по верно присяжной своей рабской должности. Которие мои служба бы представляю:

1683 году в Цесарии под городом Виднею за королем полским на баталии бил. Того же года под городом Остроногом на баталии бил.

1685 году за полским рейментаром Ревуцким под городом Язловцем на баталии бил.

1686 году за тим же рейментаром Ревуцким под Каменцом подолским на баталии бил.

1687 году за гетманом Иваном Самойловичем под Крымским Перекопом в походе бил.

1688 году з полковником охочекомонним Семеном Палием под городом Баром в баталии был.

1689 году за тим — же полковником Палием под городом Паволоцю на баталии бил.

1712 году в баталии и на приступе з полковником Куликом под городом Гданском бил.

1714 гду другим разом под городом Очаковом з полковником Палием же на баталии бил.

За фельдмаршолом Борисом Петровичем Шереметовим в баталии и на приступе под городом Казикерменом и Таванню бил.

З гетманом наказним Скоропадским в баталии под г. полским Кадином посылан был в партии вдарить на короля шведского.

Под Ригою по отходе самоблажения и вечно достойния памяти Петра первого императора и самодержца всероссийского до Полтавы, против выпору з Риги на баталии бил.

З наказним гетманом Данилом Апостолом в Печерах под Мидзюю Рантиною в баталіи бил.

Под Баром на службе ея императорского величества бил.

З гетманом (наказным) Митлашевским под Быховом на приступе и в баталіи бил.

На службе императорского величества в Польще под городами: Варшавою и Гродном бил.

За гетманом Скоропадским на службе императорского величества на Либеді бил.

З гетманом Иваном Самойловичем на службе императорского величества, як Печерское робили, бил.

Под Снелою з генералом Сулимою на службе императорская величества в Царичине бил.

З гетманом Скоропадским в баталіи под Полтавою, когда короля шведского били, був.

З гетманом Скоропадским на службе императорского величества под Камьяным Затонем бил.

З наказним гетманом Данилом Апостолом в низовом походе у Дербенте на службе императорского величества бил.

1731 года на службе ея императорского величества на линии за полковника бил.

1734 года з генералом Шаховским в походе в Полще бил.

1736 года в военном крымском походе на Чорной Долине в баталіях под городами: Перекопом, Козловом и Бакцисаром на приступе бил за полковника.

1737 года в военном Крымском походе под Карасевом в баталіи бил.

1738 года в военном походе у Днестра бил» [2].

До цього додамо, що в 1708 р. як значний військовий товариш за універсалом гетьмана Скоропадського отримав млин в с. Городні Іванецької сотні, конфіскований у прибічника Мазепи Григорія Компанійця. 30 років був полковим осавулом прилуцьким. 1711 р. отримав на ранг с. Талалаївку, яке потім йому затвердили «в вечное пользование». В 1728 – 1738 рр. ГВК розглядало справу про захоплення ним ґрунтів, худоби та привернення в підданство козаків цього села [3]. 1741 р., будучи абшитованим, активно продовжував скуповувати землі в козаків, селян, священників. За час свого правління купив 41 нивку, 5 садів і городів, 9 хат, 17 лісів та гаїв, 5 млинів, ставів та гребель [4]. Написав заповіт, текст якого наводими нище.

1742, серпня 4.

Духовний тестамент асаула полкового прилуцького Михайла Мовчана.

Во имя отца и сына и святого духа Амень.

Я рабъ Божій Михайль Федоровичъ Мовчан Асауль Полковій видаю себе при старости летъ в жизни моей за доброй моей памяти і зуполного разума всякому суду і праву і всѣмъ кому теперь і в потоніе часи вѣдати о томъ належатите симъ волѣ мойей тестаментомъ обявляю: ижъ з женою моею Параскевією живучи в малженствѣ имѣль толко двѣ дочери родніе Марію і Екатерину а сина не имѣтсѣ, и с тѣхъ дочерей старшая Марія виданна била от

мене в замужже за Стефана Юрченка прилуцкого і по немъ осталася в удовствѣ бездѣтная и неимѣя тамъ на чомъ житъ, пришла ко мнѣ і жила і живеть на моихъ грунтахъ родственних і тѣя з оних препитаніе і всякое доволствие а меншую дочеръ мою Екатерину видаль замужъ за Даміана Мозаракія знатного войскового товариша его приняль на житіе к себе за сина я і на притнѣ живучи войсковіе отбуваль служби і в низовомъ дербенскомъ походѣ на службѣ монаршой умрѣ послѣ же его іоная его жена а моя дочеръ Екатерина померла жъ, по которія смертіі осталися в малих лѣтєх родня іхъ три сина, а мои родніе внуки Андрей, Іванъ і Григорій і в сиротствѣ будучи з тѣх малих лѣтъ при мнѣ находились і обучалися грамоти і я желая даби імѣнія мои недвижиміе і движиміе мною самимъ з женою моею Параскевією набитіе якъ теперъ при мнѣ такъ і по смерти моей находились без расточенія і з оних яко шляхетскихъ добръ служба войсковая всегда была б отправляема симъ моимъ тестаментомъ мене і на потомній часъ утверждаю і распоражаю такимъ порядкомъ когда по декрету Божею пресѣченіе временному моему житію учинится то душу мою грѣшную по разлученій от тѣла в руцѣ создателя моего і бога вручаю а тело яко от землѣ взято землѣ і предано Богу імѣть погребетиже в монастыру Густинскомъ Прилуцкомъ в которое для погребенія тамъ данно уже мною денег рублей сто а погребсти надлежащимъ порядкомъ христинскимъ і поминovenіемъ що імѣть учинити і жена моя Параскевія оставших по мнѣ денегъ от якихъ толко сама она ж сама о особливо на поминавєньи души моей в монастырѣ Киевскіе Софѣйскій і Печерскій і по другимъ церквамъ божіимъ: опредѣлитъ по своему усмотренію і поотдавать денги она ж жена моя імѣть і неотмѣно оставшиесе ж по мнѣ добра яко то село Талалаевку в полку Прилуцкомъ сотнѣ Красноколядинской імѣючоес, которое по милости монаршой за служби мои мнѣ і потомкомъ моимъ во вѣчно жалуванно і унѣверсаломъ гетмана Гідна Скоропадского утверждено також хуторѣ мелници лѣси гаи і сѣнокосніе і пахатніе поля і протчіе угодія мною самимъ какъ помянуло куплею набитіе і показанніе в записной моей домової книги і в купчих крѣпостях обстоятелно описанніе також движиміе добра всѣ от мала і до велика предписанной женѣ моей Параскевіи по смерти еи в спокойное владѣніе вручаю а по смерти еи жены моей от ніе мои добра всѣ движиміе і не движиміе ы всѣ мои пожитніе без ималѣйшого іхъ потеранія должни остатис више упомянутимъ дочериѣ моей Маріи да моимъ внукамъ Андрею, Іовану Мазаракіямъ і раздѣлити імъ по равной части; для того что они Андрей, Іованъ якъ помянуло малолѣтні осиротѣвшы і будучи в моемъ соблюденіи заховували себе во всемъ добропорядочно і постоянно і мнѣ яко прародителєвѣ своему отдавали честно всякое послушаніе і повинovenіе і за мене респектомъ моей старости і драхлости войсковіе служби они Андрей, Іованъ отбували і били в военныхъ походах і яко к службѣ згодні такъ і впред оную імѣють они отправлят по своей присяжной должности а третому іхъ брату меншому а моему внуку реченому Григорію ничего не опредѣляю потому что онъ Григорій такъ із малихъ лѣтъ тож при мнѣ находяс обикновенной синовской чести мнѣ не отдаваль приказовъ моихъ і наставленіи ослушался і в такое

развращеніе пришол же похищаніе набув вещи з дому моего і денго поправиль і попрограваль в карти і протчіе немаліе і непристоніе шалости дѢлаль і дѢлаеть, яко ж і самъ я в нѢкоторіе шинки заплатиль за его напой денегъ немало егда же впред себе останого непостоянства і бездѢльных шалостей повецягнет і будетъ вгоденъ к войсковой служби к томуж реченимъ братамъ своимъ якъ старшимъ отдаватиметь настоящую честь то в томъ предаю его Григорія вволю і респектъ ихъ Андрея Йована Мазаракіев особливо же для потомнаго случаю сіе завещаю утверждаю что по смерти жени моей Параскевіи достанется опредѢленная часть показанных моих добръ і пожитков више реченоц дочери моей Маріи то должна битъ тая часть у еи ненарушимомъ владеніи да толко по смергъ еи дочери моей Маріи потому что она безпотомна і в удовольствѢ уже при старости лѢтъ которой части всякихъ грунтов і пожитков еи Маріи во владѢніе доставшиися імѢть она Марія уживать і користоватись по своеи волѢ, а пустошитъ тѢхъ определеннихъ грунтов ей никому ни по какимъ видомъ продавать оних і никакъ ихъ утерат она Марія не должна і не повинна по неблагословеніимъ моимъ родительскимъ того ей запрещаю: а по смерти еи Маріи і тая третья часть всѢхъ грунтовъ і пожитков імѢть в спокойное владеніе помянутихъ роднихъ унуков Андрея і Ивана Мазаракіев і ихъ потомкамъ вѢчными часи даю того жеби з грунтов моихъ шляхетскихъ по мнѢ оставшихся впред служба войсковая всегда била отправляема которую они Мазаракіи за те грунта уже отправляютъ і впредъ отправлятъ імѢют они тежъ Мазаракіи егда по треть дочъ моя а ихъ тіотка Марія должны еи Марію по християнскому обикновенію какъ надлежитъ похоронит і отпомянуть безконечне, симъ остатнойѢ волѢ моей тестаментомъ завѢщаю, і даби сей тестаментъ тепарь і в потомніе часи дочерю мою Марию і унуками Мазаракіями во всемъ исполненъ билъ а нѢ вчомъ ненарушимъ такожъ во всякомъ судѢ і правѢ признать би билъ засаушши і правилній для достовѢрія і твердоѢсти на потомніе часи упросилемъ о подписи на немъ рукъ і притисненіемъ печати нижей подписанскія персонъ і при имени моемъ і моя печать приложена де я дѢ в домѢ моемъ в ПрилуцѢ «1742» году августа «4» в подлинномъ подпись таков асаулъ полковій прилуцкій Михайль Мовчанъ.

(М. П.)

К сему тестаменту вместо асаула Полкового Прилуцкого Михайла Мовчана неграмотного по его прошенію свойственникъ его пресвиторъ прилуцкій руку приложил і печать

(М. П.)

Сего тестаменту асаула полкового прилуцкого Михайла Мовчана свѢдоми и по его устному прошеню будучему притозняючи впред для достовѢрія і твердостие приложенной печатей подписался Атаман значкових товаришей полку Прилуцкого Данило Савин войт прилуцкий Леонтий Василюевичъ

(М. П.)

Сей тестаментъ по прошенію асаула полкового прилуцкого Михайла Мовчана справлемль даного в достовѣріе подписалел писарь суда полкового прилуцкого Адриянь Стефановичъ [5].

(М. П.)

Його вдова Параска Леонтіївна пережила чоловіка на чотири роки і спочила 12 серпня 1746 р.

Джерела та література

1. *Могзалевский В.А.* Малороссийский родословник. — Т. III. — С.561.
2. *Антонович В.* Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. - 1885. — Т. XI. — С.77–79.
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві.* — Ф.51. — Оп.3. — Спр.2904. — Арк.36.
4. *Антонович В.* Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга. — С.66.
5. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.* — Ф. I. — № 57489 — 57601. — Арк. 258 — 260 зв.

Кривошея Е.В. Полковой есаул прилуцкий Михаил Фёдорович Мовчан и его завещание

Приводится автобиография и завещание прилуцкого полковника Михаила Фёдоровича Мовчана.

Krivosheya E.V. Mikhail Federovich Movchan, regimental captain Prilutsky, and his will

Presented are the autobiography and the will of Prilutsky colonel Mikhail Federovich Movchan.

Кривошея Ір. І.

До історії бунчукового, військового та значкового товариства

Наводиться список бунчукового, військового та значкового товариства за 1756 рік, які збереглися у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Александрович Андрій – бунчуковий товариш
Александрович Григорій – бунчуковий товариш
Александрович Іван – бунчуковий товариш
Антонович Максим – бунчуковий товариш
Березовський Данило – абшитований військовий товариш Київського полку
Белич Іван – абшитований військовий товариш
Белушенко Андрій – військовий товариш
Білецький Георгій – військовий товариш
Богаєвський Андрій – військовий товариш
Борзаківський Василь – військовий товариш
Бутович Стефан – бунчуковий товариш
Велецький Володимир – бунчуковий товариш
Велецький Іван – бунчуковий товариш
Висоцький Стефан – військовий товариш
Висоцький Йосип – військовий товариш
Волошин Яким – абшитований значковий товариш Переяславського полку
Гамалія Іван Михайлович – бунчуковий товариш
Гарячка Гаврило – абшитований військовий товариш Київського полку
Гацук Стефан – військовий товариш
Голембіовський Михайло – абшитований б.т.
Горленко Андрій – абшитований б.т.
Горленко Петро – бунчуковий товариш
Григораш Ясько – військовий товариш
Григорій Василів – абшитований значковий товариш Прилуцького полку
Губчиць Іван – абшитований бунчуковий товариш
Гуденко (Губенко) Лука – військовий товариш
Данченко Іван – відставний значковий товариш Стародубського полку

Дараган Клим – бунчуковий товариш
Демешко Григорій – бунчуковий товариш
Деркач Андрій – бунчуковий товариш
Діаковський Іван – бунчуковий товариш
Діаковський Федір – бунчуковий товариш
Добронизький Василь – бунчуковий товариш
Доленський Іван – бунчуковий товариш
Дорошенко Василь – бунчуковий товариш
Дунін-Борковський Василь – бунчуковий товариш
Дунін-Борковський Михайло – бунчуковий товариш
Дунін-Борковський Яків – бунчуковий товариш
Єремей Матвеев – абшитований військовий товариш
Жураковський Василь – бунчуковий товариш
Жураковський Дмитро – абшитований військовий товариш
Забіла Василь – бунчуковий товариш
Забіла Захар – бунчуковий товариш
Забіла Іван – бунчуковий товариш
Забіла Іван Данилович – бунчуковий товариш
Забіла Іван Іванович – бунчуковий товариш
Загорулько Яків – абшитований значковий (військовий ?) товариш
в Переяславському полку
Занковський Василь – бунчуковий товариш
Занковський Федір – бунчуковий товариш
Зарудний Яків – військовий товариш
Затиркевич Дмитро – бунчуковий товариш
Заянковський Антон – бунчуковий товариш
Зоц Лук'ян – абшитований значковий товариш Прилуцького полку
Іваненко Григорій – бунчуковий товариш
Іваненко Михайло – бунчуковий товариш
Іскрицький Яків – бунчуковий товариш
Кандиба Данило – бунчуковий товариш
Каневський Петро – військовий товариш
Карпека Матвій – бунчуковий товариш
Карпека Семен – бунчуковий товариш

Карпека Стефан — бунчуковий товариш
Карпович Григорій — відставний значковий товариш Стародубського полку
Кирста Іван — військовий товариш
Кладинога Яким — військовий товариш
Княжницький Іван — абшитований бунчуковий товариш
Ковалевський Антон — військовий товариш
Кованка Григорій — військовий товариш
Кованка Іван — військовий товариш
Козловський Григорій — військовий товариш
Козловський Федір — військовий товариш
Коробка Петро — військовий товариш
Корсун Михайло — військовий товариш
Костенецький Федір — бунчуковий товариш
Кошовий Дмитро — абшитований значковий товариш Гадяцького полку
Крупянський Андрій — військовий товариш
Кулябка Стефан — бунчуковий товариш
Лашкевич Іван — абшитований бунчуковий товариш
Лашинський Петро — бунчуковий товариш
Лебідь Дмитро — військовий товариш
Левенець Тимофій — військовий товариш
Левенець Федір Іванович — бунчуковий товариш
Леневич Матвій — бунчуковий товариш
Лизогуб Костянтин — бунчуковий товариш
Лизогуб Семен — бунчуковий товариш
Лишень Тимофій — абшитований військовий товариш
Ломиковський Павло — бунчуковий товариш
Мазаракій Андрій — військовий товариш
Мазаракій Іван — військовий товариш
Македонський Федір — військовий товариш
Максимович Федір — військовий товариш
Мандрика Микита — військовий товариш
Маркович Андрій — бунчуковий товариш
Маркович Дмитро — бунчуковий товариш
Маркович Іван — бунчуковий товариш

Маркович Яків Андрійович — бунчуковий товариш
Мартос Іван — бунчуковий товариш
Махота Яків — військовий товариш
Милорадович Антон — бунчуковий товариш
Милорадович Стефан — абшитований бунчуковий товариш
Митченко Іван — бунчуковий товариш
Мовчан Василь — абшитований військовий товариш
Могилянський Василь — військовий товариш
Мокрієвич Іван — абшитований військовий товариш
Нарбут Симон — військовий товариш
Неделька Ананій — військовий товариш
Новакович Федір — військовий товариш
Новицький Андрій — бунчуковий товариш
Новицький Антон — бунчуковий товариш
Новицький Петро — бунчуковий товариш
Новицький Федір — бунчуковий товариш
Новосельський Полікарп — військовий товариш
Нозорович Павло — військовий товариш
Оболенський Яків — бунчуковий товариш
Оболонський Андрій — військовий товариш
Острожський Константій — військовий товариш
Пасенко Стефан — військовий товариш
Петрункевич Марко — військовий товариш
Петруша Олексій — військовий товариш
Пироцький Іван — бунчуковий товариш
Пирятинський Василь — бунчуковий товариш
Пирятинський Іван — військовий товариш
Плешко Григорій — відставний значковий товариш Стародубського полку
Покорський Олексій — бунчуковий товариш
Полонецький Василь — військовий товариш
Приблуда Григорій — військовий товариш
Прокопович Стефан — військовий товариш
Прохорович Дмитро — бунчуковий товариш
Пухович Іван — військовий товариш
Ракович Стефан — бунчуковий товариш
Рашевський Іван — бунчуковий товариш
Рашевський Йосип — бунчуковий товариш

Римша Іван – військовий товариш
Роговський Стефан – військовий товариш
Роман Лук'янов – абшитований значковий товариш Прилуцького полку
Рудавський Костантій – абшитований значковий товариш Прилуцького полку
Савенко Іван – абшитований значковий товариш Київського полку
Савич Євстрат – бунчуковий товариш
Сангурський Іван – бунчуковий товариш
Сачков Дмитро – військовий товариш
Силевич Михайло – відставний значковий товариш Стародубського полку
Синьоок Андрій – абшитований військовий товариш
Скоропадський Тимофій – бунчуковий товариш
Славатинський Петро – військовий товариш
Соколовський Микола – військовий товариш
Солонина Федір – бунчуковий товариш
Старицький Михайло – військовий товариш
Стожко Іван – бунчуковий товариш
Стрешенцов Герасим – бунчуковий товариш
Стрешенцов Денис – бунчуковий товариш
Темрянський Петро – військовий товариш
Терлецький Сава – військовий товариш
Тихоній Костантинівич – абшитований військовий товариш
Тихонович Федір – абшитований військовий товариш
Томара Стефан – бунчуковий товариш
Тризна Микола – бунчуковий товариш
Трифановський Яків – військовий товариш
Трофимович Петро – військовий товариш
Троцький Яків – бунчуковий товариш
Трусевич Григорій – військовий товариш
Трусевич Михайло – військовий товариш
Туранський Іван – бунчуковий товариш
Угричич-Требинський Данило – бунчуковий товариш
Федір Дем'янович – бунчуковий товариш
Федоров Нестор – абшитований значковий товариш Прилуцького полку
Філіповський Іван – бунчуковий товариш
Часник Карпо – бунчуковий товариш
Чемерис Василь – абшитований значковий товариш Гадяцького полку
Чернявський Іван – абшитований значковий товариш Стародубського полку

Чуйкевич Григорій – бунчуковий товариш
Чуйкевич Федір – бунчуковий товариш
Шаркевич Іван – військовий товариш
Шаула Яків – бунчуковий товариш
Шликевич Леонтій – військовий товариш
Шнурчевський Василь – військовий товариш
Шнурчевський Іван – військовий товариш
Штишевський Григорій – абшитований значковий товариш Гадяцького полку
Ябловицький Дем'ян – військовий товариш
Янов Роман – абшитований бунчуковий товариш

Джерела

1. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві*. - Ф.51. – Оп.3. – Спр.14037.

Кривошея Ир.И. К истории бунчукового, войскового и значково-го товарищества

Приводится список бунчукового, войскового и значкового товарищества 1756 год, который сохранился в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве.

Krivosheya I.I. To the history of «bunchukovy» and «znachkovy» comradeships-in-arms

Presented is a list of «bunchukovy» and «znachkovy» comradeships-in-arms of 1756, which was preserved at the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev.

Опанашук П.В.

Висвітлення революційних подій 1905-1907 років на сторінках преси

Досліджено головні напрямки висвітлення газетою «Рада» революційних подій 1905-1907 років в Російській імперії.

Агітаційно-пропагандистська робота, яку проводили видавничі колективи газет, та способи висвітлення ними подій політичного й економічного життя країни у всі часи чинили значний вплив на свідомість широких суспільних мас. Особливої ваги цей вплив набуває у ті періоди історії, які характеризуються значними соціальними потрясіннями і конфліктами. Саме тому при дослідженні найбільш значущих подій, які відбувалися в історії тієї чи іншої держави, одним із найцінніших джерел є періодичні видання.

Особливий інтерес у сучасних дослідників викликає діяльність української преси в період революційних подій 1905-1907 років у Російській імперії. Розкриття позицій, які займали редакційні колективи українських видань з приводу цілої низки найбільш актуальних для суспільства подій часів першої російської революції, дає можливість більш об'єктивно їх оцінити, а також висвітлити внесок працівників цих видань у процес національно-державного відродження українського народу.

Одним із видань, які з початку свого заснування послідовно відстоювали національні інтереси українського народу, була перша щоденна українська газета «Рада» (1906-1914 рр.), видавцем якої був відомий громадський діяч Є. Чикаленко. Співробітники часопису займали активну громадянську позицію з приводу багатьох принципових для українського національного руху питань. Тому значна частина газетних публікацій була присвячена проблемам політичного та економічного розвитку країни. У зв'язку з цим головною метою даного дослідження є висвітлення ставлення редакційного колективу і співробітників газети «Рада» до революційних подій 1905-1907 рр. та аналіз їх публікацій, присвячених цьому питанню на сторінках часопису.

У передовій статті до першого номеру «Ради» її редакційний колектив так визначив завдання діяльності газети: «Національно-культурні потреби українського народу, конституційний лад в Росії такий, який забезпечував би в повній мірі права кожної людини і кожного народу, добре й щасливе життя робочих людей, земля хліборобам — от те, про що найбільше говоритимем у своїй газеті, що завжди оборонятимемо» [1]. Цією своєрідною програмою й користувалися

співробітники часопису при висвітленні революційних подій 1905-1907 років на сторінках видання.

Зважаючи на те, що перший номер «Ради» побачив світ лише у вересні 1906 року, висвітлення подій 1905 року в газеті відбувалося лише в контексті аналітичних статей, присвячених питанням, які в тій чи іншій мірі торкалися цього періоду. Слід відмітити, що кореспонденти часопису при цьому не завжди могли відкрито висловлювати свої думки щодо найбільш гучних та резонансних справ. Існуючим законодавством на сторінках преси заборонялося «прилюдне поширення будь-яких статей чи інших повідомлень, які збуджували вороже ставлення до уряду» [2]. Саме тому для того, щоб накласти на видання штраф, конфіскувати тираж або ж піддати його арешту було достатньо найменшої підозри на нелояльність його авторів до існуючого державного устрою.

У зв'язку з цим писати про робітничі страйки та демонстрації, які проходили по всій країні у 1905 році слід було дуже обережно. Про те, щоб надавати будь-якої оцінки подіям 9 січня 1905 року, коли у Петербурзі було розстріляно мирну демонстрацію робітників, чи хоча б згадувати про страйковий рух, який охопив після цього всю Росію, звичайно ж, не могло бути й мови.

Більш-менш відкрито, однак з обережністю, можна було писати про події, які відбулися після підписання царем 17 жовтня 1905 року Маніфесту про громадянські свободи.

Слід відмітити, що поява в світ «Ради» (як і всієї української преси взагалі) стала можливою завдяки лібералізації політики російського уряду, яка відбулася після підписання цього указу. Маніфестом оголошувалося про скликання Думи, проголошувалася недоторканність особи, свобода слова і друку, совісті та інші політичні права і свободи. Указ створював передумови для переходу Росії від самодержавної форми державного устрою до конституційної монархії. Саме тому видавець «Ради» Є. Чикаленко дуже часто говорив про даний акт як про державну конституцію, що свідчить про великі сподівання, які покладалися ним та іншими працівниками газети на Маніфест [3]. Тому вони розглядали його як важливий крок на шляху до поступового реформування на демократичних засадах всієї державної системи Російської імперії.

Визначаючи свою позицію щодо нового устрою країни, редакційний колектив «Ради» говорив не тільки про суспільно-політичні та соціально-економічні потреби трудового народу, але й виступав борником національно-культурної автономії України, а її співробітники уявляли Російську державу як федерацію рівноправних народів.

Таким чином, редакційний колектив газети вкладав у зміст царського Маніфесту можливість реалізації свободи для кожного народу у сфері розвитку власної національної культури, економіки, у відродженні політичної свідомості народних мас, що дозволило б їм захищати свої інтереси та брати участь у побудові власної держави [4].

Співробітники «Ради» сподівалися, що наступні кроки на шляху до демократизації суспільного життя в Російській імперії будуть здійснені парламентом країни, формування якого стало можливим після видання царського Маніфесту.

Скликанню законодавчого органу в «Раді» було присвячено статтю під назвою «Відкриття Думи», у якій з натхненням говорилося: «Те діло, яке зібралось робити народні послы, велике, чисте. А чисте діло вимагає, щоб його робили і чистими засобами». У цій публікації відчувалася надія редакційного колективу на те, що діяльність обраних народом депутатів зможе докорінно змінити існуючий суспільно-політичний устрій [5].

У публікації, присвяченій скликанню другої Державної думи, видавець «Ради» Є. Чикаленко писав, що законодавчому органу, крім всього іншого, слід було забезпечити також дотримання громадянських прав людини, таких як недоторканність особи, помешкання тощо. Наголошувалося також на необхідності створення незалежної судової системи держави, допомоги освіті народу, захисту інтересів народних мас у парламенті. Тут же говорилося й про необхідність забезпечення широкого, демократичного самоврядування. Волості та земства, на думку автора статті, не повинні були бути іграшкою в руках бюрократії [6].

Схвальними відгуками співробітники газети зустріли також вихід українських депутатів з Трудової фракції та об'єднання їх в окрему громаду зі своєю програмою, тактикою та дисципліною [7].

Таким чином, редакційний колектив «Ради» вважав діяльність Державної думи запорукою розбудови громадського життя на національних підвалинах та гарантом розвитку Російської держави на основі демократичних принципів.

Значні зусилля співробітники часопису приділяли політичній освіті населення. З цією метою на сторінках газети періодично подавалася інформація про хід партійних зібрань та прийняті на них резолюції. Тут також публікувалися матеріали з аналізом програмних вимог діючих партій, що було особливо важливо в інформативному плані для більшої частини населення, яке в основній своїй масі мало знало про їх роботу.

Незважаючи на те, що «Рада» була виданням позапартійним, її співробітники виразно стояли на демократичних засадах розвитку суспільства і їх симпатії належали партіям соціалістичного спрямування. Поряд з цим на сторінках «Ради» однаково об'єктивно висвітлювалася й діяльність правих партій, які проводили проурядову політику. Зокрема, у «Раді» постійно діяла рубрика «З життя партій», яка подавала інформацію про останні новини партійного життя, про зібрання, з'їзди та прийняті на них резолюції.

Відстоюючи ті свободи, які були проголошені царським Маніфестом 17 жовтня 1905 року, редакційний колектив газети активно виступав проти реакційних дій уряду та прихильних до нього партій. В цьому напрямку «Рада» проводила послідовну античорносотенну пропаганду. У численних редакційних статтях вказувалося на те, що чорносотенці ширять темноту, безправ'я та насильство серед міського і особливо сільського населення. Зверталася увага читачів і на формування терористичних груп у лавах цих організацій [8].

Вступала «Рада» і в полеміку з проурядовими газетами, такими як «Новое Время» та «Киевлянин». Ці видання усіяко підтримували реакційні дії керівництва країни й постійно застерігали своїх читачів від «небезпеки» українства. На сторінках «Ради» досить часто звучало

ла критика на публікації, які друкували ці видання і постійно пропагувалася ідея національно-культурного відродження українського народу. Наприклад, у статті співробітника «Ради» М.Левицького (псевдонім М.Пилипович) під назвою «Історія повторюється» критикувався колектив газети «Киевлянин» за те, що він виступив проти права українського народу на вільний розвиток власної культури та заперечував можливість отримання автономії українськими землями у складі Російської імперії [9].

У жовтні 1907 року на сторінках «Ради» було надруковано статтю «Ітоги українофільського движенья». Ця публікація стала відповіддю на публікацію в «Новому Времени» матеріалів, які стверджували, що українофільський рух не має перспектив подальшого розвитку через його непопулярність серед населення. Редакційний колектив «Ради» у своїх статтях обстоював протилежну думку і вказував на численні утиски з боку влади, які перешкоджали повноцінному розвитку української національної справи [10]. До такої полеміки з реакційними виданнями співробітники «Ради» вдавалися майже в кожному номері своєї газети.

Кореспонденти «Ради» відзначали значні позитивні зрушення в українському громадському та культурному житті. Співробітник часопису М.Лісовицький в публікації, присвяченій черговій річниці жовтневих подій 1905 року відзначав, що до проголошення царського Маніфесту в Україні не лише партійне, але й громадське життя було ледь помітним. До цього воно проявлялося лише в діяльності невеликих гуртків національно свідомої української інтелігенції, яка полягала у ширенні літератури, роботі в видавництвах і складанні заяв та петицій до вищого начальства. Події ж 1905 року дали змогу друкувати твори художньої літератури, видавати українські газети та політичні брошури, створювати українські товариства тощо. На глибоке переконання автора статті, незважаючи на постійне зростання реакції, Маніфест 17 жовтня для українського національного руху став цілющою водою, бо дав змогу самим українцям говорити про свої потреби [11].

Нажаль, уже в ході революції 1905-1907 років такі оптимістичні сподівання працівників «Ради» були розвіяні наступом царизму на революційно-демократичні та національно-визвольні сили. Указ імператора від 3 червня 1907 року про розпуск другої Державної думи знаменував собою закінчення революції.

Повідомлення про розпуск другої Думи стало несподіванкою для всього українського суспільства, в тому числі й для співробітників «Ради». Редакційний колектив видання розмів, що вибори до третьої Думи будуть проходити ще в тяжчих умовах, ніж попередні. Незважаючи на це, у редакційній статті «Розпуск Думи», яка була надрукована в «Раді» 5 червня 1907 року говорилося, що попередні два роки показали значне зростання політичної свідомості мас, яку вже неможна буде зупинити ніякими обмеженнями [12].

Знайомлячи своїх читачів з новим виборчим законодавством, прийнятим після розпуску другої Думи, співробітники часопису звертали увагу на численні утиски у ньому виборчих прав громадян, надання переваги у виборах поміщицьким елементам, зменшення числа депутатів від національних меншин. Говорилася також про значну

залежність передвиборчих зібрань від місцевих адміністрацій. Все це в комплексі зводило нанівець шанси революційно-демократичних партій на перемогу в нових виборах.

У публікаціях, розміщених у «Раді», зверталася увага й на те, що новий виборчий закон значно згортав представництво в парламенті окремих регіонів країни. Як передбачалося, різноманітні обмеження виборчого закону могли стати на перешкоді й розвитку національної української справи [13].

Швидкий наступ царської реакції змусив редакційний колектив видання звернутися до пошуку причин, які призвели до втрати демократичних здобутків 1905-1907 років.

С.Єфремов у серії статей під назвою «Питання часу», яка була опублікована невдовзі по завершенню виборів до третьої Думи, аналізуючи причини поразки революційних сил, звернув увагу читачів на те, що ідеї демократії не знайшли глибокої підтримки у масах. Українське суспільство, головним чином, не зрозуміло тих гасел, які піднімалися патріотичними силами. «Оця темнота, оця несвідомість та невміння розібрати, кудюю краще йти до визволення – то найперші і найдужчі вороги [...] визволення», - писав С.Єфремов. Єдиним шляхом подолання цієї проблеми він вважав проведення серед українського суспільства широкої культурної роботи, яка мала б своїм наслідком і підвищення політичної свідомості населення [14].

В інших публікаціях також відзначалося, що суспільно-політичний та соціально-економічний лад в Росії не поліпшиться до тих пір, доки не будуть змінені державні порядки, що стояли на перешкоді вільному розвитку народів, які входили до складу Російської імперії. В контексті цього також завважувалося, що Маніфест про права і свободи через подальший наступ реакції на практиці нічого не змінив у країні й через те не отримав сили справжньої конституції, а був «... лишень простим листом паперу, записаним словами, що не мали ніякої дійсної цінності» [15].

Кореспондент «Ради» М.Литвин у статті, присвяченій другій річниці підписання царського Маніфесту, підсумовуючи ті зміни, які відбулися в Росії, відзначав, що країна за останні два роки не отримала нічого, окрім спалених маєтків, численних «експропріацій» і грабежів, вбивств, заслань та розстрілів. Яскравим прикладом цього були сумні долі двох перших державних Дум, поодиноких членів яких вже на той час було ув'язнено. На думку автора статті, політична реакція викликала в певних верствах суспільства реакцію інтелектуальну. В підтвердження цього зверталася увага на зниження активності інтелігенції, появу в її колах байдужості до суспільно-політичного життя та зменшення інтересу до культурно-просвітньої роботи [16].

Співробітники «Ради» констатували: «Теперішнє становище Росії ненормальне, країна нездужає, її тіло точить страшна хвороба, - цього ніхто одмовляти не стане. А коли це так, то рано чи пізно мусить наступити криза, яка приведе за собою або повне одужання, або – смерть» [17]. Ці слова виявилися в значній мірі пророчими.

Саме тому для виведення країни з кризи кореспонденти газети у своїх публікаціях домагалися не формальних, а справжніх політичних, економічних та культурних прав для усіх націй, які входили до складу Російської імперії. При цьому, насамперед, зверталася увага

на проблеми та перспективи суспільно-політичного та культурного розвитку українських земель.

Однак з кожним новим роком відверто висловлювати свої міркування при висвітленні подій державного життя кореспондентам «Ради» ставало дедалі важче. Те, що на її сторінках досить часто публікувалися різко критичні, опозиційні до самодержавного уряду та його політики матеріали, стало причиною частих штрафів, арештів та конфіскацій окремих номерів видання.

Численні штрафи, які накладалися судами за найменшою підозрою у нелояльності до влади, загрожували газеті повним закриттям. Для прикладу, лише протягом 1907 року редактора «Ради» М.Павловського штрафували 7 разів на загальну суму понад 800 рублів [18]. Зокрема, за публікацію фейлетону П.Стебницького (псевдонім Павло Смуток) під назвою «Сполох», де в алегоричній формі змальовувалося підневільне становище ряду слов'янських народів, які опинилися під імперською владою, цензурні органи конфіскували цілий номер газети. До того ж головного редактора газети Київський тимчасовий комітет у справах друку вимагав притягнути до кримінальної відповідальності [19].

Вже у 1908 році в статті «Знаменні роковини», яка була присвячена черговій річниці підписання царського Маніфесту, редакційний колектив часопису для того, щоб показати, що всі позитивні наслідки підписання даного документу були зведені нанівець урядовою політикою, змушений був вдаватися лише до тонких натяків на це, уникаючи відвертих висловлювань. Зокрема, у названій публікації говорилося: «Історія майже не знає прикладів того, щоб за моменти високого напруження не було так само глибокого занепаду, щоб акція не потягла за собою реакції. Такий момент занепаду прийшов і у нас...» [20].

В подальші роки співробітникам «Ради» довелося працювати в умовах ще більш жорсткої урядової цензури, що заважало їм відкрито висвітлювати не лише останні події суспільно-політичного життя країни, але й згадувати про події кількарічної давнини, у тому числі й 1905-1907 років. Однак, незважаючи на це, редакційний колектив часопису у своїх публікаціях завжди послідовно відстоював національні інтереси українського народу у сферах політичного, економічного та культурного життя.

Таким чином, перші роки діяльності «Ради» припадали на складний та дуже важливий для всього українського суспільства відрізок історії. Одним із головних напрямків діяльності газети було ознайомлення українського суспільства з політичними, які проходили в країні. Колектив «Ради» мав свою чітко сформульовану позицію у поглядах на те, якими мають бути головні напрямки суспільного та політичного розвитку країни і на місці України в тих процесах, які відбувалися в російському суспільстві.

На початку видання часопису його співробітники покладали значні сподівання на ті зрушення, які мали місце в країні після подій 1905 року. Однак з часом ця ейфорія змінилася більш жорсткими та реалістичними оцінками, пов'язаними з наступом реакції на всі попередні здобутки революційного руху.

Джерела та література

1. *Починається нова газета* // Рада. — 1906. — 15 верес.
2. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі — ЦДІАКУ). — Ф. 295. - Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 46.
3. *Чикаленко Є. Спогади (1861-1907)*. — К.: Темпора, 2003. — С.304.
4. *Коваленко-Коломацький Г. Чи можна бути самосвідомим?* // Рада. — 1906. — 20 верес.
5. *Відкриття Думи* // Рада. — 1907. — 22 лют.
6. *Чикаленко Є. Про нову Думу* // Рада. — 1906. — 21 груд.
7. *Сусіди допомогли* // Рада. — 1907. — 30 трав.
8. *Перед виборами* // Рада. — 1906. — 17 верес.
9. *Пилипович М. Історія повторюється* // Рада. — 1907. — 15 черв.
10. *«Ітоги українофильского движения»* // Рада. — 1907. — 10 жовт.
11. *Лісовицький М. 17/X 1905 — 17/X 1907* // Рада. — 1907. — 17 жовт.
12. *Розпуск Думи* // Рада. — 1907. — 5 черв.
13. *Новий виборчий закон* // Рада. — 1907. — 13 черв.
14. *Єфремов С. Питання часу* // Рада. — 1907. — 23 жовт.
15. *З газет та журналів* // Рада. — 1907. — 7 жовт.
16. *Литвин М. 17 октября р. 1905 — 17 октября р. 1907* // Рада. — 1907. — 17 жовт.
17. *Там само*.
18. *ЦДІАКУ*. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 84.
19. *Там само*. — Спр. 76. — Арк. 234; *Смуток Павло*. Маленький фельстон «Сполох» // Рада. — 1908. — 1 жовт.
20. *Знаменні роковини* // Рада. — 1908. — 17 жовт.

Опанашук П.В. Освещение революционных событий 1905-1907 годов на страницах прессы

Исследуются главные направления освещения газетой «Рада» революционных событий 1905-1907 годов в Российской империи.

Opanaschuk P.V. Elucidation of revolutionary events in 1905-1907 as those were presented in the press

Investigation of the principle lines in illumination of the revolutionary events of 1905-1907 by Rada newspaper in the Russian Empire.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Кривошея В. В.

До історії політичної думки XVI – XVII ст.

Розглядаються особливості розвитку політичної думки XVI – XVII ст. в різних історичних періодах, основні теорії, які панували в тогочасній історіографії.

В козацьку добу українозавчі студії розвивалися в різних історичних періодах: I. Праці в умовах становлення козацтва як стану (перша половина XVI – 1648 рр.). II. Праці в умовах самостійної козацько-гетьманської держави (1648 – 1708 рр.). III. Пошуки в умовах ліквідації Гетьманщини і полково-сотенного устрою (1709 – 1782 рр.).

В перший період була сприйнята аристократична сарматська теорія, яка панувала в тогочасній польській історіографії. Одним із її прибічників був Станіслав Оріховський (1513 – 1566), який народився в с. Оріховці Перемишлянського повіту Руського воєводства. Освіту здобув у Перемишлі, Краківському (від 1526), Віденському (з 1527), Вітенберзькому (1529), Падуанському (1532), Болонському (1540) університетах; удосконалював знання у Венеції, Римі, Ляйпцигу. Найважливіші твори – «Про турецьку загрозу» (дві промови, видані в Кракові, 1543, 1544), «Про целібат» (Краків, 1547). «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (у двох редакціях – 1543 і 1548 рр.), «Літопис», «Промова на похоронах Сигізмунда I» (Венеція, 1548) [1] – написані переважно латиною в період, коли він був католицьким священиком (1543 – 1551) на батьківщині. С.Оріховський в той час визначався – «gente Ruthenus, natione Polonus» – як представник народу руського, нації польської чи «племені руського, нації польської» за В. Литвиновим [2,347]. Він підкреслював походження русів від скіфів, заявляючи: «племені скіфського, народності руської... Русь є моєю батьківщиною» [3,198], а у зверненні до польського короля з гордістю писав, що він русин і «пишаюся цим і про це говорю прямо» [4,195]. С.Оріховський намагається довести глибокі історичні коріння слов'ян і русів: «Предки наші зі слов'ян в часи Чеха, а також Леха і Руса вождів у ці краї прийшли... Чех, також Лех і Рус при Александрі королі (Македонському) мужніми і славними у воєнному мистецтві вождями були і свою генерацію (якому Македонія з

Далмацією найпершим і найправдивішим гніздом є) в Сарматії європейській залишили» [5, 12-13].

В працях С.Оріховського сформована ідеєю самобутнього руського культурноісторичного суспільства. Звертаючи увагу на татарські набіги, «а оскільки ми в Русі щороку зазнаємо ворожих нападівполонених, щойно з Русі поведених до Скитії» [6], він давав рекомендації королю: «Передусім прямуй у Русь, мешканці якої зазнають нападів численних ворогів. Прийди у цю провінцію, Августе, оглянь її укріплення, захисти слабкі місця фортець, набудуй міцних побільше. Покажи себе королем, який може прогнати від нас скіфів, волохів і турків. Отож доведи отут, у Русі (а не у Вільні чи Кракові), що можна покладатись на твою доблесть. Хай будуть ті міста пристанищем священиків і купців, а не тільки місцем вияву твоєї доблесті і військової вправності. Поспішай туди, у Русь. Хоробрі мужі за тобою посліду-ють. З тобою пойдуть лицарі, а не ганебні блазні. У Русі житимуть з тобою, нарешті, воїни і польські вершники, а не хвальки й нікчемні актори. Коли сусідка Скитія (Волощина чи Туреччина) почує брязкіт зброї в Кременці, або в Перемишлі, чи на Київщині, скаже, охоплена страхом».

Блискучу характеристику становому поділу тогочасного суспільства дав С.Оріховський в праці «Про турецьку загрозу. Слово перше (до польської шляхти)»: «Першим був стан хліборобів, яким доручено було турботу про достаток харчів. Другий — рівний цьому — стан духовенства, покликанням якого було роз'яснювати Божу волю. Третій, до якого й ви, шляхтичі, належите, — лицарський стан — охоронці республіки й захисники всіх громадян. У непохитній згоді жили наші прадіди в республіці, влаштованій таким чином, зайнятий був кожен своєю працею: воїн не відбирав плуга в землероба, священик не сперечався з воїном за меча: селянин орав, солдат боровся, духівник навчав». Приклад використання в літературі родової історичної пам'яті наводить С.Оріховський у творі «Про турецьку загрозу слово друге (до короля Сигізмунда)» (1544) «Поразка трапилася за пам'яті батьків наших. У ній брав участь і дід мій Олександр, який з Русі на цю Варненську війну юнаком пішов і в ній показав себе лицарем хоробрим і воїном відважним. Після того як майже всі його відділки, які з Перемишлянської округи з собою привів, загинули, повернувся додому».

Неминучим у працях політичних мислителів доби Відродження є звеличення видатної особистості, її ролі в історичному процесі. Це — яскравий вияв реалізації ідеї антропоцентризму спостерігається в «Промові на похороні польського короля Сигізмунда Ягеллона», а також «Життя і смерть Яна Тарнавського». В праці «Квінкункс» (1564) С.Оріховських вперше згадував козаків і прославляв Дмитра Вишневецького: «Минулої осені з чільними волинськими козаками загинув у Волощині також Дмитро Вишневецький, якого Сулейман-цар наказав забити в Константинополі. **Вишневецькі** Його, як святого Севастяна, повішено було на гаках».

В перший період маємо праці, переважно польських та інших іноземних письменників, істориків та краєзнавців. Серед них варто відзначити «Хроніку Європейської Сарматії» **А.Гваньїні** [7], хроніки **Бельських** та **Стрийковського** [8]. О.Гваньїні вважав козаків «смлі-

вими», «мужніми», а слово «козак» переводив як «лицар або воїн». Писемна достовірна згадка про українських козаків знаходиться у хроніці Бельських і належить до 1489 року, яких вів вважав дрібними землевласниками. М.Стрийковський вождем-родоначальником козаків вважав Козака і заснування Києва відносив до 430 року, Ян **Бінвільський** — 466 року [9,236]. Павло **П'ясецький** писав, що слов'яни походять від сарматів, а руси — від роксоланів [10,68,71].

М.Меховський вважав, що існували дві Сарматії і цю тезу активно розвивав у своєму трактаті [11]. До європейської Сарматії він відносив і русів, литовців та московитів. **В.Коховський** мав точку зору, що слово «козак» походить від «коза».

С.Герберштейн констатував, що існує кілька точок зору про виникнення Русі: «Существуют различные мнения о том, от чего Руссия получила свое название. Некоторые думают, что она получила имя от Русса, брата или племянника Леха, князя польского, который будто бы был русским князем; по другим — от одного очень древнего города, именем Русса, недалеко от Великого Новгорода; по третьим — от смутлого цвета этого народа. Многие полагают, что Руссия прозвалась от Роксолании через перемену звуков. Но москвиты отвергают эти мнения, как несогласные с истиной, подтверждая тем, что их народ издревле назван Россея, т. е. народом рассеянным или разбросанным, на что указывает самое имя, потому что Россея, на языке руссов, значит рассеяние. Справедливость этого ясно доказывается тем, что и теперь еще разные народы живут в Руссии перемешанно друг с другом и что различные области Руссии смешаны и перерезываемы другими, Известно также читающим Священное Писание, что и пророки употребляют слово «рассеяние», когда говорят о рассеянии народов» [12,155]. Описуючи Дніпро, С. Герберштейн звертає увагу на колишню столицю Русів і Лівобережжя під назвою Сіверщина: «Если все поднимаются по Борисфену, то придешь к городу Черкасам, лежащему на запад, а оттуда к весьма древнему городу Киеву, некогда столице России; там, за Борисфеном, лежит область северская, доселе обитаемая» [12,156].

Перераховуючи розселення слов'янських племен С.Герберштейн вказував: «третьи, живущие по Борисфену, где нынче Киев, полянами; четвертые — древляне, живущие в рощах, поселившиеся между Двиной и Припятью, названы дреговичами, другие - полочане, по реке Полоте, которая впадает в Двину; другие около озера Ильменя, которые заняли Новгород и поставили у себя князя по имени Гостомыс; другие по рекам Десне и Суде названы северами или северскими; другие же около истоков Волги и Борисфена прозваны кривичами; их столица и крепость — Смоленск. Об этом свидетельствуют их собственные летописи» [12,157].

Націленістю на захист віри предків та пошуки шляхів самоствердження українського народу відзначаються твори Дем'яна (Даміана) **Наливайко** (р. н. н. — 1627), брата Северина Наливайка, який здобув освіту в Острозькій академії, де згодом і викладав [13].

В українських землях досліджувана проблематика з'являлась на сторінках полемістичних творів. **Зизаній-Тустановський** [14] (родове прізвище Кукіль-Тустановський) Лаврентій Іванович (60-ті рр. XVI ст. — після 1634) народився, імовірно, в м. Потеличі (Галичина). По-

ходив з міщанської родини. Освіту здобував, імовірно, у львівській братській школі та Острозькій колегії. Був учителем і проповідником Львівської, Брестської, Віленської братських шкіл. 1596 року брав участь у виданні «Граматики словенської», «Азбуки» (разом із братом), підготував «Катехізис» (1600) та «Книгу про віру» (прибл. 1596). З 1612 року жив у маєтку князя Євфимія Корецького і був священником соборної церкви у Корці. Приблизно від 1620 року, на запрошення Єлисея Плетенецького, працює редактором і перекладачем у Лаврській друкарні. Вагомим внеском до розвитку української думки є «Катехізис» [15]. Його рідний брат був авторитетним ідеологом Львівського братства Стефан, чернече ім'я – Сильвестр (бл. 1550 р. – 1600) У 1586 – 1693 роках був учителем Львівської братської школи. На початку 1593 року на запрошення Віленського братства разом із Юрієм Рогатинцем прибув до Вільна, де розгорнув активну антикатолицьку і проповідницьку діяльність. Остання викликала таке невдоволення у вищих церковних і світських політ. колах Речі Посполитої, що митрополит Рогоза і польський король видали кілька грамот із забороною йому виступати з проповідями. Відомо, що на новгородському православному соборі митрополит Рогоза відлучив його від церкви. Автор творів: «Катехізис» (Вільно, 1595), «Казання св. Кирила, патріарха Єрусалимського про антихриста і знаки його...» [16]. «Катехізис» знищено, жодного примірника не збереглося. Проте зміст цього твору відображено в «Неблагословенній грамоті Київ, митрополита Рогози Стефана Зизанію з забороною йому проповідувати в церквах Слово Боже...», а також у брошурі єзуїта Щасного Жебровського (Мартіна Лаща) «Кукіль, який сіє Стефан Зизаній в руських церквах у Вільно» (1595) [17]. Аналіз цих джерел, а також «Казання св. Кирила...» дозволяє зробити висновок, що у своїй творчості Зизаній зробив спробу модифікувати православну доктрину в руслі реформаційних ідей. Про це свідчить обстоювання ним принципу соборності, згідно з яким не верховні пастирі, а віруючі миряни повинні контролювати священників, брати участь в управлінні церквою й мати право голосу в справах віри. Як представник демократичних кіл братського руху, був прихильником активної протидії соціальному, нац. і духовному гнобленню укр. народу з боку польської королівської влади і відзначався негативним ставленням до неї. Папу Римського називав антихристом.

Представник містико-аскетичного напрямку в українській суспільно-політичній думці кінця XVI — початку XVII ст., орієнтованого насамперед на греко-візантійські і давньоруські духовні цінності Іван Вишенський [18] (бл. 1550 — між 1621 — 1633) походив з м. Судової Вишні поблизу Перемишля, найімовірніше, з міщанського або дрібношляхетського середовища. Навчався у початковій школі, можливо, при Перемишльській єпископії, зблизився з львівськими братчиками, співробітничав з Острозьким культурно-освітнім осередком. Відомо про перебування В. у Спаському монастирі поблизу Перемишля, у Львові, в Іпатівському монастирі, у волинських містах — Луцьку, Жидичині. Жив тривалий час і провів останні роки життя на Афоні. На межі 1604 — 1605 років відвідав батьківщину [19]. Категорично заперечуючи цінність світських наук, обстоює обмеження шкільних навчальних програм вивченням Біблії та творами східної

патристики, що не було сприйнято діячами братств та Острозького культурноосвітнього осередку.

Викладач Острозької академії, ректор Київської братської школи (1619 – 1620), з жовтня 1620 року – архієпископ Полоцький, Вітебський і Мстиславський Максим Герасимович, чернець ім'я – Мелетій (бл. 1575 – 1633) народився у містечку Смотричі Подільського воєводства. Навчався в Острозькій академії, Віленській єзуїтській колегії, університетах Лейпцига, Нюрнберга та Віттенберга. Після повернення близько 1608 року на батьківщину співпрацював з Віленським братством (майже 10 років викладав у його школі). Писав полемічні антиуніатські твори, головними з яких були «Тренос, або плач східної церкви» (1610) [20] і «Верифікація прав ... народу руського» (1621) [21]. В них обгрунтовував гідність, права, звичаї, віру й культуру народу руського [22]. До історії української культури увійшов як автор однієї з найвизначніших пам'яток мовознавства «Грамматіки славенския правилно синтаґма» (Єв'є, 1619) [23], в якій, враховуючи вітчизняну граматичну традицію, мовну практику, ренесансний досвід критичного вивчення текстів, дослідив старовинні й сучасні йому пам'ятки для здійснення адекватного опису тогочасної мовної системи. Створений підручник, що кодифікував церковнослов'янську мову на основі її східнослов'янської редакції. Останні роки життя був архимандритом Дерманського Троїцького монастиря, куди переїхав 1627 року, прийнявши унію, перехід до якої обгрунтовував у своїй праці «Апологія» [24].

Митрополит Київський і Галицький (1620 – 1631) Іван Матвійович **Борецький** [25], у чернецтві – Йов (р. н. н. – 1631) народився у с. Бірчому на Львівщині в родині дрібного шляхтича. Освіту здобув, імовірно, у Львівській братській школі та Острозькому колегіумі. У 1604 році став ректором Львівської братської школи, а в 1611 році – священиком Воскресенської церкви у Києві, де організував Київське братство і братську школу, ректором якої став 1615 року. У 1619 року, прийнявши чернецтво, став ігуменом Києво-Михайлівського монастиря. Твори Борецького до нашого часу майже не збереглися. Втім уявлення про його ідеї дають твори, авторство яких приписують йому, як от полемічного твору «Пересторога» (бл. 1605 – 1606) [26]. В ньому яскраво виражена антикатолицька та антиуніатська спрямованість. Йому приписується і підписаний ним, разом з іншими церковними діячами, твір «Протестація» (1621) [27]. На думку деяких дослідників, є підстави вважати Борецького автором проекту виступу члена віленського братства на сеймику (між 1603 – 1605), коментарів до польськомовного перекладу листа Мелетія Пігаса «Банкет душевний» (між 1597 – 1600), а також «Юстифікації», що розвиває тези другої частини «Протестації». Як у «Протестації», так і в «Юстифікації» Борецький обстоює права, звичаї й віру українського народу. Водночас у відповідь на утиски і порушення прав висловлюється ідея про політичного союз з Московською державою. Й. Борецький розпочинав генеалогію козацтва з наслідня Яфета і вважав їх нащадками Олега і Володимира, приписуючи їм штурм Царгороду.

Хоробрість козацтва описана **Саковичем** Каллістом, чернець ім'я – Касян (1578 – 1647) у вірші «На герб сильного Войська його королівської милості Запорозького», де він вказував «Кгда мензства запорозцов

королеве дознали, Теди за герб такого їм рицера дали. Которий ото готов ойчизні служити, За вольность її і свой живот положити. І, як треба, землею альбо тиж водою — Вшеляко он способний і прудкий до бою». Вірш «На жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького, зложонн през інока Касіана Саковича, ректора школ Київських, в братстві, мовленії од його спудейов на погребі того цного рицера в Києві, в неділю провондую, року Божого тисяча шестисот двадцять второго» [28] про героїзм козаків посилається на старовинні хроніки, про які йому, очевидно, відомо було автору ще з часів студентства в Краківському університеті і Замоївській академіях:

«Кройники о їх мензстві старії писали,
Як оні неприятелей ойчизних бивали,
Морем, сухом, частокроть пішо, і тиж конно,

Хотяя ся неприятель їх убирав збройно». У своєму панегирику К. Сакович здійснює перенесення всієї давньоруської історії на козацтво, тим самим обрунтовуючи неперервність історії народу: «Плем'я то ест з насіння оного Яфета, Которий з Сімом покрив отчії секрета. За Олега, росського монархи, пливали В човнах по морю і на Царград штурмували». Згідно тексту віршу козацькі пращури разом з князем Володимиром Русь хрестили. Автор змальовує козаків як захисники Вітчизни від татар:

«О Войську Запорозьком кождий может знати,
Як оно ойчизні ест потребно, уважати.

Україна тим войськом вцале зоставает.
А где запорозцов ніт, татарин впадает».

Вказує на шляхетський спосіб здобуття вольностей через службу «кровю»: «Не грошми, але кров'ю ся її докупають».

Войсько Запорозькоє вольності набило». Серед вольностей, які собі козаки завоювали вказуються наступні:

«Од вшеляких податков і судов вольними

Естесьте заслугами сроїми годними». Автор стверджував наявність у козацькому середовищі «Бивали межі войськом тим князі і пани, З которих виходили добрії гетьмани». Сакович в 1620 — 1624 роках, після Йова Борецького, був викладачем і ректором Київської братської школи, а згодом проповідником у Любліні при православному братстві. 1625 року прийняв унію, 1641 року — католицизм і вступив до чину августинців, видав низку полемічних творів, спрямованих проти православної церкви, її ієрархії, чинів та обрядів.

Автор «Книга о правдивой едности православных христиан церкви восточной, там же против апостатов и о их лживой унии» (1623) **Копистенський** чернече ім'я — Захарія, псевдонім Азаріас (бл. 1590 — 21.03.1627) походив з Перемишля Руського воеводства, небіж православного єпископа Перемишльського і Самбірського, який відмовився прийняти унію. Освіту здобув у школі Львівського братства. Вирізнявся серед сучасників високою освіченістю, володів грецькою, польською, латинською мовами. 1616 року переїхав до Києва, де активно включився у діяльність Київського братства. Висловлюється припущення про можливість його ігуменства в Братському монастирі [29]. З 20 листопада 1624 року став архімандритом Києво-Печерської лаври. Найвагоміша праця Копистенського — «Палінодія,

или Книга обороны кафолической святой апостольной восточней церкви и святых патриархов, и о греках, и о россох христьянех» (1621 – 1622) [30] – спрямована проти книги віленського уніатського архімандрита Лева Кревзи «Оброна једности сјеркiewney» (Вільно, 1617) [31]. В вій автор обороняв руський (український) народ від духовного поневолення католиками і уніатами, стверджуючи про незаконність Брестської унії. Історію «роського» народу виводив ще Троянових часів, ведучи її через давньоруських князів до запорозьких козаків. Серед суспільно-політичних та історико-культурних проблем найбільшу увагу приділяв питанням обстоювання православної віри, українських духовних традицій, загальнослов'янської єдності, розвитку книжності слов'янських народів. Високо оцінював просвітницьку діяльність Кирила та Мефодія, Теофілакта Болгарського, Йоана Рильського, Григорія Цамблака. Копистенському належить також низка перекладів (один із авторів перекладу з грецької «Часослова» (1616), передмов та дві проповіді — «Казанье на честномъ погребѣ блаженного мужа и прелебного кір отца Слїсеа Плетенецкого» (1625) та «Омілія албо казанье на роковую память... Слїсеа Плетенецкого» (1625), які вперше в українознавстві дали історичну оцінку діяльності його сучасника Плетенецького.

Один з наступних ректорів Київської братської школи (1628 – 1632 рр.) Хома (Томаш) Якович (р. н. н. – не пізніше 1647) народився у м. Могильові в міщанській сім'ї. Навчався у Замоїській і Краківській академіях, останню закінчив 1625 року. Найбільш відомий його твір польськомовна поема «Лабіринт», «відзначена яскраво вираженою ренесансно-гуманістичною спрямованістю, зокрема в тлумаченні історичного процесу як наслідку розумної чи нерозумної діяльності певного народу та його керівної верстви, а не як результату провіденціалістської функції Бога». Мудрость за княжчої доби призвело, на думку Євлевича, до величі й розквіту давньоруської держави, забезпечило процвітання її міст, у першу чергу Києва й Галича. Навернення до Мудрості, плекання своїх звичаїв і віри, розвиток освіти, підтримуваної щедрими меценатами, здатні, як стверджує Євлевич, повернути втрачену могутність, відродити давню славу і лише Мудрість приведе до того, що «на леміш гармати всі б перекували, шаблі криві на коси перейменовали» [32]. А для здійснення цього у непрякій формі висловлено ідею володаря як «філософа на троні».

Транквіліон-Ставровецький Кирило (р. н. н. – 1646) освіту здобув, імовірно, в Замоїській академії, володів польською, грецькою, латинською, старослов'янською мовами. У 80-х роках XVI ст. був даскалом Львівської, а з 1592 року – Віленської братських шкіл. У 1614 – 1625 роках вів активну проповідницьку діяльність, зокрема у Замості. Був ігуменом Унівського і Любартівського монастирів [33]. Після засудження Собором православних ієрархів (1621 – 1622) його твору «Євангеліє учителное» як єретичного, приймає унію (1626). Цей твір, за царським наказом від 1627 року, підлягав спаленню, інші праці Транквіліона-Ставровецького заборонялись. У Чернігові, де після прийняття унії призначається архімандритом уніатського Єлєцького монастиря, засновує друкарню. До основних творів Транквіліону-Ставровецькому належать «Зерцало богословія», «Євангеліє учителное» та «Перло многоцінное». Високо цінуючи «внутрішню»,

тобто зафіксовану в Біблії й теоретично осмислену патристикою мудрість, виступав за розвиток і світського, «зовнішнього» знання, прославляв науки, філософію, вважав їх необхідними і корисними для людини й суспільства [34]. Дослідники вважають, що «підґрунтям чернігівської літературно-філософської школи можна вважати поглядя К.Транквіліона-Ставровецького» [35].

Павло, чернець ім'я — Памво (імовірно, між 1555/60 — 1632) народився в с. Чайковичах Руського воєводства. Здобувши освіту, працював друкарем і гравером у Стрятині, Перемишлі, Львові. Певний час служив у перемишльського єпископа Михайла Копистенського, згодом був дидакалом і друкарем Львівського братства. У Львові видав книжечку «На рождство ... вЪршѢ для утѢхи православным христіаном», присвячений єпископу львівському Єремії Тисаровському, чим фундував присвяти православним ієрархам. 1616 року, на запрошення Є. Плетенецького, оселився в Києві, де в гуртку Лаврської друкарні реалізував себе як мовознавець, письменник, поет, перекладач, друкар, гравер. Найвагомішою працею Беринди є енциклопедичний «Лексіконъ славенороскій и именъ тлѢкованіе» (1627) з використанням грецької, латинської, арабської, єврейської і майже всіх слов'янських мов для витлумачення семи тисяч термінів [36], якому належить почесне місце не лише в українській, а й загалом у слов'янській лінгвістиці. Дослідники його вважають, що це «багатоплановий науково-лінгвістичний твір» [37]. У поетичному доробку «На рождство Христово вЪршѣ» (1616), вірш «На Стефана-первомученика», можливо, також вірші у збірці «О воспитаніи чад» він торкався злободенних проблем тогочасного життя, насамперед боротьби українського і білоруського народів, обстоювання їхніх релігійних прав і традицій. Використовує у своїй творчості тогочасну українську мову майже без церковнослов'янізмів [38]. Вперше в українському друкарстві запропонував сюжетні ілюстрації («Євангелія учительна» — Кринос, 1606).

Митрополит Київський **Копинський** [39], чернець ім'я — Ісаія (р. н. н. — 1640) народився у шляхетській родині в с. Копин Підляшського воєводства. Освіту здобув у Львові і Острозькій академії. Був одним із засновників Київського братства і школи. Чернець Києво-Печерської Лаври. Ігумен Братського (з 1615), Межигірського (1616 — 1619), Густинського Прилуцького монастирів (1619 — 1620). 1620 року висвячений на єпископа Перемишльського, яким був лише номінально. 1628 року став єпископом Смоленським і Чернігівським та всього Сіверу. У 1631 році Копинський обраний митрополитом Київським, але усунутий П.Могилою, підтриманим однодумцями Й.Борецького і визнаним польським королівським урядом. Продовжував течію в українській суспільно-політичній думці, репрезентовану І. Вишенським, Й. Княгиницьким та ін., яка переосмислювала на українському ґрунті афонський містицизм, концепція євангельського життя в істині. У своєму головному творі «Алфавіт духовний», відомому також під назвою «ЛѢствица духовного по БозѢ иноческаго жительства», взірцем для написання якого був твір славнозвісного аскета-містика Йоана Синайського «Лествица», зосереджується на проблемі людини, розкриває суть євангельського життя в істині, викладає своє розуміння шляхів пізнання світу, людини і Бога. Праці Ко-

пинського мали загалом практичний характер, були позбавлені крайнощів безраднісного аскетизму, відзначалися доступністю, християнським оптимізмом, були популярними у тогочасного читача [40].

Петро [41] (1596 – 1647) народився у Молдавії в родині майбутнього господаря Валахії і Молдови Симеона. Освіту здобув у школі Львівського братства і в закордонних університетах (можливо, Франції і Голландії). У 1625 році прийняв чернецтво, архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1627), митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1632), екзарх Константинопольського патріарха. У 1632 році П.Могила заснував Києво-Могилянську колегію – перший вищий навчальний заклад на землях східних і південних слов'ян, який став найважливішим центром слов'янознавчих студій, серед яких руська (українська) тематика займала провідне місце. В церковній діяльності був одним з ініціаторів зближення всіх християнських церков. До основних творів Могили належать передмова до «Номоканон» (1629), «Антологія, сиреч молитвы» (1636), в якому велике значення надавалася руській мові у вихованні молоді, «Євангеліє учителное» (1637), «Літос» (1644), «Православне сповідання віри» (1640 – 1645), «Требник» (1646) мали цінність у захисті православної церкви від уніатів і католиків [42]. Був одним із перших православних мислителів в Україні, який, виходячи із вчення про природне право, став думати про майбутню українську державу. Основним державотворчим чинником він уважав не якийсь окремий стан, а злагоду, єдність усіх станів, етнічних угруповань і конфесій в Україні при сильній монархічній владі, обмежена законом і правом як даром Божим.

Кононович-Горбацький [43] Осип Кононович, у чернецтві – Йосиф (р. н. н. – 1653) походив з Галичини з міщанської сім'ї, навчався, ймовірно, у Віленській братській школі та Замоїській академії. В 1642 – 1646 роках обіймав посаду ректора Києво-Могилянського колегіуму, 1646 – 1650 роках – ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1650-1653 роках – єпископа Мстиславського, Оршанського і Могилівського. Автор навчальних курсів з риторики під назвою «Оратор могилянський» («*Orator mohileanus*», 1635 – 1636) та філософії, від якого зберігся лише курс логіки («*Subsidium logicae*», 1636 – 1642) [44]. Суспільно-політичні погляди Кононовича-Горбацького характеризувалися орієнтацією на ідею «природного права», направлену на відстоювання релігійних, культурних та мовних прав руського (українського) народу в межах Речі Посполитої.

Кисіль Адам Григорович (1600 – 1653) народився у с. Низкиничі на Волині. Освіту здобув у Замоїській академії. Займався дипломатичною діяльністю, обіймав посади чернігівського підкоморія (1633 – 1639) та каштеляна (1639 – 1645), київський каштеляна (1645 – 1648), брацлавського (1648) і київського (1649 – 1651) воєводи. У своїх численних промовах на Сеймах як єдиний православний сенатор сформулював політико-правову концепцію регіональної українсько-руської шляхетської політичної нації руських сарматів, що, уклавши угоду з польськими сарматами, несуть відповідальність за свою спільноту, очолюють її, забезпечують політико-культурну єдність, релігійні й мовні права, захищають її інтереси і вважають себе рівноправним партнером польської шляхетської нації [45].

У французькому українознавстві в той час твір Боплана, який заслуговує на високу оцінку «енциклопедії тогочасного українознавства» [46,244].

Праці в умовах самостійної козацько-гетьманської держави (1648 - 1708 рр.).

В 1648 році був складений **літопис Крехівського монастиря**, який охоплював події 1494-1648 років. З записів стає відомо, що була війна «Стародубщина» (1537), війна з Москвою (1579), татарські набіги, серед впливових можновладців називаються польські королі і князь Костянтин Васильович Острозький, а 1648 року «война з козаками вел. была и побили козаки ляхов» [47,1-3].

В літописі Яна **Бінвільського**, який сформувався під впливом київської канцелярії і її писаря земського Василя Воронича, багато аркушів базується на хроніках Бельських та Кромера з незначними відмінностями. Назва слов'ян автор вважав, що походить від слова слава, а поділяються вони наступним чином: «Якож з того народу естесмо рус, полякы, чехове, слежацы, поморяне, кашубове, москва, петигоръци, черъкасове, булкарове, боснове, серъбове, дальматове, илмеричикове, каръвацы, стирове и иние народи» [48,63]. Руси ж, під якими розумілися пращури українців, свій родовід мали за «Літописом руським», на який посилається автор, «от Щека, Кия, Хорева и от сестри их Либеди. Потомкове их на Киеве били Оскарда а Дир» [48,63]. Уже в цій праці простежується тенденція виділити козарів в окрему гілку руського народу. Так, автор вважав, що київський князь Святослав: «оберънулсе на козари, которий теж народ бил руский, и добил под ними замок, названий Белие Вежи» [48,63]. Русь же як держава включала, за Боболинським, значну територію: «И еще за доброго здоровья сыны был поделил: Веславовы старшому дал Новгород, Заславовы — Полоцк, Святополковы — Туров, Ияроморовы — Ростов, але кгда Весеслав умер, Ияромир взял Новъгород, а Борис — Ростов, Глѣб — Муровъск, С(вя)тослав — Полісе, Всеволодові — Володымер, Мечслав — Тверкал, Зеславль Смоленск, Судыслав — Пленсков, Посвист — Волин» [48,63].

Однією з головних тем стосовно давньоруського періоду є хрещення Русі. Автором в літописі не оминалася інформація про язичницький період, коли говорилося «о давних богах русских и московских»: «Рус за Б(о)га міла Дида, Лада, Купала, Леля и Полеля, Рус власне хвалила, якоже рочние показуют. В том блуде и балвофальстве долго народ тот пребивал пребивал, аж (до) Володимера, кнежати иновладцы всей земли Руское. Которий крест с(вя)тий принял с Костянътинополя». Далі йшло уточнення: «А русь верою хрестиянъскую принела за Володимера, кнежати киевского и всей Руси иновладци, року 990» [48,68]. Відзначався і внесок княгині Ольги як попередниці свого онука в проникненні християнства на Русь: «А иж Олга наперед, а потом онук ей Володимер окрестившыся, віру хрестиянъскую принял, кгрунтовне вся Руская земля до визнання правдиваго Б(о)га пришла» [48,63]. Мав місце переказ про можливі альтернативи вибору віри князем Володимиром: «Был намовен Володимер от татар, абы віру их принял. Не схотил, жидовской теж не

схотіл, также и латинской не схотіл, але греческую віру принял» [48,63].

Велике значення автор надає татарським набігам на землі України: «Едика, цар татарский, шкоди починил около Киева и Киев место спалил, который от того часу до першое першое можъности и мурованя монастыров и церквей прийти не может. Замку однак киевского татаре не взяли, хот моцю добивали, але добиток увес и луду велми много побралаи» [48,65]. В іншому місті літописець відзначав: «Менди Курей, цар орди перекопское, злочестивий взял приступом Киев, у церквах побрал начине золотое и сребенъное. На тот час бил в Киеве один попович багатир, который, стоечи на валу меском, из лука в кошу татарском убил царика. Где татаре, обачивши так силного багатира, з мещани киевскими учинили трактати таким способом, аби видали того, который на вале з луку до коша стрелил, обещуючи кияном отъступит от места. И так мещане киевские межи собою урядили, оного поповича видали, скоро так силно мужа позбили. Того ж часу межи людми тая примовка примовка ест: «Кияне — ледакия жиди». И пусто стоял Киев до часов наших» [48,68]. У вище наведених сюжетах центральна роль відведена Києву і це є одним із проявів історичної пам'яті про колишнє столичне місто Русі.

Іншим історичним сюжетом є розвиток подій по вісі Литва — Русь, який закінчується Люблінською унією 1569 року — «скончиласе ґрунтовне уния албо зедночене Великого князъства Литовского с Короною Полскою. Волин, Подляше и Киевское воеводство до Корони вечними часи прилучено» [48,68].

В літописі спостерігається збереження традиція прославлення князів, які трималися православ'я: «Року 1563 ... Волоша присегла и обвезалася Дмитру Вишневецъкому, же его за п(а)на міла взят, бы едно міл притегнут до них с козаками до Волох. В том им до Яс прибил погромълений. А иж ся княз Дмитр Вишъгневецкий для хорого здоровья на возе ехал, не мог пред веръховими уехат, в копици сена скрити хотел. Которого волошин, што по сено приехал, видал, там же бил пойман, з Янем Пясецьким, подолянинем, цесарови турецъкому до Царигорода послал послал. Которий там на гаку обудвох завесит казал над одъного морскою. Пясецький латно сконал, бо упатъ зараз на гак груд (?), а головою на дол оберънул и так скоро крову залилса, але княз Вишневецкий за ребро увязел и так очима се оберънул к горе. Прето бив жив до третего дня, аж его туръки з луков ростреляли, гди проклинал их Махомета» [48,67-68], «зимою Шульжинци татаре винели и все едно недели к(с)онъже Михал Корибут Вишневецкий, староста овруцький, з Самоелем Корецьким Томъшу, господаря волоского, наголову войско его збил и Ясы, столечное место, опановал. Там же у Ясях князя Вишневецкого отруто по Рожестве Х(ристо)вом. По нем Корецького збито. Был то ксонъже щасливий в бою, похован у Вишневцу в церкви мурованой [48,70]». В цих двох фрагментах яскраво виступає антимусульманська направленість тогочасного літописання.

Козацькі походи на Крим розглядаються в такому ж ключі: «Войско Запорозское ходили (з) Ишин Кирием до Крыму; хотели его на царстве посадити, але татаре од своих гано (?) из гкалкою били Вой-

ска Запорозського от татар и без води згнуло до трох тисячей на кучу у розних (?) полях и Дорошенка забито» [48,72].

Московія, як тиранія, також сприймалася вороже, а походи проти Московської держави правими: «Остринин место московское Волицьки из замьком взял», «Путивль место и замок Гриц зо с козаками взял» [48,73], «Москви виехало на герец немало» [48,68], «москвы сорок тысячей» [48,65], «Року 1584-г(о) Иван Василиевич, тыран, цар московский, умер» [48,68].

Знайшли відображення на сторінках літопису і козацькі повстання «1596 ... року Косинский воевал и под Пяткою побито его. Таборщина першая на Солоници за Лубнями била за Наливайка» [48,72]. «Третя таборщина за Олихъвера под Переясловем» [48,73], а також деталі козацької історії як, наприклад, «на козаки бил випис през п(а)на Адама Киселя, подкоморог(о) черниговского» [49], тобто складання реєстру, в який багато хто не потрапив.

Львівський літопис, автор якого Михайло **Гунашевський**, вийшов з середовища покозачених шляхтичів близького до генерально-го писаря, а потім гетьмана Івана Виговського. Переставши бути в козацькому середовищі військовим підписком, він прийняв священницький сан і був протопопом у Києві та Перемишлі [50].

Славиницький [51], чернече ім'я — Єпіфаній (кін. XVI — поч. XVII ст. — 1675) народився на Поділлі або на Волині, навчався у Київській братській школі та, ймовірно, за кордоном. Був викладачем Київської братської школи, професором Києво-Могилянського колегіуму, в останньому читав курси латинської, грецької та старослов'янської мов. За дорученням митрополита Київського С. Косова 1649 року виїхав до Москви, де згодом (1653) організував першу Греко-латинську школу. Автор понад 150 оригінальних і перекладних праць з питань розвитку освіти і науки, а також з етичної і теологічної проблематики. 1663 року перевидав у Москві Острозьку Біблію, до якої написав передмову. Йому належить також авторство «Громадянства звичаїв дитячих» («Громадянство звичаїв добрих»). Найважливішими з праць є «Лексикон латинський» та «Лексикон словено-латинський» (у співавторстві з А. Корецьким-Сатановським) [52,493]. Найстаріший список «Лексикону латинського» датується 1642 роком, він був найбільшим словником (27 000 позицій), який називають «скарбниця церковно-слов'янської та української лексики XVII ст.» [53].

Син судді земського київського Юрій Стефанович **Немирич** [54] (1612 — 1659) вступив до Раківської академії, студіював у Лейденському, Амстердамському, Паризькому, Базельському, Падуанському університетах, здійснив освітню подорож до Англії. Під враженням від перебування в Голландії та Швейцарії стає послідовним прихильником республіканської форми правління і федеративного устрою держави як союзу республік, що здатний забезпечити громадянські свободи і релігійну толерантність. Відомий як автор трактату «Роздуми про війну з московитами» (написаний і виданий у Парижі 1632 р.), в якому виступає рішучим противником самодержавно-монархічного ладу, тиранії і деспотизму, поборником громадянських свобод. Після повернення на батьківщину (1634). З 1640 року був київський підкоморій, в 1648 році полковник «посполитого рушення» київської і

волинської шляхти проти козаків. Виступав посередником шведського короля Карла Густава у переговорах з козацьким гетьманом. В 1657 році перейшов на бік Б.Хмельницького, підтримував гетьмана І.Виговського. Пориваючи з соцініанством, прийняв православ'я. Розробляв проект Гадяцького договору, де він обстоював необхідність утворення нової держави на основі конфедерації Польщі, Литви і України; до цієї конфедерації остання мала ввійти на правах самобутньої держави (під назвою «Велике князівство Руське»), зі своїми верховним трибуналом і судочинством, вищими урядовцями, гетьманом і канцлером, державною скарбницею, грошовою одиницею, військом, адміністративно-територіальним поділом [55]. Цю позицію Немирич обстоював і в «Маніфесті до володарів Європи» (1658), в якому, випереджаючи думки, викладені пізніше П. Орликом, роз'яснював європейським політикам необхідність денонсації козацькою державою Переяславських угод [56].

Джерела та література

1. *Bohomolec F. Zycie Orzechowskiego.* — Sanok, 1855; *Brandowski A. De Stanislai Oxii Orichovii Annalibus Polonicis. Commentatio historico-philologica.* — Berolini, 1860; *Сумцов М. Ф.* Станислав Ориховский // КС. — 1888. — Т. 23; *Lichtensztul J. Poglady filosoficzno-prawne St. Orzechowskiego.* — Warszawa, 1930; *Barycz H. Studia wloskie Stanislawa Orzechowskiego // Studia z dziejow kultury polskiej.* — Warszawa, 1949; *Наливайко Д. С.* Ориховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI — XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1984; *Литвинов В.Д.* Историко-софские взгляды Станислава Ориховского // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. — К., 1987; *Його ж.* Проблеми государства в трудах Станислава Ориховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк). — К., 1988; *Сас П.М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Ориховський: на шляху до історизму нового часу // УЛЖ. — 1991. — №1; *Його ж. С.* Ориховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Україна — Польща: іст. спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993; *Його ж.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Ориховського // Україна і Польща в період феодалізму. — К., 1994; *Лефтерова О.* Тексти Святого Письма у латиномовних творах Станіслава Ориховського // Діалог культур: Святе Письмо в укр. пам'ятках. — К., 1999; *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні (ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — XVII ст.). — К., 2000; *Куташев І.* Суспільно-політичні погляди Станіслава Ориховського // Політичний менеджмент. — 2005. — № 3 (12). — С.169-179.
2. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — початку XVII століття. — К., 2000.
3. *Філософія Відродження на Україні.* — К., 1990.
4. *Історія філософії на Україні: У 2-х тт.* — К., 1987. — Т. 1..
5. *Orichovius St. Kronici polskie: Od zgonu Zygmunta 1-go.* — Warszawa, 1805. 172 s.; *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.) — К., 1991.
6. *Ориховський С.* Напучення польському королеві Сигизмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження. — К., 1995. — Ч. 1-2.

7. Дячок О. О. Запорізьке козацтво в «Хроніці Європейської Сарматії» А. Гваньїні // Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. — Дніпропетровськ, 1990.

8. Дзира Я. Татаро-турські напади на Украшину XIII — XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 8.

9. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 30; *Фрагмент з літопису Яна Бінвільського* // Писемність Київської Русі і становлення української літератури.

10. Пясецкий П. Смутное время и Московско-Польская война. От появления первого самозванца из Польши в 1604 году до Деулинского перемирия 1618 года. — Спб., 1897.

11. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. — М., 1936.

12. Герберштейн С. Записки о Московии // Россия XVI в. в воспоминаниях иностранцев. — Смоленск, 2003.

13. *Лькарство на оспальїй умысль чоловѣчий*. — Острог, 1607; *Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. — К., 1990; *Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — К., 1991; *Криса Б.* Пересотворення світу. Українська поезія XVI — XVII ст. — Львів, 1997.

14. *Голубев С.* Южнорусский православный катехизис 1600 года // ЧИ-ОНЛ. — 1890. — Кн. 14; *Ильинский Ф. М.* Большой Катехизис Лаврентия Зизаня // ТКДА. — 1898. — № 2; *Харлампович К.* Западнорусск. православные школы XVI и нач. XVII в., отношение их к инословным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. — Казань, 1899; *Возняк М.* Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. // ЗНТШ. — 1911. — Т. 102. — Кн. 1; *Ботвинник М.* Лаврентий Зизаний. — М., 1973; *Ісавич Я. Д.* Новые материалы об укр. и белорусских книгопечатниках первой пол. XVII в. / Книга. — М., 1977. — Сб. 34; *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К., 1990; *Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.* Гуманістичні тенденції в творах членів вченого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври // Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні. — К., 1991.

15. *Сія книга, глаголемая катихизис...* — М., 1627 (те саме: Гродно, 1787).

16. *Казанье св. Кирилла, патриарха Иерусалимского о антихристе и знаках его з розширением науки против ересей розных*. — Вильно, 1596.

17. *Жебровський Ш.* Kokol, ktory rozsciewa Stephanek Zizania w cerkwiach guskich w Wilnie (1595) // Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. Т. I. Видав д-р Кирило Студинський. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1906. — Т. V; *Старовойт О.* Стефан Зизаний. — Львів, 1996.

18. *Сумцов Н. Ф.* Иоанн Вышенский (Южнорусск. полемист нач. XVII ст.) // КС. — 1885. — №4; *Житецкий И. П.* Литературная деятельность Иоанна Вышенского // КС. — 1890. — № 6.; *Перетц В.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVII вв. — Л., 1926; *Еремьина И. П.* Иван Вишенский и его общественно-лит. деятельность // Иван Вишенский. Соч. — М.; Л., 1955; *Зарайко П. К.* Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. у боротьбі проти Ватикану й унії. — К., 1957; *Білецький О. І.* Полемічна літ-ра. Иван Вишенський // Білецький О. І. Збір. праць у 5 т. — К., 1965. — Т. 1; *Пашук А. І.* Суспільний ідеал І. Вишенського // Від Вишенського до Сковороди. — К., 1972; *Франко І.* Иван Вишенський і його твори // Франко І. Збір. творів у 50 т. — К., 1981. — Т. 30; *Харитонов*

В. С. Іван Вишенський і розвиток ідеї європейського гуманізму // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К., 1981; Яременко П. К. Іван Вишенський. – К., 1982; Шевчук В. О. Іван Вишенський та його послання // Іван Вишенський. Твори. – К., 1986; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія – К., 1990; Стратій Я. М. Іван Вишенський і спорідненість його вчення з ідеями Реформації // Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К., 1991.

19. *Вышенский И.* Соч. – М.; Л., 1955 [Книжка. Краткословный ответ Петру Скарге. Послание Домникии. Зачапка мудрого латинника з глупым русином. Послание львовскому братству. Послание Йову Княгиницкому. Позорище мысленное]; Твори. – К., 1959; Вибр. твори. – К., 1972; Твори. – К., 1986

20. *????? to iest Lament iedyney S. powszechney apostolskiey Wschodniey Serkwie...* – Wilno, 1610; *?????????* (Антиграфи) // Памятники полемической лит-ры, – СПб., 1903. – Кн. 3 (Русск. ист. библиотека, Т. 19); *Лямент у світа убогих на жалостное преставленіє святолюбивого а в обоі добродітелі багатого мужа в Бозі велебного господина отця Леонтія Карповича, архімандрита общія обителі при церкві Сошествія святого духа братства церковного Віленського православного гречеського* // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988.

21. *Verificatio niewinnosci* // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. I. – Т. VII.

22. *Прокошина Е.* Мелетий Смотрицкий. – Минск, 1966; Яременко П. К. Мелетий Смотрицкий. Життя і творчість. – К., 1986; *Короткий В. С.* Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Минск, 1987.

23. *Смотрицкий М.* Грамматика. – К., 1979;

24. *Арология.* – Львів, 1628.

25. *Науменко Ф. І.* Педагог-гуманіст і просвітителі І. М. Борецький. – Львів, 1954.

26. *Пересторога...* // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954.

27. *Протестація* // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988.

28. *В Ёрш Ё на жалосный погреб зацного рыцера Петра Коначевича-Сагайдачного* // Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978; *Колосова В. П.* Твір Касіяна Саковича «В Ёрш Ё на жалосный погреб Петра Сагайдачного» // Радянське літературознавство. – 1965. – №12.

29. *Хижняк З.І., Сасина М.С.* Копистенський // Києво-Могилянська академія

30. *Завитневич В.З.* «Палинодия» Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. – Варшава, 1883.

31. *Книга о в Ёр Ё единой, святой, соборной апостолской церкви, которая под росуког церкви восточной поддается.* – Б. д.; *Омілія, або казань на роковую память... Елісея Плетенецкого, архимандрита Печерского киевского.* – К., 1625 (перевид.: АЮЗР. – 1914. – Ч. I. – Т. 8; *Тітов Х.* Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. – К., 1924); *Палінодія, или Книга обороны* // Памятники полемической лит-ры в Зап. Руси. – СПб., 1878. – Ч. I.

32. *Лабіринт, або Заплутана дорога, де красна мудрість з повинності своєї панам могилянам і ще декому, в заходах своїх подібному, коротшу і далеко кращу дорогу показує* // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988;

Крекотень В. І. З історії українсько-білоруського літературного співробітництва в першій пол. XVII ст. (Поєма Хоми Євлевича «Лабіринт») // Українська література XVI — XVII ст. та інші слов'янські літературири. — К., 1984.

33. *Ся книга, нарицаемая Зерцало богословіи.* — Почаїв, 1618; *Евангеліе учителное албо Казаня на недѣля през рок и на праздники господніе и нарочитым святым угодником Божіим.* — Рахманов, 1619; *Перло многоцінное.* — Чернігів, 1646; *Уривки з прозових та віршованих творів філософського змісту // Пам'ятки братських шкіл на Україні.* — К., 1988; *Із книги «Зерцало богословіи» // Українська поезія XVII ст.* — К., 1988; *Із книги «Перло многоцінное» / Пам'ятки братських шкіл на Україні.* — К., 1988.

34. *Маслов С.И.* Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его лит. деятельность. — К., 1984; *Пилявец Л.Б.* Прогрессивные филос. учения на Украине первой трети XVII в. (Кирилл Транквилион-Ставровецкий): Автореф. дис... канд. филос. наук. — К., 1987; *Пилявец Л.Б.* Гуманістичні тенденції в поглядах на людину й суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького // Європейське відродження та українська література XIV — XVIII ст. — К., 1993.

35. *Чорний О.* Ідея людської універсальності у чернігівському літературно-філософському колі Л.Барановича // Людина, суспільство, культура : історія та сучасність. - Чернігів, «Сіверянська думка», 1996. — С. 36. Див. детальніше: *Чорний О.О.* Вчення про людину Чернігівського літературно-філософського кола : другої половина XVII — першої половина XVIII ст. Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. — Дніпропетровськ, 1998. — 15 с.

36. *Лексіконъ славеноросскій и имень тлъкованіе.* — К., 1627 (те саме: Кутейно, 1683; К., 1961).

37. *Німчук В.В.* Беринда Павло // Києво-Могилянська академія в іменах XVII — XVIII ст. — К., 2001. — С. 66.

38. *Колосова В.П.* Із спостережень над поетичною спадщиною Памво Беринди // Радянське літературознавство. — 1978. — № 8.

39. *Голубев С.Т.* Петр Могила и Исаяя Копинский // Православное обозрение. — 1874. — № 2, 3; *Його ж.* Удаление Исаяи Копинского из Киево-Михайловского монастыря // КЕВ. — 1874. — № 1,2; *Логвиненко С.В.* Свобода волі і система цінностей в «Алфавіті духовному» Ісайї Копинського // Проблеми філософії. — 1992. — Вип. 94.

40. *Алфавит духовный в ползу іноком и мірским богоугоднѣ жити хотящим написаный.* — К., 1710; «*Стіхословія любезного к Богу взыванія*», «*Посланіе до Я. Вишневецького*», «*Статут Братства юношеского*», «*Посланіе до священиків*» // Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995.

41. *Голубев С.Т.* Киев. митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). — Т. 1. — К., 1883, Т. 2. — К., 1898; *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк, 1956; *Перетц В.Н.* «Книга души, нарицаемая злото». Неизданное сочинение митрополита Петра Могилы // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVII вв. — М.-Л., 1962; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. — Париж, 1969 (перевид.: К., 1997); *Костомаров Н.И.* Киев. митрополит Петр Могила // Костомаров Н. И. Ист. произведения. Автобиография. — К., 1989; *Нічик В.М.* Гуманістичні тенденції в творах членів гуртка друкарні Києво-Печерської лаври // Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — К., 1991; *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. — К., 1994. — Кн. 3; *Феномен Петра Могилы.* Біографія. Діяльність. Позиція. — К., 1996; *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.

42. Книга гуши, нарицаемое злото... — К., 1623. — ВР ЛНБ; Любомудр-Бйшаго кирь Агапита діакона, блаженн Бйшему і благочестив Бйшему царю Іоустиніану... главизны, поучителны, по краегранію еллински изложены, словенски же пръвое напечатаны. — К., 1628; ??????????????... си ест служебник от литургій Св. Васіліа, Іоанна Златоустаго и преждесвященных служеній іерейских и диаконских повседневных ноцных же и дневных в себѣ сѣдръжимых реченный. Благословеніем и исправленіем преподобн Бйшаго господина и отца кирь Петра Могилы. — К., 1629; *Передмова // Номоканон си ест законправилник, имея по сокращенію правила святых апостол седми соборов и помѣстных и бѣжих. К сему и вселенских учителей и преподобных отец, третіе с болшим исправленіем изданный.* — К., 1629; *Антологія, сирѣчь молитвы и поученія душеполезная.* В душевную ползу спудеов и всѣх благочестивых любомолитвеник. Вкратцѣ собраная и благочиннѣ расположена тицаніем... Петра Могилы. — К., 1636; *Євангеліе учителное (з благословенія Петра Могилы).* — К., 1637; *????? albo kamen z prosy prawdy cerkwie swiatey prawoslawney ruskiej na skruszenie faecznościemnej Perspektywy albo raczej pazkwilu od Kassiana Sakowieza... roku 1642 w Krakowie wydanego, wypuszczony przez pokornego ojca Euzebia Pimina.* — К., 1644; *Євхологїон, альбо Молитвослов или Требник.* — К., 1646 (2-е вид.: У 3 ч. — Канберра; Мюнхен; Париж, 1988); *Ортодокс омологія сирѣчь Православное исповѣданіе католическія и апостолскія церкви восточныя новопереведеса с еллингреческого языка.* — М., 1696 (у співавт. з Ісаєю Трофимовичем); *Катихисис сирѣчь исповѣданіе православныя в Бры католическія и апостолскія церкви восточныя...* — К., 1712.

43. Коркішко А.А. Про філософське спрямування курсу логіки Йосифа Кононовича-Горбацького // Від Вишнеського до Сковороди. — К., 1972; Конончук С.Т. Схоластична традиція та українська філософія пізнього середньовіччя: *via antiqua* та *via moderna* в Києво-Могилянській академії // *Philosophia Prima: метафізичні питання.* — К., 1998.

44. *Orator Mohileanus Marci Tullii Ciceronis apparatus partitionibus excultus* // ІР НБУ; *Subsidium Logicae, anno 1630 — 1640.* // ІР НБУ.

45. *Стратій Я.*

46. *Наливайко Д.С.* Українське козацтво та західноєвропейський світ // *Історія українського козацтва. Нариси в двох томах.* — К., 2007. — Т. 2.

47. *Літопис Крехівського монастиря під назвою «Руська ... Кроїніка» з XVII ст.* // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. 62.

48. *Мицук Ю.* Літопис Яна Бінвільського // НаУКМА. Наукові записки. Історичні науки. — 2002. — Т. 20. — Ч. 2.

49. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971.

50. *Певницкий В.* Епифаний Славинецкий, один из главных деятелей русск. духовной лит-ры в XVII в. // ТКДА. — 1861. — Кн. 8; *Филарет (Гумилевский).* Обзор русск. духовной лит-ры. 3-е изд. — СПб., 1884. — Кн. 1; *Ротар И.* Епифаний Славинецкий, литературный деятель XVII в. // КС. — 1900. — №11; *Елеонская А. С.* Человек и Вселенная в ораторской прозе Епифания Славинецкого // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII — нач. XVIII в. — М., 1989

51. *Сказание от божественных писаний яко о святых в небе сущих не даст молитв: да оставятя им грехи.* — М., 1680.

52. *Німчук В.В.* Славинецький // Копистенський // Києво-Могилянська академія в іменах XVII — XVIII ст. — К., 2001.

53. *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. — Лоссер, 1974; Нічик В.М. Громади антитринітаріїв на Україні та їх ідеологія // Нічик В.М., Литви-

нов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — К., 1991; Лоський І. Юрій Немирич — канцлер Великого Князівства Руського // Хроніка-2000. — 1995. — №1.

54. *Гадяцький трактат* // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993.

55. *Discursus de bello Moscovitico ad illustrium Romanum Hojski Vlodimiriensem Capitaneum, affinem.* — Paris, 1634; *Роздуми про війну з московитами Ясновельможному Романові Гойському, Володимирському каштелянові і своякові* // Хроніка-2000. — К., 1995. — Вип. 1.

56. *Discursus de bello Moscovitico ad illustrium Romanum Hojski Vlodimiriensem Capitaneum, affinem.* — Paris, 1634; *Роздуми про війну з московитами Ясновельможному Романові Гойському, Володимирському каштелянові і своякові* // Хроніка-2000. — К., 1995. — Вип. 1.

Кривошея В.В. К истории политической мысли XVI – XVII вв.

Рассматриваются особенности развития политической мысли XVI–XVII вв. в трёх разных исторических периодах, основные теории, которые господствовали в историографии того времени.

Krivoshеya V.V. To the history of the political thought in the 16th – 17th centuries

Review of peculiarities of the political thought development in the 16th – 18th centuries in three different periods of history, the basic theories that prevailed in the historiography of that time.

Котигоренко В. О.

Післясталінський тоталітаризм в УРСР: ретроспектива процесу легітимації

Представлено результати дослідження механізмів, які застосовувалися для легітимації режиму в СРСР та УРСР у післясталінський період до початку так званої «перебудови».

(Продовження. Початок див. вип.10)

Конституційно-правові параметри радянської моделі влади і управління в Україні. Згідно Конституцій УРСР 1938 і 1978 років найвищим органом державної влади в республіці була Верховна Рада УРСР. Вона була правомочна вирішувати всі питання, віднесені союзною і республіканською конституціями до відання України: приймати Конституцію і закони Української УРСР, вносити зміни до них, затверджувати державні плани економічного і соціального розвитку та державний бюджет республіки і звіти про їх виконання, утворювати підзвітні їй органи. Основною організаційною формою діяльності Верховної Ради УРСР визначались сесії – чергові, що скликалися двічі на рік, та позачергові. Підзвітним Верховній Раді її постійно діючим органом була Президія. За Конституцією УРСР 1978 р. вона обиралася з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох його заступників і двадцяти членів. До основної компетенції цього органу (статті 107 – 111 Конституції), належали скликання сесій Верховної Ради, контроль за додержанням Конституції і тлумачення законів Української РСР, визначення порядку вирішення питань адміністративно-територіального устрою республіки, вдосконалення структури органів державного управління і контроль за їхньою діяльністю, керівництво діяльністю місцевих рад тощо. Президія широко застосовувала нормативне регулювання суспільних відносин, видаючи постанови, укази. Останні були наступним після законів актом вищої юридичної сили.

З числа народних депутатів обирались постійні комісії. З 1966 р. їхня діяльність регулювалась затвердженням дев'ятою сесією Верховної Ради УРСР шостого скликання Положенням про постійні Комісії. Нова його редакція була затверджена у березні 1980 р. з урахуванням змісту статті 112 Конституції УРСР 1978 року [16,269].

Більшість депутатів рад усіх рівнів працювали не на постійній основі, а «від сесії до сесії», вони здійснювали свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю. Тому основну підготовчу законотворчу й іншу роботу Верховної Ради виконував її апарат. Депутатам випадало переважно одностайно голосувати «за»

рішення, попередньо підготовлені для них та узгоджені в партійних органах.

В таким чином організованій парламентомодібній системі проблему посадового розмежування законодавчих і виконавчих функцій влади обговорювати не доводилося. Управлінці з виконавчо-розпорядчих структур, законом підпорядкованих радам того чи іншого рівня, обиралися одночасно і депутатами цих самих і вищого (рідше – нижчого) рівня рад. Так, у числі депутатів Верховної Ради СРСР, сформованої 1984 року, були 12 заступників Голови Ради Міністрів СРСР, 78 міністрів, 27 голів рад міністрів союзних республік та їх заступників і т.д. Чільній посаді в партії або керівному органі виконавчо-розпорядчої влади чи громадської організації мав відповідати і певного рівня депутатський мандат.

Підтвердження такого порядку дає аналіз якісного складу депутатів, обраних 14 червня 1970 року в Україні до Верховної Ради СРСР. В тодішніх традиціях у кожному з утворених на території України 182 виборчих округів балотувалися по одному кандидату, всі вони були обрані депутатами. Серед них усі 25 перших секретарів обкомів Компартії України, але 5 голів облвиконкомів, 13 маршалів, генералів та адміралів (у тому числі керівник політуправління Збройних Сил СРСР), 9 Міністрів СРСР, 2 партійних керівники всесоюзного масштабу. Разом чиновники найвищої ланки склали 39 % загальної кількості обраних у республіці депутатів. В розглядуваних контекстах тогочасний розподіл депутатських мандатів і наступні кадрові переміщення в республіці роблять показовим той факт, що з 16 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України кандидували і були обрані 13, за винятком секретарів ЦК В.Дрозденка і Ф.Овчаренка та голови республіканської Ради профспілок УРСР В.Клименка [17,122-124]. Перший і третій з названих були позбавлені місць у Політбюро ЦК республіканської парторганізації на найближчому її з'їзді - через 9 місяців після виборів до союзної Верховної Ради, другий – через 2 роки і 4 місяці [18,384-385].

Щодо складу Верховної Ради України. Оскільки депутатство у Верховній Раді СРСР було привілеєм перших секретарів обкомів, до вищого виборного органу республіки на безальтернативній основі делегувалися другі секретарі усіх 25 обласних комітетів партії та другий секретар Київського міському партії, що з 1975 року мав права обкому, а також всі 25 голів виконкомів обласних рад; депутатами Верховної Ради Української РСР ставали також керівники міністерств і державних комітетів, які складали республіканський уряд. Це засвідчує, приміром, склад Верховної Ради УРСР десятого скликання, сформованої у лютому 1980 року [19,161-188].

Утворюваним Верховною Радою УРСР, відповідальним перед нею і підзвітним їй найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади в Україні, згідно з главою 13 республіканської Конституції, була Рада Міністрів Української РСР – її Уряд у складі Голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, Міністрів, голів державних комітетів УРСР. За поданням Голови Ради Міністрів Верховна Рада Української РСР могла включати до складу уряду керівників інших органів і організацій республіки. Правове становище цього виконавчого і розпорядчого органу влади детально регламен-

тував ухвалений у грудні 1978 року Закон «Про Раду Міністрів Української РСР» [20,7-25]. Цей документ містив повний перелік тогочасних міністерств і комітетів української системи державного управління. Але українською цю систему можна було називати з великою умовністю. В республіканське відання передавалась лише та частина галузей і сфер управлінської діяльності, які не були віднесені до загальносоюзної компетенції. Крім того, більшість складових виконавчо-розпорядчої влади УРСР становили структури союзно-республіканської підлеглості. Вони керували переданими до їхнього відання галузями, перебуваючи у подвійному підпорядкуванні: нижче — республіканській Раді Міністрів, вище — відповідному союзно-республіканському міністерству або державному комітету СРСР.

Такі подвійної, а фактично — союзної підлеглості структури управляли найбільш важливими галузями після тих, що належали до виняткової компетенції уряду СРСР. У 1967 році в Україні налічувалося 27 союзно-республіканських міністерств [21,462]. Вищеназваний Закон 1978 року «Про Раду Міністрів Української РСР» містив відповідний перелік з 29 назв. Це — міністерства будівництва підприємств важкої індустрії, вищої і середньої спеціальної освіти, внутрішніх справ, вугільної промисловості, геології, енергетики і електрифікації, заготівель, закордонних справ, зв'язку, культури, легкої промисловості, лісового господарства, лісової і деревообробної промисловості, меліорації і водного господарства, монтажних і спеціальних будівельних робіт, м'ясної і молочної промисловості, освіти, охорони здоров'я, промислового будівництва, промисловості будівельних матеріалів, радгоспів, сільського будівництва, сільського господарства, торгівлі, фінансів, харчової промисловості, чорної металургії, юстиції. Органами державного управління в тогочасній Україні були також 10 союзно-республіканських державних комітетів — плановий комітет Української РСР, комітети у справах будівництва, по матеріально-технічному постачанню, по праці, по цінах, професійно-технічній освіті, по телебаченню і радіомовленню, по кінематографії, у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, комітет державної безпеки Української РСР, комітет по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства.

Власне республіканської підлеглості управлінськими одиницями були 6 міністерств Української РСР - автомобільного транспорту, будівництва і експлуатації автомобільних шляхів, житлово-комунального господарства, місцевої промисловості, побутового обслуговування населення, соціального забезпечення, а також 1 державний комітет — по охороні природи. Раді Міністрів Української РСР були підвідомчі Центральне статистичне управління Української РСР, Комітет по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляду, Головне управління по нафтопереробній і нафтохімічній промисловості Української РСР, Головне управління по садівництву, виноградарству і виноробній промисловості, Комітет по фізичній культурі і спорту та інші комітети, головні управління, відомства при Раді Міністрів Української РСР у справах господарського і соціально-культурного будівництва. Для вирішення господарських спорів між підприємствами, установами і організаціями при Раді Міністрів Української РСР діяв Державний арбітраж Української РСР.

В системі республіканської державної влади її місцевими органами були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські ради депутатів трудящих — ради народних депутатів — за Конституцією Української РСР 1978 року. До прийняття цього документа у 1960-1970-х роках питання утворення, діяльності і розмежування компетенції місцевих рад регулювались законами УРСР про сільські і селищні ради депутатів трудящих (від 2 липня 1968 р.), про районні, міські, районні в містах ради (від 15 липня 1971 р.), законом СРСР від 20 вересня 1972 р. «Про статус депутатів рад депутатів трудящих в СРСР», іншими правовими актами. За Конституцією 1978 року, строк повноважень місцевих рад становив половину терміна повноважень Верховної Ради УРСР — два з половиною роки. Крім роботи в режимі депутатських сесій, які мали скликатися не рідше чотирьох разів на рік, для реалізації своїх повноважень місцеві ради обирали постійні комісії, утворювали виконавчі і розпорядчі та інші підзвітні їм органи.

До компетенції місцевих рад належало «проведення в життя» рішень державних органів вищого рівня і керівництво діяльністю підпорядкованих відповідним місцевим радам державних органів, підприємств, установ та організацій, керівництво на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом, затвердження планів економічного і соціального розвитку та місцевого бюджету, а також звітів про їх виконання, забезпечення дотримання законів, охорона державного і громадського порядку та прав громадян, контроль за дотриманням законодавства розміщеними на території ради підприємствами, установами і організаціями «вищестоящого» підпорядкування, координація їхньої діяльності у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ресурсів, виробництва товарів народного споживання, соціально-культурного, побутового та іншого обслуговування населення тощо.

Втім перелічені та інші повноваження місцевих рад хибували на декларативність. Не тільки з огляду фактичної залежності цих виборних державних органів від партійних комітетів, а також через слабкість їхньої матеріальної і фінансової бази. У 1970-1980-х роках в галузі економіки місцеві ради відали підприємствами, які давали лише 3-4 % продукції промислового виробництва [18,177]. На початок другої половини 1980-х років середній бюджет сільської ради, приміром, становив 55 тисяч карбованців, селищної - 184 тисячі, районної - 8,5 мільйонів карбованців [22]. «Лєвова частка» зароблених в регіонах коштів концентрувалась у загальносоюзному бюджеті і розподілялась звідти.

У 1978 — 1980 роках Верховна Рада УРСР прийняла нові редакції законів щодо регулювання організації і діяльності сільських, селищних, районних і районних в містах, міських та обласних рад народних депутатів, а також про порядок відкликання депутатів цих рад. Указом від 30 вересня 1981 року Президія республіканської Верховної Ради затвердила Положення про організацію роботи з наказами виборців в Українській РСР.

З-поміж своїх депутатів ради обирали підзвітні їм і вищого рівня виконавчим та розпорядчим органам виконавчі комітети у складі голови, його заступників і членів виконкому. В структурі цих органів

утворювались відділи і управління згідно переліку, встановленого законодавством Союзу РСР і Української РСР. Основними функціями виконавчих комітетів було скликання сесій рад, координація роботи постійних депутатських комісій, керівництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на території відповідних рад на основі їхніх рішень та рішень «вищестоящих» органів державної влади і управління, організація і контроль виконання цих рішень. Саме виконкоми відігравали головну роль в діяльності місцевих рад, депутати яких зазвичай одноставно схвалювали підготовлені виконкомівським апаратом рішення. Але і депутатську, і виконкомівську роботу спрямовував та контролював апарат партійних комітетів.

Втім свого часу в частині контрольних функцій владно-управлінської діяльності керівництвом КПРС були ініційовані заходи щодо правової легітимації та інституціоналізації власне державного контролю і його організаційного відокремлення від контролю партійного. Ці новації, звичайно, не означали відмови компартії від контролюючих функцій щодо структур державної влади і управління. Але певні організаційні зміни відбулися. Так, на початку 1960-х років діяв Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Республіканський комітет партійно-державного контролю мала і Україна. У своїй діяльності цей орган спирався на утворені в трудових колективах групи і пости сприяння контрольним органам. У 1965 році Пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про перетворення партійно-державних контрольних органів у власне державні. Це рішення було продубльоване українським керівництвом. На грудневій сесії 1965 року Верховна Рада республіки прийняла закон «Про органи народного контролю в Українській РСР». До тексту Конституції УРСР 1978 року було включено статтю 81, якою серед інших повноважень рад виокремлювалась функція утворення ними органів народного контролю. Цей контроль, за текстом статті, мав поєднувати «державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях». Органам народного контролю належало контролювати виконання державних планів і завдань, вести боротьбу з порушеннями державної дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю і марнотратством, тяганиною і бюрократизмом, сприяти удосконаленню роботи державного апарату. Ці положення були повтором тексту Конституції СРСР. На його розвиток і доповнення в листопаді 1979 року союзна Верховна Рада прийняла Закон про народний контроль. У відповідності з цим правовим актом вся система народного контролю - від груп і постів до Комітету народного контролю СРСР - мала перевіряти виконання не тільки рішень і постанов державних органів управління, а й реалізацію партійних директив.

Згідно цих директив функціонували не тільки ради та підпорядковані їм господарські й інші структури, а правоохоронні органи держави також, разом із системою їх кадрового забезпечення. Так, на початку 1960 — х років на найвищих партійно-державних рівнях було заявлено про поступове відмирання держави; рівночасно з цим в ході комуністичного будівництва прогнозувалась втрата правом його регулятивних функцій, які мали бути заміщені засобами ідейного і мо-

рального впливу, переконання тощо. Ця ідеологізована політична декларація стала одним із чинників того, що до переліку пріоритетів освіти не увійшла підготовка фахівців — правників. У 1960 — 1970-х роках питома вага юридичних кадрів у Радянському Союзі серед усіх спеціалістів незмінно зменшувалась і порівняно з передвоєнним періодом скоротилась у 1,5 рази.

Та ж сама теза про «відмирання держави» постулювала швидкоочікуване переростання «загальнонародної» державності в комуністичне самоуправління, яке мало забезпечувати розширення участі населення у підтриманні громадського порядку. Великі надії поклалися на такі форми самодіяльної ініціативи громадян як народні дружини, а також товариські суди. Останні організовувалися в трудових колективах і за місцем проживання громадян. Їх підсудності передавалися справи про порушення виробничої і трудової дисципліни, про антигромадські вчинки і злочини, ступінь суспільної небезпеки яких не тяг за собою кримінальної відповідальності. Товариські суди застосовували методи громадського впливу, вони також мали право порушувати перед народним судом клопотання про застосування кримінального покарання.

Намагання наблизити перспективу самоуправління в сфері громадського порядку стало однією із спонук реорганізації органів внутрішніх справ. У 1960 році було ліквідовано Міністерство внутрішніх справ (МВС) СРСР. Його місцеві органи перейшли в підпорядкування МВС республік, які з осені 1962 року отримали нову назву - Міністерства охорони громадського порядку. Проте незабаром ця реорганізація була визнана такою, що не сприяла забезпеченню на всесоюзному рівні єдиного оперативного управління діяльністю органів охорони порядку у боротьбі зі злочинністю. У 1966 році республіканські міністерства охорони громадського порядку були об'єднані в союзно-республіканське Міністерство охорони громадського порядку СРСР. У листопаді 1968 року назву цієї урядової структури було змінено на попередню - Міністерство внутрішніх справ СРСР. Аналогічного перейменування в грудні того ж року зазнало і відповідне союзно-республіканське міністерство Української РСР [23,607].

До складу МВС входили територіальна, транспортна і відомча міліція, які забезпечували охорону порядку в населених пунктах і підтримували безпеку на дорогах (Державна автоінспекція), залізничному, водному і повітряному транспорті, здійснювали заходи з карного розшуку і протидії розкраданню «соціалістичної власності»; сюди ж входили «виправно-трудова» заклади, де утримувались засуджені, а також пожежна охорона і деякі інші служби.

Діяльність органів МВС була одним з пріоритетних об'єктів партійного впливу. На вдосконалення їхньої роботи була зорієнтована ухвалена ЦК КПРС спільно з Радою Міністрів СРСР постанова від 19 листопада 1968 року «Про заходи по зміцненню міліції». З метою надання діяльності міліційних органів і їхніх працівників більшої внормованості та правової визначеності у червні 1973 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю».

Функціонування судової системи в Україні майже до часу прийняття Конституції 1978 року визначав прийнятий у червні 1960 року

Закон про судоустрій в Українській РСР. До його тексту упродовж позначеного періоду вносились лише невеликі зміни. Але у 1970 році було змінено порядок управління республіканськими судами і нотаріатом в напрямі розширення повноважень і вдосконалення роботи відповідних всесоюзних структур. В Україні таке управління з 1963 року здійснював Верховний Суд Української СРСР. Тільки окремі питання керівництва юстицією перебували у компетенції Юридичної комісії при Раді Міністрів СРСР та відповідної комісії при республіканській Раді Міністрів. У середині 1970 року було створено союзно-республіканське Міністерство юстиції СРСР. Його повноваження передбачали підготовку пропозицій з кодифікації законодавства, керівництво судами, адвокатурою, нотаріатом, органами ЗАГСу тощо. На початку жовтня того ж року указом Президії Верховної ради УРСР були утворені Мініюст Української РСР, що мав союзно-республіканське підпорядкування, а також відділи юстиції виконавчих комітетів обласних рад. Діяльність включених до підлеглості Мініюсту органів нотаріату регулювалась Законом СРСР «Про державний нотаріат» (1973 р.), та Законом УРСР «Про державний нотаріат» (1974 р.).

У 1974 році з метою вдосконалення діяльності органів державного арбітражу при вирішенні господарських спорів між підприємствами, установами, організаціями, а також для підвищення ролі арбітражної служби в питаннях дотримання господарюючими суб'єктами державної дисципліни і договірних зобов'язань Законом СРСР Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР був перетворений в союзно-республіканський орган. Його діяльність вносили новоприйнятим Положенням про державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР. Того ж 1974 року набуло чинності нове положення Про державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР.

У червні 1965 року Верховна Рада Української РСР внесла ряд змін до прийнятого у 1962 році Положення про адвокатуру УРСР. За цим положенням особи, які займались адвокатською діяльністю, об'єднувались у колегії адвокатів і мали право здійснювати захист на попередньому слідстві та в суді, представляти в суді та арбітражі інтереси своїх клієнтів у цивільних справах, надавати юридичну допомогу громадянам, підприємствам, установам і організаціям, колгоспам.

Республіканська прокуратура до кінця 1970-х років діяла на підставі Положення про прокурорський нагляд в СРСР, затвердженого указом Президії Верховної Ради Союзу РСР ще 24 травня 1955 року.

Але не тільки актами законодавства регулювалась діяльність суду і прокуратури в державі. Партійні органи також не обходили їх своєю увагою: аналізували роботу і стан кадрового забезпечення судів і прокуратури, визначали заходи щодо усунення виявлених недоліків. Показовою щодо цього була прийнята 30 липня 1970 року постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів».

Загалом для кінця 1960-х - початку 1970-х років стала прикметною модернізація правоохоронної складової радянської держави. В подальшому робота у цьому напрямі лише посилювалась.

Судочинство, арбітраж, прокурорський нагляд і право в Україні «розвинутого соціалізму»: спадкоємність конституційних засад і суспільної практики. Конституція СРСР 1977 року і ухвалені на її

основі республіканські конституції були остаточно позбавлені ілюзійних уявлень і декларацій початку 1960-х років про відмирання держави і права як суспільних інститутів. У цих документах правоохоронна компонента державної будови була виписана доволі детально й системно. Відповідні розділи склалися з двох глав і стосувалися побудови й функціонування системи правосуддя, арбітражу і прокурорського нагляду. На розвиток конституційних положень в наступні роки союзною і українською верховними радами були прийняті відповідного рівня законодавчі акти: «Про Верховний Суд СРСР» (1979 р.), нова редакція «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР» (1980 р.), «Про судоустрій УРСР» (1981 р.), «Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР» (1981 р.), «Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР» (1981 р.), «Про державний арбітраж СРСР» (1979 р.), «Про прокуратуру СРСР» (1979 р.), «Про адвокатуру СРСР» (1979 р.), нове «Положення про адвокатуру УРСР» (1980 р.).

У другій половині 1960-х - на початку 1980-х років активізувалась започаткована всесоюзним Законом від 11 лютого 1957 року робота з кодифікації радянського законодавства. Серед її результатів було видання Зводу законів СРСР і зводів законів республік. Звід законів УРСР був підготовлений на виконання спільних постанов ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради Української РСР і Ради Міністрів УРСР від 28 вересня 1976 року і 4 серпня 1978 року, а також постанови Верховної Ради і Ради Міністрів республіки від 5 вересня 1983 року. Видання Зводу являло собою офіційне зібрання правових актів, на яке можна було посилатися при розгляді справ у правозастосовних органах. Чільне місце серед них посідав суд.

Судова система, як і всі інші структури держави, будувалась на централістських засадах. Вищою судовою інстанцією Радянського Союзу був Верховний Суд СРСР. Він обирався Верховною Радою СРСР і здійснював нагляд за діяльністю судів союзних республік. Верховна Рада Української РСР терміном на п'ять років обирала найвищий республіканський судовий орган – Верховний суд УРСР у складі Голови, його заступників, членів і народних засідателів. До його компетенції належав нагляд за судовою діяльністю судів республіки. За текстом Конституції, народні судді районних (міських) народних судів обирались громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народних засідателів районних (міських) судів обирали на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням терміном на два з половиною роки. «Вищестоящі» суди обирались на п'ять років відповідними Радами народних депутатів.

За формальним змістом закріплені в Конституції і Цивільному процесуальному та Кримінально-процесуальному кодексах УРСР принципи функціонування судової системи виглядали цілком демократично. Окрім виборності суддів і засідателів вони передбачали здійснення правосуддя тільки судом, колегіальність розгляду справ (у тому числі в суді першої інстанції за участі рівних у правах з суддями народних засідателів), незалежність суддів і їх підпорядкування

виключно закону, рівність громадян перед законом і судом, провадження судочинства українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості, презумпція невинуватості, згідно якої ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону, участь представників громадських організацій і трудових колективів у судочинстві в цивільних і кримінальних справах, право звинувачуваного на захист, включно з безплатною юридичною допомогою у випадках, передбачених законом.

Кримінально-процесуальний кодекс містив перелік випадків, коли передбачалась обов'язковість участі адвоката навіть тоді, коли цим не опікувався сам звинувачуваний. Участь захисника була обов'язковою у справах, в яких брав участь прокурор або громадський звинувачувач, при розгляді судом справ про злочини неповнолітніх та в деяких інших випадках.

Для організації правової допомоги громадянам і юридичним особам в населених пунктах утворювались юридичні консультації. Колегії адвокатів функціонували під загальним керівництвом рад народних депутатів. Контроль за дотриманням адвокатурою чинного законодавства, встановлення порядку оплати адвокатських послуг і оплати праці адвокатів був віднесений до компетенції Міністерств юстиції СРСР і УРСР.

Однак між деклараціями і формальним демократизмом функціонування судової системи та фактичним станом справ існували суттєві розбіжності. На відміну від традиційної практики західних країн, тодішнє радянське кримінально-процесуальне законодавство не передбачало обов'язкової участі адвоката на попередньому слідстві. Це спричиняло випадки, коли слідчі неправовими засобами добивалися визнання підслідними вини, не завжди обґрунтовано застосовувалася арешт як запобіжний захист, порушувалися строки слідства і утримання затриманих під вартою до суду тощо.

Набуло поширення так зване «телефонне право», завдяки якому, застосовуючи тиск на правоохоронні органи, багато правопорушників із числа «номенклатури» ухилялися від кримінальної відповідальності. Крім того, існувала інструкція ЦК КПРС, яка прямо забороняла правоохоронним органам збирати будь-який «негатив» на номенклатурщиків партійних і радянських органів. У роки застою нерідкими були заборони допитувати посадових осіб. Непідсудними були й колегіальні органи КПРС, громадських організацій. Система номенклатури формувала в країні безлику та кишенькову, цілком залежну від партапарату судову владу [21,473]. Як і вибори народних депутатів, вибори суддів і засідателів судів були організовані таким чином, щоб на безальтернативній основі формувати склад суддівських органів з числа тих, хто пройшов попередній партноменклатурний відбір. Працівники судових органів отримували низьку заробітну плату, залежали від партійних комітетів, а також від контролюваних цими комітетами виконкомів рад у питаннях отримання і поліпшення житла, побутового обслуговування тощо.

Схожа ситуація розриву між стандартами, виписаними в законі, і тими, які діяли насправді, була властивою також для діяльності органів прокуратури. Вони являли собою строго централізовану сис-

тему наглядю за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами рад народних депутатів, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами.

Прокурор Української СРСР і «нижчестоящі» прокурори були підлеглими Генеральному прокуророві СРСР. Останній на п'ятирічний термін призначався всесоюзною Верховною Радою, був відповідальним перед нею і підзвітним їй, а в міжсесійний період — звітував перед Президією Верховної Ради СРСР. Він безпосередньо призначав (усіх на п'ять років) Прокурора республіки і прокурорів областей, а також затверджував призначуваних прокурором Української РСР на той же строк районних та міських прокурорів.

Арбітраж не вважався судовим органом, хоча стаття про нього і містилась у розділі Конституції про систему правосуддя, а порядок розгляду позовів в органах арбітражу був подібним до судового процесу в цивільних справах. У Конституції йшлося про органи власне державного арбітражу. Але в тодішній радянській практиці мав місце ще й арбітраж відомчий. Керуючись Законом «Про державний арбітраж в СРСР» і на основі чинного законодавства органи арбітражної системи приймали ухвали на вирішення спорів між «соціалістичними» організаціями і підприємствами, зобов'язували порушників договірних відносин або норм господарського права до виплати неустойок, штрафів, пені і т. п. Винні ж у порушеннях конкретні особи притягувалися до відповідальності через органи прокуратури.

Особливістю тогочасного господарського законодавства, а також законодавства цивільного було всебічне забезпечення захисту і зміцнення соціалістичної власності у формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності на засоби виробництва, а також майна профспілкових та інших громадських організацій, необхідного їм для виконання статутних завдань. Перші дві з названих форм соціалістичної власності називалися і в союзній та республіканській конституціях 1936-1937 років. Третя ж — майно громадських організацій — на конституційному рівні була задекларована вперше. Раніше в законодавстві про цю форму соціалістичної власності було заявлено Верховною Радою СРСР в ухвалених нею у грудні 1961 року Основах цивільного законодавства Союзу РСР. Два названі документи один за одним по суті оголосили, що майно, яким користувалось Комуністична партія в якості «ядра» громадських організацій, є різновидом соціалістичної власності. Цю власність держава була зобов'язана охороняти, а також створювати необхідні умови для її примноження (див. Статтю 10 Конституції СРСР і Статтю 10 Конституції Української РСР). Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також цивільне законодавство Української РСР із змінами та доповненнями, внесеними Верховними Радами відповідного рівня у 1981 і наступних роках, підтвердили «соціалістичну якість» майна КПРС та керованих нею громадських об'єднань.

Одночасно конституційне і цивільне законодавство СРСР і республік не допускало використання майна, що перебувало в особистій

власності або в користуванні громадян, для «одержання нетрудових доходів». Індивідуальна трудова діяльність, яка допускалась у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства, побутового обслуговування населення, а також інші види такої діяльності мали ґрунтуватися «виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей». Основу особистої власності мали складати трудові доходи громадян. Перелік форм особистої власності, на яку розповсюджувалося право спадкоємства і яка охоронялася державою, був обмежений. Він включав вичерпно предмети вжитку, особистого споживання, комфорту та підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. В користуванні громадян могли перебувати надані в установленому законом порядку ділянки землі для ведення підсобного господарства, садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва (див. Главу 2 Конституції СРСР і главу 2 Конституції УРСР).

Використання і охорону землі, яка перебувала у виключній власності держави, регулювали Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік. На засадах цього акта, прийнятого в грудні 1969 року, Верховна Рада Української РСР у липні 1970 року прийняла Земельний кодекс УРСР. Він набрав чинності з початку 1972 року. З листопада 1972 року вступив у дію Водний кодекс УРСР. Він був прийнятий у червні 1972 року на підставі Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджених у грудні 1970 року Верховною Радою СРСР. Він визначались також правові засади використання і охорони надр, лісових ресурсів і тваринного світу, атмосферного повітря, усіх складових національного багатства народів Радянського Союзу з Україною включно. У 1975 року було прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра, у 1977 року - Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік, у 1980 — Закон СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу.

Так формувалося необхідне кожній країні природоохоронне законодавство. Але централістські засади цього процесу, ініційованого й організованого із союзного рівня, позбавляли Україну та інші республіки можливості усвідомлення і захисту національних інтересів у відповідних сферах. Проголошена спільною власністю усього радянського народу державна власність на землю, її надра, води і ліси надавала право державній бюрократії СРСР використовувати ці ресурси на власний розсуд. Перелічені природоохоронні законодавчі акти забезпечували домінування адміністративно-командної складової державного управління, уособлюваного чиновницькою вертикаллю. Цими актами державній бюрократії фактично надавалось «законне» право на всездозволеність у використанні національного багатства республік і їх народів. Так, в Законі СРСР про охорону і використання тваринного світу по кожному з видів цього використання вказувалося лише те, що воно «здійснюється у встановленому порядку». Цей порядок встановлювали міністерства і відомства союзного і союзного-республіканського підпорядкування.

Діяльність міністерств, відомств та інших органів, а також відносини в галузі державного управління регулювалась адміністративним законодавством. Відповідні адміністративно-правові норми містили

чимало актів, ухвалених в розглядуваний період. Серед них – Загальне положення про Міністерства Союзу РСР (1967 р.) та положення, які приймалися щодо окремих міністерств і відомств. Норми адміністративного права містили практично всі акти, закони і кодекси, що приймалися з метою правового регулювання тих або інших сфер економіки і суспільних відносин. Норми, які стосувались адміністративної відповідальності, були впорядковані ухваленими в жовтні 1980 року Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення. На засадах цього акта розроблявся прийнятий у грудні 1984 року Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення.

В напрямі посилення правового примусу як одного із засобів суспільного управління і реалізації функцій влади розвивалось кримінальне і виправно-трудове законодавство.

В липні 1966 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про кримінальну відповідальність іноземців і осіб без громадянства за злісне порушення правил пересування на території СРСР». Ще через три роки було внесено доповнення і зміни до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Потому, згідно усталеного порядку, відповідних нововведень зазнав також Кримінальний Кодекс (КК) УРСР. Зміни стосувались статей про особливо небезпечного рецидивіста, про незастосування умовно-дострокового звільнення, про правила визначення виду виправно-трудової установи засудженим до позбавлення волі, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості та ін.

1969 року були прийняті Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а через рік – Виправно-трудовий кодекс УРСР. У 1983 році Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. Цей документ визначав особливості виконання покарань у вигляді штрафу, громадського осуду, конфіскації майна, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового або спеціального звання.

Раніше не застосовуваний вид судового покарання – умовне - у 1970 році запровадив указ Президії Верховної Ради СРСР «Про умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці». 1972 року до «Основ кримінального законодавства...» було введено поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, а також визначення і перелік видів тяжкого злочину. 1977 року законодавчими актами Союзу РСР і Української РСР упроваджувався порядок відбування покарання в колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності. Тоді ж було розширено коло засуджених, до яких могли застосовуватися заміна невідбутого покарання менш жорстким, а також умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Для неповнолітніх засуджених вводилася відстрочка виконання судового вироку про позбавлення волі. У 1982 році можливість застосування такої відстрочки була поширена і на повнолітніх осіб.

У 1981 – 1985 роках Президія Верховної Ради УРСР ухвалила укази на посилення кримінальної відповідальності за хуліганство, насам-

перед пов'язане із застосуванням зброї, вносились зміни до «Основ кримінального законодавства...» та інших законодавчих актів. Ці зміни підвищували розміри штрафів, розширювали перелік форм покарання осіб, які вчинили дрібне розкрадання державного або громадського майна, збільшували строк виправних робіт до двох років, запроваджували правила скасування умовного засудження в разі неналежної поведінки тих, до кого застосовувався цей вид покарання, встановлювали нові умови призначення покарання у випадках вчинення нового злочину умовно засудженими, засудженими з відстрочкою вироку та звільненими з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, вводили відбування покарання у вигляді позбавлення волі у виправно-трудовах колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочини через необережність [21, 483-486].

Та обставина, що серед засобів правового примусу щодо порушників закону найбільш поширеним було покарання позбавленням волі, призводила до переповнення установ, де утримувались засуджені. У багатьох випадках в цих установах, які за призначенням мали виконувати виправно-трудові і виховні функції, засуджені насправді набували антисоціальної орієнтації, ставали носіями епідемічно небезпечних хвороб.

Крім того, кримінальне законодавство застосовувалось не тільки щодо карних та інших соціально небезпечних злочинців. Воно поширювалося також на громадян, чиї ідейні, релігійні або політичні переконання не вкладалися у подібні до прокрустових параметри партійно-державної політики та не відповідали «ідеям наукового комунізму», якими, згідно тексту преамбул всесоюзної і республіканської Конституцій, керувався увесь радянський народ з народом Української Радянської Соціалістичної Республіки включно. Між такою законодавчою практикою [14] і деклараціями політичних і правових документів того часу існувала кричуща суперечність.

За присутнім в них суто формальним переліком прав і свобод громадян цілком демократичними виглядали навіть союзна та республіканські конституції сталінської доби. Цього рівня документи другої половини 1970-х роках такий перелік суттєво розширили, кількість відповідних статей було збільшено з 16 до 37. В числі політичних прав були виписані права на громадянство, виборчі та інші права, якими громадянам надається можливість брати участь в управлінні державними та суспільними справами, право на об'єднання в громадські організації, свободу совісті, слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій тощо.

Про відмінності між реаліями і деклараціями «радянського народовладдя» написано вище. Ситуація в інших сферах реалізації політичних прав і свобод громадян була цілком подібною. Щодо права на об'єднання — його реалізація обмежувалась організаціями, покликаними сприяти «розвитковій політичній активності і самодіяльності, задоволенню ... різноманітних інтересів» громадян, але в певних межах - «відповідно до цілей комуністичного будівництва» (див. статтю 49 Конституції Української РСР). Партійну ж складову системи громадських об'єднань могла представляти тільки одна структура — КПРС.

Громадянам УРСР, які були одночасно громадянами Союзу РСР, де церква була відокремлена від держави, згідно республіканського і

союзного законодавства гарантувалась свобода совісті, а саме: право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Насправді не тільки законодавство про релігійні культи регулювало відповідні відносини. До цієї справи долучались також державні і компартійні органи, дії яких часто не відповідали принципам і нормам права. Досить послатися на заборону діяльності Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков, ряду інших релігійних об'єднань. Цілком закономірно, що після підняття Гельсинськими угодами «залізної завіси» між Сходом і Заходом, вже на першій міжурядового рівня Белградській конференції з виконання цих угод (1978 р.) Радянському Союзові були висунуті звинувачення про порушення прав людини у релігійній сфері [24,268-274].

Свобода слова, друку, зборів, мітингів і т.п. також допускалась лише в певних політико-ідеологічних межах, дотримання яких мали забезпечувати державні структури - від виховних до примусозастосовних, репресивних. Такими межами, згідно статті 48 республіканської Конституції, що повторювала текст союзного Основного закону, була відповідність меті «зміцнення та розвитку соціалістичного ладу». Цій і тільки цій меті слугували керовані компартійною бюрократією засоби масової інформації Української РСР і всієї союзної держави [12,281-317].

Подібним обмежувальним чином радянське конституційне і похідне від нього законодавство формувало й гарантувало також особисті права і свободи громадян — недоторканість особи і житла, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, захист честі і гідності, особистої свободи і майна, свободу пересування і вибору місця проживання, рівноправність громадян різних національностей. Показовим прикладом такої регульованої тодішнім законодавством та позаправовими засобами державно-адміністративного впливу обмежувальної реалізації особистих прав і свобод була ситуація з громадянами кримськотатарської національності.

Так, під тиском кримськотатарського руху у вересні 1967 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Він знімав з кримських татар необґрунтовані звинувачення в зраді, але разом з тим ігнорував їхні національні інтереси і права. Вкотре декларувалось, що татари, які раніше проживали в Криму, «вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи» [25,349].

Одночасно з цим Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з чинним законодавством про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння

в правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки. Не випадково лише 18% татар, які мешкають зараз на території Криму, переселилися сюди до 1979 року [26,60]. Зрозуміло, що половинчасті заходи Указу не задовольняли ані кримськотатарських представників, ані саму центральну і київську владу. Питання повернення депортованих з Криму залишалося відкритим.

Спробою влади затушувати проблему було рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Оргнабір розпочався весною 1968 року. Він проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому.

Порядок проведення оргнабору передбачав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Упродовж другої половини 1960-х - початку 1970-х років до Криму та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб та їх нащадків [27, арк. 2, 3, 5, 9; 28, арк. 29, 31]. У листопаді 1975 року керівники ЦК Компартії України, Кримського обкому партії, КДБ при Раді Міністрів УРСР підготували проект заходів, які, зокрема, передбачали: розповсюдження дії постанови Ради Міністрів СРСР від 19 березня 1963 року «Про часткову зміну порядку прописки громадян на постійне місце проживання в курортних місцях півдня» на всю територію Кримської області; встановлення в Криму на певний період порядку виселення з області окремих найбільш активних «підбурювачів», які проживають без прописки в незаконно придбаних будинках. Цей порядок передбачав виселення «непрописантів» з Криму до колишніх місць проживання з відшкодуванням їм вартості куплених будинків за рахунок спеціально виділених коштів. Водночас планувалось продовжити переселення за оргнабором певної кількості громадян кримськотатарської національності, виходячи з того, що цей захід вносить розлад в «ряди татарських екстремістів». В місцях же постійного проживання «громадян татарської національності», у відповідності з вимогами Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 року, намічались додаткові заходи «виховного» і «стримуючого» характеру, спрямовані на обмеження самовільного переселення кримських татар до Криму. Відповідного змісту виховну роботу планували провести в Херсонській, Запорізькій та інших областях України. Був задіяний також ресурс Комітету державної безпеки. Планувалось посилення Управління КДБ по Кримській області за рахунок утворення місцевих його апаратів у Білогірському, Ленінському, Советському, Первомайському та Чорноморському районах [29, 45-46].

У серпні 1978 року було прийнято спеціальну постанову Ради Міністрів СРСР по зміцненню паспортного режиму в Кримській області. В ній зазначалося: «Особи, які прибули в Крим неорганізованим шляхом і мешкають без паспорта, по недійсних паспортах, без прописки і реєстрації, не зважаючи на накладені на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів, міських, районних, районних в містах Рад народних депутатів випроводжуються з області органами внутрішніх

справ» [30,125]. Постанова була «доповнена» вказівкою МВД Узбекистану за № 221, яка забороняла виписувати татар з республіки.

У другій половині 1970-х років владні структури СРСР вдалися до нових форм приборкання прагнень кримських татар домогтися реалізації своїх прав. Серед них - спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних (що нагадували б «національні») районів в місцях компактного мешкання громадян кримськотатарської національності. Показово, що ці райони утворювалися штучно, на загалом не освоєних землях.

Одним з перших у вересні 1978 року був проголошений новоутворений національний кримськотатарський район – Мубарекський у Джизакській області; в квітні 1979 року – Бахористанський у складі Кашка-Дар'їнської області. В пустелі, де знаходилися лише шість невеликих поселень (автохтонний етнос - туркмени), за відсутності розвинутої міської інфраструктури, планувалося організувати постійне місце проживання кримських татар. В рамках реалізації цієї програми у 1979 році в зазначених місцевостях почала виходити кримськотатарська газета «Достлыкъ байрагы» («Прапор дружби»). Розгорнулася широка офіційна пропаганда інформаційних матеріалів про перенаселення Криму, відсутність коштів для переселення, небажання України приймати, а Узбекистану – відпускати вказану категорію населення – з метою утримання кримських татар у межах їх примусового поселення [30,122].

Все це свідчило про те, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу руху кримських татар за реалізацію своїх прав і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що кримськотатарський рух ставав важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР і України, з яким потрібно було рахуватися.

Отже, в частині особистих прав і свобод громадян радянські закони, навіть якщо ці закони за формальними ознаками і не порушувалися, були обмежувальними. Своєю суттю і змістом вони помітно відрізнялись від традиційного для західної демократії розуміння права як форми відносин громадянської рівності, свободи і справедливості. Переважаюча на Заході традиція розглядає права і свободи громадян як природжені і невідчужувані. Особливістю радянської конституційної концепції прав і свобод було те, що ці права подавалися як даровані і дозволені згори офіційною владою. Відповідно, влада могла регулювати обсяги й умови реалізації цих прав і свобод на власний розсуд, аж до їх повного ігнорування.

Щодо соціально-економічних прав, радянське конституційне та інші види законодавства також мали певні відмінності порівняно з практикою у цій сфері країн Заходу. У законодавстві більшості з них соціально-економічні запити громадян регулювались і регулюються не в системі прав. Ці запити відносять до благ, які кожна особа має забезпечувати собі завдяки володінню правами і свободами. З іншого боку, вписані радянськими Конституціями статті про соціально-економічні права громадян у значній своїй частині були подібними до положень документів, схвалених Організацією Об'єднаних націй. Серед них – Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права людини. Він розроблявся за участі СРСР і був ним ратифікова-

ний у 1973 році. Такі міжнародні акти щобільше починають впливати на сучасну національну законотворчість у західному світі.

До тексту союзної і республіканської Конституцій вперше було включено статті про права громадян на житло і охорону здоров'я. Їх не було у раніше чинних документах такого рівня. Статті щодо інших прав — на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення тощо — були викладені більш розгорнуто, містили перелік гарантій їхньої реалізації. Особливістю радянської конституційної концепції прав було те, що ці права подавалися як даровані згори офіційною владою і тією системою соціально-економічних та інших відносин в державі, які влада забезпечувала і регулювала, - соціалістичним ладом, соціалістичною системою господарювання тощо. Порядок реалізації соціально-економічних прав громадян встановлювався похідними від конституційного житловим, сімейним, трудовим законодавством.

На підставі ухвалених 1968 року Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю у 1969 році було прийнято Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, затверджені Верховною Радою СРСР у 1970 році, визначили фактичний зміст норм введеного 1972 році у дію Кодексу законів про працю УРСР. 1983 року було прийнято Житловий кодекс Української РСР, розроблений на засадах Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, ухвалених у 1981 році.

Житловий кодекс УРСР базувався, окрім інших засадничих принципів, на конституційних положеннях, які обмежували право власності на житло особистою власністю на жилий будинок і не включали до переліку видів цієї власності житло в багатоквартирних будинках. Такі будинки відносились до державного (а також відомчого, як його різновиду) і комунального, кооперативного житлових фондів. Кодексом визначались розміри, підстави і порядок надання громадянам житлоплощі, підстави поліпшення житлових умов, порядок збереження, експлуатації та ремонту житлового фонду, відповідальність за порушення житлового законодавства.

Реалізація конституційно проголошеного права на труд, як і всіх інших прав, регулювалась законодавством у єдиній системі з вимогами і правилами щодо обов'язків, які покладалися на громадян. Як обов'язок і справу честі кожного працездатного громадянина Конституція визначала сумлінну суспільно-корисну працю та додержання трудової дисципліни. Ухилення від такої праці оголошувалось несумісним з принципами соціалістичного суспільства. Щодо порушників застосовувалися як виховні методи, так і засоби примусу. Їхній арсенал поступово розширювався. У 1983 році Президія Верховної ради СРСР внесла певні зміни до трудового законодавства. Ці зміни, разом з директивами, які містили видані того ж року спільні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці» та «Про додаткові заходи щодо зміцнення трудової дисципліни», передбачали стосовно порушників та порушників дисципліни строкове переведення на менш оплачувану роботу, скорочення чергової відпустки, посилення відповідальності працівників за заподіяну ними при виконанні трудових обов'язків шкоду підприємству та інші.

Загалом Кодекс законів про працю УРСР містив норми, що враховували як потреби підприємств в належній організації роботи, так і інтереси власне працівників. Щодо останніх, практика застосування відповідних положень не завжди відповідала букві закону. З другого боку, наявність цих положень створювала правові основи профспілкової роботи, укладання колективних договорів, укладання і розторгнення трудових договорів та забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників, вноrmування робочого часу, охорони та порядку оплати праці, державного соціального страхування, особливостей організації роботи жінок та молоді, нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю тощо.

Режим доволі ефективно використовував право для утвердження і стабілізації в державі відносин своєрідного «суспільного компромісу». Це був компроміс між відчуженими від власності, реальної влади і управління «низам», яким «верхи» гарантували мінімальні соціальні умови відносно забезпеченого існування, і «верхами», котрим «вдячні низи» давали можливість управляти на власний розсуд. Такі відносини підтримувалася не в останню чергу завдяки варварській експлуатації природних багатств країни. Кожен, хто усвідомлював нагромадження труднощів і проблем та пропонував шляхи їх вирішення або прагнув самостійної дії, наражався на небезпеку гоніння. Будь-яке вільнодумство переслідувалось всіма засобами, що були в розпорядженні держави, включно з її репресивними інститутами. Всепроникний партійний і державний контроль та жорстка цензура полегшували насадження у масовій свідомості ілюзій стабільності, соціально-економічних і культурних успіхів.

Підсумуємо розгляд правових контекстів легітимації тоталітарного режиму на теренах України від середини 1960-х до середини 1980-х років.

Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави - СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. Домінуючим чинником режиму була партієцентричність держави, всієї політичної системи. Керівне ядро структури влади і управління, а також громадських організацій становила партійно-державна бюрократія. Серед головних інструментів, якими вона забезпечувала власне всевладдя, була організована компартійним апаратом і керована ним номенклатурна система контролю, підбору і підготовки кадрів в усіх сферах державного і суспільного буття, включно з тими, що впливали на формування індивідуальної і масової свідомості людей. Ці впливи стосувалися також галузей, функціонування яких сприяло піднесенню рівня освіти населення республік. В комплексі засобів легітимації режиму важлива роль відводилася законотворчій діяльності і важелям законодавчого та позаправового примусу. На спрямованість і форми відповідних дій певний вплив справляла залученість Радянського Союзу в систему міжнародних відносин і зобов'язань, а головне - внутрішні потреби організації суспільних відносин на стабільних, визначених і закріплених законодавчими актами засадах.

Виразною якісною ознакою розвитку в СРСР і в Україні «соціалістичної законності» було домінування легістських принципів розу-

міння права як настанов, законів і указів наділеної силою чинної влади. Право, згідно цих принципів, є те, що на даний час має оформлену законом силу; законним вважається те, що йде від офіційної влади.

Деякі особливості сучасного державотворення в Україні, в тому числі вітчизняна специфіка партизації інституцій державної влади і місцевого самоврядування, засвідчують схильність окремих фінансово-промислових утворень і контрольованих ними партійних об'єднань і груп політичного класу до відтворення та легітимації тоталітарних механізмів соціального управління, хай і в адаптованому до новітніх реалій вигляді.

Література та джерела

1. *XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 17-31 октября 1961 года*. Стен. Отчет. — Т. III. — М., 1962.
2. *Арбатов Г.* Из недавнего прошлого // Л. И. Брежнев: материалы к биографии. — М., 1991.
3. *Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді*. — К., 1990.
4. *Испытанный отряд КПСС: К XXII съезду Компартии Украины*. — К., 1986.
5. *Коммунистическая партия Украины в цифрах: К 70-летию I съезда Компартии Украины*. — К., 1988.
6. *Акимов В. Я., Засорин В. М.* Незыблемость ленинских принципов партийного строительства // Вопросы истории КПСС. — 1966. - № 11.
7. *КПСС в цифрах: К 80-летию Второго съезда РСДРП // Партийная жизнь*. — 1983. - № 15.
8. *Розраховано за даними: Партийная жизнь*. — 1965. - № 10. — С. 8; *Партийная жизнь*. — 1983. - № 15. — С. 23; *Испытанный отряд КПСС...* - С. 13.
9. *Восленский М.* Номенклатура. - М., 1992; *Джаваланов О. Т., Михеев В. А.* Номенклатура: эволюция отбора: историко-политологический анализ. - М., 1993; *Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизм действия. — Вопросы истории. - 1993.-№7.- С. 25-38.
10. *Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизм действия. — Вопросы истории. - 1993.-№7.
11. *Брежнев Л. И.* О проекте Конституции (Основного Закона) Союза Советских социалистических республик и итогах его всенародного обсуждения. — М.: Политиздат, 1977.
12. *Історія партійно-радянської преси України: Підручник / За заг. ред. А. З. Москаленка*. К.: Вища школа, 1989.
13. *Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Том другий, 1941 — 1976. К.: Політвидав України, 1977.
14. *Див.: Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К.: Рідний край, 2000.
15. *Див.: Погорілко В. Ф.* Національно-державний устрій СРСР. — К., 1989.
16. *Див.: Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1980. - № 15.
17. *Див.: Сучасність*. — 1970. — Ч. 9 (117).
18. *Див.: Про минуле заради майбутнього / Редкол.: І. Ф. Курас та ін.* — К., 1989.
19. *Див.: Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1980. - № 11.
20. *Див.: Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1979. - № 1.

21. *Історія держави і права України*: Підручник. — У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й.Рогожина. — Том 2. — К., 2000.
22. *Известия*. - 1989. - 14 септября.
23. Див.: *Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1968. - № 51.
24. Див.: *Національні меншини в Україні у ХХ столітті*: політико-правовий аспект / Ред. Колегія: Курас І. Ф. (гол. ред.) та ін. — К., 2000.
25. Див.: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів і матеріалів / Упорядники: М.Панчук (керівник) та ін. — К., 1994.
26. Паун Э.А. Возвращение (о репатриации депортированных народов) / *Социологические исследования*. — 1990. — №12.
27. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. - Ф.І. — Оп. 25. — Спр. 702.
28. *Там само*. - Спр. 891.
29. *Кримські татари*. Історія і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13 — 14 травня 1994 р. / Інститут національних відносин і політології НАН України. — К., 1995.
30. Губогло М., Червоная С. Крымскотатарское национальное движение. Т.1. История. Проблемы. Перспективы. — М., 1992.

Котигоренко В. А. Послесталинский тоталитаризм в СССР и УССР: ретроспектива процесса легитимации

Представлены результаты исследования механизмов, использовавшихся для легитимации режима в СССР и УССР в послесталинский период до начала так называемой «перестройки».

Kotygorenko V.A. Post-Stalin Totalitarianism in UkSSR: A Retrospect of Legitimation Process

The article presents the results of a study of the methods and practices used in USSR and UkSSR during post-Stalin period until so-called «perestroika» for the purpose of legitimation of the ruling regime.

Красівський О. Я.

Еволюція українсько-польських відносин в період революції

Розглядається вплив зовнішніх чинників на розвиток Української революції і хід визвольних змагань першої чверті ХХ ст. Доводиться, що доля Української революції від самого початку значною мірою залежала від складного переплетіння інтересів різних країн.

На розвиток Української революції і хід визвольних змагань першої чверті ХХ ст. суттєво вплинули зовнішні чинники. Її доля від самого початку значною мірою залежала від складного переплетіння інтересів різних країн, однак до планів Антанти не входила підтримка сепаратистських, відцентрових рухів на території колишньої Російської імперії [1,178].

Намагаючись розірвати міжнародну ізоляцію, уряд УНР і особисто Симон Петлюра вдалися до низки ініціатив задля порозуміння із Заходом: від прямих переговорів з командуванням експедиційного корпусу Антанти в Одесі до скерування у провідні країни дипломатичних місій. Однак дипломатичні зусилля Директорії не досягли бажаного результату — міжнародного визнання, матеріальної допомоги Україні, що вдалося сусідній Польщі.

Ще наприкінці 1918 року, коли відродилася Польща, Петлюра планував через Варшаву порозумітися з Антантою й таким чином встановити контакти із Заходом й домогтися моральної та матеріальної підтримки. Головний Отаман враховував те, що Україну і Польщу поєднує спільна боротьба проти більшовицької Росії, отже сподівався порозумітися з Ю. Пілсудським, який також підтримував думку про встановлення дружніх взаємовідносин з УНР, але з певними застереженнями щодо територіальних аспектів.

Одним із перших заходів у площині польського напрямку зовнішньополітичного курсу Петлюри була ініційована ним поїздка до Варшави дипломатичної місії на чолі з В. Прокоповичем, яка мала з'ясувати умови угод про спільні дії проти радянської Росії та отримання допомоги. Представник УНР мав аудієнцію в Ю. Пілсудського, зустрічався з керівництвом Міністерства закордонних справ, де обговорювалися пропозиції щодо перемир'я на Волинському фронті, приїзду до Варшави посла УНР. Проте реальних і необхідних домовленостей місія В. Прокоповича не домоглася. Директорія не прийняла умов Варшави, яка претендувала на західноукраїнські землі, оскільки була зв'язана союзом із ЗУНР. Крім того, В. Винниченко і його прихильники, представники соціалістичних партій категорич-

но виступали проти будь-яких угод з країнами Заходу, наполягали на дотриманні декларацій про нейтралітет УНР щодо країн Заходу та більшовицької Росії. Але це не врятувало Україну від агресії з боку більшовицької Москви [2,390].

Зрештою, невдовзі відбулися зрушення в українсько-польських взаєминах: 18 січня 1919 року у Варшаві заснували представництво УНР на чолі з О. Карпинським. Тоді ж з Варшави до Києва прибув спеціальний представник С. Ванькович, який за дорученням польського керівництва провів низку переговорів із зацікавленими державними і політичними діячами, які щораз більше схилилися до думки про те, що головна небезпека незалежності України виходить від Москви.

11 лютого В. Винниченко на знак протесту проти внутрішнього і зовнішньополітичного курсу УНР подав у відставку й виїхав з Києва. Головною фігурою Директорії став С. Петлюра, який прагнув врегулювання відносин з Польщею. Міністр закордонних справ УНР і палкий прихильник зовнішньополітичного курсу Головного Отамана К. Мацієвич виїхав до Одеси, де провів переговори з командуванням антантівського війська та польським представником, у ході яких заявив про готовність України вести спільні з Антантою і Польщею бойові дії проти більшовиків. 19 лютого до Варшави прибула місія полковника Б. Курдиновського із завданням домогтися від Бельведеру хоча б нейтралітету в українсько-більшовицькій війні. Курдиновський навіть погодився з територіальними претензіями Польщі. Щоправда, його діяльність виявилася безрезультатною, більше того, викликала глибоке незадоволення проводу ЗУНР [3,83-84].

Наприкінці лютого 1919 року С. Петлюра особисто виїхав до Галичини, щоб взяти участь у переговорах з представницькою делегацією Антанти на чолі з генералом Бартелемі. Під час переговорів остаточно визначився польський напрям зовнішньополітичного курсу політики і військової стратегії Головного Отамана. На зустрічі з Бартелемі С. Петлюра недвозначно підтримав спробу місії примирити українців з поляками і скерувати польську та українську армії на боротьбу з більшовиками [4,307].

Західноукраїнський дипломат і учасник переговорів М. Лозинський у спогадах про переговори в м. Ходорові в лютому 1919 року зауважив: «Здається, що вже тоді Петлюра був готовий піти на поступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти». Він вважав великою невдачею провал переговорів місії Антанти з представниками ЗУНР, які категорично відмовилися погодитися на територіальні втрати в обмін на перемир'я й припинення війни в момент, коли Галицька армія домоглася помітного успіху в ході наступальної Вовчухівської операції [5,129-133].

Травневі поразки Галицької армії на польському фронті та Армії УНР на більшовицькому і польському фронтах змусили керівництво УНР вжити радикальних заходів. Саме тоді, 24 травня, Б. Курдиновський на переговорах з головою уряду Польщі І. Падеревським підписав угоду, за якою УНР визнала Галичину й Західну Волинь за Польщею. Остання зобов'язалася визнати УНР і надати військову допомогу у війні з Москвою. Тоді ж у Радзивиліві С. Петлюра зустрівся з посланцем Ю. Пілсудського підполковником Заглобою-Мазур-

кевичем. 31 травня у Львові розпочалися українсько-польські переговори представницької місії під головуванням генерала Армії УНР Сергія Дельвіга, під час якої досягнуто угоди про демаркаційну лінію роз'єднання військ Польщі й Галицької армії, що залишала за УНР приблизно третину її території на сході. Польща зобов'язалася припинити бойові дії проти ЗУНР та УНР. Проте диктатор ЗУНР Є. Петрушевич і командування Галицької армії категорично відхилили так звану «лінію Дельвіга» й пропозицію щодо закінчення війни [2,381].

Події, які сталися у червні 1919 р., значно погіршили становище обох українських державних утворень. Внаслідок поразки Галицької армії в ході Чортківської операції 8 – 28 червня та постанови Вищої Ради в Парижі від 25 червня про дозвіл Польщі окупувати Галичину до Збруча польські війська витіснили уряд ЗУНР та УГА за межі Галичини на територію УНР.

На початку серпня 1919 року до Варшави скеровано дипломатичну місію УНР. Її голова, колишній міністр шляхів П. Пилипчук відразу ж зустрівся з Пілсудським і Падеревським. Зокрема, Начальнику держави він передав листа С. Петлюри, в якому викладалася концепція і перспектива українсько-польських відносин. Оскільки Польща і Україна мали спільного ворога – радянську Росію, ситуація вимагала й спільної зовнішньополітичної та військової стратегії боротьби, «координації і співділення». Головний Отаман наголошував на тому, що брак союзу і взаємодопомоги завдавав шкоди державам-сусідам у боротьбі за незалежність. Отже, співпраця і порозуміння між урядами й арміями Польщі та України ставала об'єктивною необхідністю.

Паралельно з місією П. Пилипчука 10?16 серпня у Польщі діяла військова делегація на чолі з полковником Генерального штабу П. Ліпком, яка провела переговори з групою генерала К. Тшаска-Дурського від Війська Польського. У вказівках уповноваженому П. Ліпку Головний Отаман зазначив, щоб делегація зверталася до представників Антанти і Польщі з вимогами визволення військовополонених українців, дозволу добровольцям-галичанам вступати до лав Армії УНР, а також не допускати «випадків насилля над українськими громадянами в районах в сучасний момент зайнятих польськими військами» та не перешкоджати транзиту придбаних Україною товарів через територію Польщі. Петлюра рекомендував П. Ліпку звернутися від його імені до Антанти з проханням надіслати групу Червоного Хреста в Україну, відстоювати права і свободи галицьких українців [6,105].

Погіршення військово-політичної ситуації в Україні восени 1919 року, коли Армія УНР була змушена вести боротьбу на двох фронтах – більшовицькому та денікінському, змусило Директорію знову звернутися до Польщі. 26 вересня на спільному засіданні урядів УНР і ЗУНР ухвалено вислати до Варшави нову поважну (38 осіб) Надзвичайну дипломатичну місію, очолювану міністром зовнішніх справ Андрієм Ливицьким, який був палким прихильником союзу України з Польщею і Румунією [7,арк.2].

Оскільки в інструкціях для місії уряд УНР висловив небажаність союзної угоди з Польщею коштом Галичини, переговори з самого початку розгорталися складно, хоча особисто Пілсудський сказав Ливицькому про своє прихильне ставлення до польсько-українських

переговорів. 28 жовтня українці передали польському уряду декларацію, яка пропонувала насамперед визначити кордони між країнами за етнографічним принципом, а також вимогу про визнання УНР як незалежної й рівноправної держави. Проте польська сторона, знаючи про важке становище УНР на більшовицькому та денікінському фронтах, посилаючись на обіцянки попередніх українських місій, жорстко й ультимативно вимагала визнання українцями належності Галичини до Польщі. Лівіцький же неухильно дотримувався вказівок уряду укласти військовий союз, не порушуючи до Паризької мирної конференції проблему кордонів Галичини.

Підсумовуючи діяльність місії за перші тижні перебування в Варшаві, А. Лівіцький у звіті уряду УНР щодо переговорів скаржився: «Доводиться констатувати, що основна ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею (Польщею — **О.К.**) і Україною союзних стосунків — зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної, почасти серед людовців (Селянська партія — **О.К.**). Серед ліберальної буржуазії ідеї ці наражаються на цілий шерех сумнівів, а серед націонал-демократів і консерваторів — то і просто вороже відношення. А треба сказати, що якраз саме на останні кола і опирається сучасний польський уряд. Близькі до уряду націонал-демократи — вважають існування України за явище небажане і агітують за те, аби уряд коштом України мирився б з Денікіним» [7, арк.3-4].

У відповідь на лист з Варшави С. Петлюра 30 жовтня вимагав терміново укласти угоду з поляками. «Загальний стан нашої Республіки вимагає якнайскорішого налагодження польсько-українських відносин ... В разі потреби можна йти на уступки, зважаючи на наше становище». На цей крайній крок українська місія пішла лише тоді, коли Армія УНР наприкінці листопада опинилася в катастрофічній ситуації, а Галицька несподівано уклала перемир'я з Денікіним, що підірвало військово-політичний союз УНР і ЗУНР. 2 грудня 1919 року А. Лівіцький підписав декларацію, згідно з якою задовольнялися вимоги Польщі щодо Галичини. Водночас Варшава обіцяла визнати УНР і надати їй військову допомогу. Проте подальші переговори було призупинено до весни 1920 року через драматичні події на українсько-більшовицькому фронті.

На початку грудня, обезкровлена боями та зменшена епідемією тифу (забрав життя близько 15 тис. вояків) начальна команда Галицької армії змушена була укласти угоду з командуванням Збройних Сил Півдня України й таким чином вийшла з боротьби. Армію УНР у ті дні затиснули червоні в районі Любара. 6 грудня 1919 року вона рушила у так званий Перший Зимовий похід у запілля Червоної та Добровольчої армій, а її залишки перейшли кордон з Польщею й були інтерновані. Петлюра відбув до Варшави, а уряд осів у Тарнові. Отже, одним із важливих досягнень українсько-польських переговорів місії А. Лівіцького та особисто С. Петлюри було надання Польщею притулку українським військовим частинам. Згідно з домовленостями з Пiлсудським на території Польщі сформовано різні угруповання та дві повнокровні дивізії: 3-тя Залізнична генерала О. Удовиченка і 6-та Січова генерала М. Безручка. Туди ж повернулася Армія УНР після Зимового походу, яка майже без перепочинку вступила у нову фазу збройної боротьби з більшовиками.

Як бачимо, від кінця 1918 до початку 1920 року українсько-польські стосунки зазнали значної еволюції — від збройної конфронтації до порозуміння й усвідомлення необхідності воєнно-політичного союзу, на шляху до якого під тиском важких обставин обидві сторони зробили помітні кроки назустріч. Проводу УНР довелося йти на непопулярні компроміси, зокрема щодо галицького питання, однак Симону Петлюрі вдалося найголовніше — зберегти Армію УНР і підтримувати в українства віру та надію на відновлення незалежності. Реальними кроками до цього стала участь Наддніпрянської армії у визволенні рідної землі влітку 1920 року.

Аналіз зусиль дипломатії УНР та особисто Головного Отамана С. - Петлюри врегулювати українсько-польські стосунки на основі взаємознання й утворення союзу для спільної боротьби з більшовицькою Росією підтверджують давню істину: в політиці немає ані друзів, ані ворогів, а лише інтереси. Справді, впродовж усього 1919 року наддніпрянський провід намагався створити союз з Варшавою для протистояння Москві, пропонував здійснити спільну стратегічну наступальну операцію спільно з Денікіним у серпні 1919 року й розгромити більшовиків; перекопував, що червоні небезпечні як для України, так і для Польщі. Однак Начальник Польської держави Ю. Пілсудський не поспішав робити такі кардинальні політичні кроки.

У ті часи Пілсудський захищав виключно національні інтереси Польщі, більшовицька влада опинилася тоді під смертельною загрозою. Білогвардійські генерали здобували блискучі перемоги. На Москву йшов Денікін, який для остаточного розгрому більшовиків прагнув використати польське військо. За посередництва Антанти і Франції він вимагав від Пілсудського розпочати наступ. Але польський головнокомандувач не бажав успіху Денікіну, оскільки його абсолютно не задовольняла програма анексії білого генерала, яка замикала Польщу в вузьких етнографічних кордонах. Денікін прямо звинуватив Пілсудського у тому, що він допоміг врятувати радянську владу [8, 102].

І хоча для Пілсудського радянська Москва не була другом, а Денікін — ворогом, у тій ситуації, зрештою, як і в майбутніх, він керувався насамперед національними інтересами. Навіть позірно потурав більшовикам, воліючи мати справу не з сильною білою, а радше ослабленою антибільшовицькою Росією. Коли ж радянські війська восени 1919 року спільно з денікінцями завдали важких втрат Армії УНР і впритул наблизилися до польського східного фронту, створивши пряму загрозу Польщі, зовнішньополітичний вектор Ю. Пілсудського повернувся у бік України.

11 березня 1920 року відновилися переговори місії А. Лівіцького з представниками Польщі, але велися повільно через проблеми кордонів. Крім того, поляки прагнули допомогти визволити від більшовиків лише Правобережну Україну, на яку у неї були певні «історичні права». Лівобережжя поляків не цікавило. Загалом Пілсудський, який міг ігнорувати позицію Антанти, в цій ситуації прислуховувався до її думки, оскільки вона неоднозначно розглядала зовнішньополітичні акції Польщі на Сході. Прем'єр Великої Британії Ллойд Джордж рекомендував міністру зовнішніх справ Польщі Патеку утриматися від війни з радянською Росією, зупинивши просування своїх військ по

досягненні етнічних кордонів. Франція ж, навпаки, була зацікавленою в допомозі поляків генералові Врангелю й мала у Варшаві власну військову місію, яка схвалила плани воєнних операцій на території України. Отже, в цій ситуації Ю. Пілсудський наказав 18 квітня своїм дипломатам за три дні опрацювати всі угоди з Україною [9,76].

За безпосереднього втручання Ю. Пілсудського і С. Петлюри в переговори й компромісу з обох сторін, проект договору після п'ятигодинної зустрічі глав держав у ніч на 22 квітня був таки підписаний головами делегацій А. Лівіцьким і Я. Домбським. Мотиви його підписання і значення для майбутнього України виклав Петлюра у зверненні до українського народу. Він наголошував на тому, що вже три роки український народ, «забутий усіма народами світу», бореться за незалежність і нарешті його змагання «найшли відгук в першу чергу в серцях уже вільного польського народу». Польща визнала незалежність України й «стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими большевиками-окупантами ...Польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченні боротьби з большевиками будуть негайно одведені в межі своєї Республіки». Головний Отаман закликав українців до боротьби, «поки не буде звільнений від ворогів весь простір України, поки українська Народня Республіка не буде самостійною, і український нарід не буде вільним і незалежним» [10,арк.1-3].

Слід додати, що С. Петлюра шляхом визнання Варшавою УНР мав на меті нарешті зламати міжнародну ізоляцію і зав'язати контакти з Антантою. Він не переймався територіальними поступками Польщі, оскільки вважав: передача західноукраїнських земель є тимчасовою і вимушеною акцією заради здійснення головних прагнень — визволення України від більшовиків, про що висловлювався у колі найближчих соратників. Власне, збіг геополітичних і воєнних обставин став головною причиною підписання польсько-українського договору й військової конвенції [11,84].

Слід також врахувати, що на позицію польського уряду впливали дипломатичні заходи червоної Москви і харківського уряду Х. Раківського. Ще у грудні 1919 року від імені Раднаркому Росії глава зовнішньополітичного відомства Г. Чичерин надіслав до Варшави ноту за підписом Леніна і Троцького з пропозицією укласти мир з Польщею. Москва виступила від імені радянських України та Білорусії, заявивши, що заради миру готова піти на територіальні поступки (за рахунок українських і білоруських земель). 2 лютого 1920 року до польського уряду звернувся з маніфестом Всеросійській Центральній Виконавчий Комітет, який відмежовував себе від колишнього царського режиму, заявив про своє визнання Польщі, прагнення миру і невтручання в її внутрішні справи.

20 лютого до Варшави надійшла нота Раднаркому радянської України про бажання встановити з Варшавою дружні відносини. Москва і Харків заявили про готовність до переговорів і прагнення мирного співіснування. М. Стахів слушно зауважив, що більшовики «радо хотіли миру з Пілсудським без претензій втручання у справи Польщі, а ніяк не хотіли миру з Директорією УНРеспубліки під проводом Петлюри» [12,91].

Пропозиції Москви і Харкова по-різному сприймалися державно-політичним проводом Польщі, в якому склалися два напрями щодо вирішення польсько-української територіальної проблеми: соціалістів Ю. Пілсудського і ендеків С. Грабського. Перші вважали за необхідне використати слабкість більшовиків, непевність проводу УНР, щоб приєднати на сході території до Дніпра (належали Польщі до 1772 р.), створити українську й білоруську держави під протекторатом федеративної Польщі. Лівобережна радянська Україна мала залишатися за Москвою. Крило С. Грабського вважало можливим прийняття пропозиції Москви й укласти мир з умовою збереження вже зайнятих земель по Березині, Німану, Случу і Збручу.

Готуючи Варшавські угоди на переговорах з місією УНР А. Лівіцького, водночас і в нотах до Москви, представники Бельведеру вимагали визнати права Польщі на українські землі до Дніпра, а після їх захоплення передати Правобережжя Україні для утворення національної держави. У відповідь українці заявили: якщо Польша визнає незалежність України, подібні заяви чи плани для УНР неприйнятні. Врешті-решт цей пункт зняли з обговорення, що не сподобалося соціалістам.

Підписаний Варшавський договір складався з політичної угоди, яка мала 9 статей і ухваленої 24 квітня військової конвенції (17 статей). Вважаємо за необхідне розглянути їх детально, оскільки вони означали суттєвий поворот в українсько-польських взаєминах і заклали основу для майбутніх довготривалих відносин, визначали зовнішньополітичну стратегію обох держав. В остаточному тексті політичної угоди зазначалося, що уряд Української Народної Республіки з одного боку і уряд Речі Посполитої Польської, з другого, в глибокому переконанні, що кожний народ має природне право на самовизначення та встановлення стосунків із сусідами й виходячи з бажання заснувати підстави для гідного і приязного співжиття на добро і розвиток обох народів погодилися на наступні постанови: „Визнаючи право України на незалежне державне існування ...Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу Української Народної Республіки. Кордони по Збручу і належність австро-російських та зайнятих польськими військами на час підписання договору земель мала бути остаточно визначена пізніше». Спеціальний пункт зазначав, що Польша визнає східні кордони УНР по Дніпру, тобто колишній польсько-російський від 1772 року. Отже Ю. Пілсудський виявляв готовність допомогти УНР повернути українські землі Правобережжя з Києвом. Визволення від більшовиків Лівобережжя мало стати справою УНР, при цьому допомога Бельведеру не гарантувалася. Уряд Польщі зобов'язався не укладати угоди з іншими державами проти України. Обидві сторони задекларували забезпечити національно-культурні права українців і поляків у своїх державах. Угода оголошувалася таємницею в обох країнах. Її підписали міністри закордонних справ УНР А. Лівіцький і Польщі — Я. Домбський [13,33-35].

Переговори місії А.Лівіцького у Варшаві щодо врегулювання українсько-польських відносин проходили в умовах зростаючої небезпеки на східних кордонах Польщі від більшовицької Росії, на яку Москва скерувала у січні — березні 1920 року 34 стрілецькі і три кінні

дивізії. 10 березня головнокомандувач Червоної армії С. Каменєв затвердив план воєнних дій проти Польщі [14,262]. Щоправда, значної переваги радянські війська в Україні не мали (на відміну від Західного фронту М. Тухачевського), але підготовка до війни з Польщею здійснювалася активно. Головним ініціатором війни став В. Ленін та його найближчі соратники Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, Й. Сталін, які були впевнені: з початком війни під керівництвом компартії в Польщі вибухне народна революція, яка згодом перекинеться до Німеччини і далі в Західну Європу. Лише нарком військових справ і голова Реввійськради республіки Лев Троцький, добре обізнаний з ситуацією на польському фронті, намагався утриматися від поспішних бойових дій.

За цих умов підписання українсько-польської військової конвенції 24 квітня 1920 року, об'єднання збройних сил Польщі з Армією УНР для спільних операцій в Україні було необхідним і надзвичайно важливим. Зауважимо, що на цей крок Пілсудський зважився, незважаючи на застереження Антанти, яка не вважала Україну самостійним чинником у боротьбі з Москвою. Втім, поразка білої армії була очевидною.

Головні пункти військової конвенції передбачали: допомогу Польщі у формуванні та озброєнні на її території української дивізії, спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на зайнятій (визволеній) території, підпорядкованій уряду УНР; залізниці підлягали військовому командуванню; українська сторона мала забезпечити польську армію продовольством, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з території України. Конвенцію з українського боку підписали сторони генерал В. Сінклер та підполковник М. Дідковський, які мали спеціальні повноваження уряду УНР [13,41-45].

Література та джерела

1. Рубльов О., Реснт О. Українські визвольні змагання 1917?1921 рр. — К., 1999.
2. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917?1923). — К., 1996.
3. Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. ? Torun, 1997.
4. Литвин М. Українсько — польська війна 1918 — 1919 рр. — Львів, 1998.
5. *Polska i Ukraina. Sojuz 1920 roku i jego następstwa.* — Torun, 1997.
6. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Т. III. — К., 1999.
7. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3696. — Оп.1. — Спр. 173.
8. *Наленич Дарья и Томаш.* Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. — М., 1990.
9. *Pruszyński M. Dramat Pilsudskiego. Wojna 1920.* — Warszawa, 1995.
10. *ЦДАВО України.* — Ф.1429. — Оп.2. — Спр.8. (Опубл.: Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. — С. 199).
11. *Каменецький І.* УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // *Український історик.* — 1993. — Т. 30.
12. *Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії советської Росії. Кн. 3. — Тернопіль, 1994.

13. Hunczak T. Ukraine and Poland in documents 1918?1922. Т. II. — New-York; Paris; Sidnej; Toronto, 1983.

14. Каменев С. Записки о гражданской войне и военном строительстве. Избранные статьи. — М., 1963.

Красивский О.Я. Эволюция украинско-польских отношений в период революции

Рассматривается влияние внешних факторов на развитие Украинской революции и ход освободительной борьбы первой четверти XX в. Доказывается, что судьба Украинской революции с самого начала в значительной мере зависела от сложного переплетения интересов разных стран.

Krasivsky O.Ya. Evolution of the Ukrainian and Polish relations in the period of the revolution

Review of the outside impact upon development of the Ukrainian revolution and the course of the struggle of liberation in the first quarter of the 20th century. The destiny of the Ukrainian revolution, from its very beginning, is proved to be considerably dependent upon complexly interwoven interests of different countries.

Сергієнко Ю. Г.

Українська політична еліта в першій половині 20-х років XX ст.: ліворадикальний сегмент

Висвітлюються програмові позиції та політична діяльність національної ліворадикальної еліти на фоні її протистояння з більшовицькою організацією.

На 1917 рік була в цілому сформована українська політична еліта, яка очолила національно-визвольні змагання. Український етнос визнав цю еліту, що проявилось в широкій підтримці Центральної Ради з боку селянства, яке складало більш 80% населення. Коло національної політичної еліти на цей час було неповним: в ньому був відсутній ліворадикальний сегмент. Були лише його зародки. Вакуум заповнювався ліворадикальними силами чужого походження. І лише в ході революції в Україні стали виникати національні ліворадикальні угруповання. Ретроспективний аналіз їх діяльності допоможе більш чітко розібратися в коріннях сучасного ліворадикального сегменту української еліти, що є актуальним не тільки для історичної науки.

В останні роки про українську політичну еліту написано чимало [1], але ліворадикальний сегмент національної політичної еліти розглянутий ще недостатньо. Більшість авторів обходять проблему, яка була дуже гострою на початку 20-х років, а саме жорстку конкуренцію ліворадикальних сил. До цього часу існує чимало «білих плям» в історії протистояння між національними та квазінаціональними ліворадикальними угрупованнями на теренах України. Саме в ці роки національна еліта ліворадикального спрямування намагалася зміцнитися і навіть прийти до влади в Україні. Метою статті є висвітлення основних якостей цієї еліти, які проявлялися, насамперед, в політичному протистоянні з більшовицькою партією.

В 20-ті роки XX ст. українське суспільство вступило з ослабленою національною політичною елітою. Йшов процес заміни національної еліти на квазінаціональну. Реалії життя примушували пристосовуватися політиків до існуючих відносин. В межах цих відносин пануючою стала російська ліворадикальна партія більшовиків. Саме вона стала визначати основний колір політичної еліти України 20-х років. На противагу їй ще в роки революції стали виникати національні ліворадикальні партії, які на відміну від КП(б)У були цілком самостійними і дійсно українськими. Особливо це стосується Української комуністичної партії (боротьбистів). Рівень впливовості на українське суспільство дозволив боротьбистам в травні 1919 року

разом з більшовиками створити радянський уряд України, в якому вони відстоювали самостійницькі позиції. Ця партія мала свої значні військові формування, які на початку грудня 1919 року були зведені в українську армію. Більшовики зробили все для того, щоб конкуруюча партія була ліквідована. В березні 1920 року партія боротьбистів припинила своє існування.

Частина її членів увійшла до КП(б)У. Знищення цієї партії вождь більшовиків Ленін прирівнював до перемоги у декількох битвах [2,254], тобто у війні.

Чимало ліворадикальних рис мала і партія есерів-борьбистів, яка в травні 1919 року відколотися від діючої в Україні російської партії лівих есерів і стала на пробільшовицькі, але українські позиції. Саме цю партію один із лідерів українських більшовиків звинувачував, що в ній «весь арсенал куркульсько-махновської української розпущеності і нехлюйства: тут і горезвісна «трудова влада на місцях», тут і «самостійна Україна» [3]. Більшовики не хотіли і чути про український лівий радикалізм. Вони його бачили інтернаціональним, тобто російським. Партію боротьбистів примусили в липні 1920 року самоліквідуватися і увійти до КП(б)У. Колишні її члени, як і деякі колишні боротьбисти, входили в коло політичного керівництва УСРР. Проявили вони там себе по-різному. Дехто, як колишній боротьбист О.Шумський, послідовно відстоювали національні інтереси, а дехто, як колишній боротьбист Малицький, перейшли на позиції російського шовінізму.

В січні 1920 року в Україні виникла нова ліворадикальна партія, яка послідовно відстоювала, звичайно у своєму розумінні, українські позиції – Українська комуністична партія (УКП). Саме вона в першій половині 20-х років складала ліворадикальний сегмент національної політичної еліти. Методи її діяльності копіювали більшовицькі: суворий централізм, залізна дисципліна, нетерпимість інакомислення, партійний суд, класовий підхід тощо. В.Винниченко небезпідставно називав членів цієї партії маленькими більшовиками, а УКП – маленькою РКП. Він казав: «УКП така ж як і РКП(б), тільки маленька РКП» [4,177].

Мету лівого радикалізму – принести люду щастя, УКП конкретизувала – принести українському народові щастя. Але питати в народу, якого ж щастя він хоче, УКП не вважала потрібним. Сама ж вона його бачила в марксистських вимірах, проте в національному забарвленні. По деяким соціальним питанням УКП займала навіть більш ліві позиції ніж РКП(б). Відомі різкі виступи УКП проти відміни політики воєнного комунізму. Та і в нещадності до ворогів комунізму укапісти часом перевершували більшовиків [5].

УКП зі всією серйозністю намагалася відтіснити КП(б)У від влади і зайняти її місце в державному апараті. В певній мірі це підтверджує і нижченаведений документ – лист Полтавського губпарткому до ЦК УКП 20 липня 1920 року. «На Полтавщині уже почався процес розкладу КП(б)У. Зараз все тріщить по всім швам. Почалося з Кобеляк, там перейшла до нас чимала група, серед яких і бувші боротьбисти, є і старі більшовики. В Полтаві це викликало страшну бурю. Серед тих товаришів кобелякчан, які перейшли до нас, - три члени виконкому, поміж ними і голова виконкому т. Огій (більшовик). Із відповідальних робітників перейшли: 1(Зав. совнархозом т. Харченко (більш.). 2(Рабінспек-

ція – Василь Огій (боротьбіст). 3(Трудсобез – Євген Швачко (більш.). 4(Здравохорона – Павло Головня (боротьбіст). 5(Освіта – т. Лимар (боротьбіст). Губвиконкомом вони всі «отрішаються от занімаємих должностей», на їх місця призначаються нові люди...почала ворушитися і полтавська публіка, чекаємо, що скоро і вона вдариться до нас» [5,арк.42].

До того ж в УКП перейшла і група так званих українських комуністів- більшовиків (федералістів), які були виключені з КП(б)У в липні 1920 року. Керівник цієї групи Г.Лапчинський опублікував в газеті УКП «Червоний прапор» лист, в якому підкреслював свої заслуги перед більшовицькою партією (з 1905 року в РСДРП; член головного комітету соціал-демократів (більшовиків) в Україні в 1917-1918 роки; член першого українського радянського уряду; член Центрального виконавчого комітету перших трьох скликань). Але він переконався, що РКП веде політику «русотяпства», тому необхідна самостійна УКП наряду і на рівні з РКП і самостійний український уряд. Лист він закінчував так: «Я впевнений, що зі своїми старими товаришами по КП(б)У я ще зустрінусь в майбутній єдиній УКП» [6,арк.5]. Таким чином, Г.Лапчинський, будучи досвідченим політиком, вважав, що на ґрунті УКП можливе створення сильної національної комуністичної партії, яка прийде до влади.

В своїй пропаганді УКП наголошувала на тому, що КП(б)У не більш як обласна організація РКП і не може відстоювати інтереси українського народу [6,арк.32]. Така точка зору проводилася дуже наполегливо. Вихід з цієї ситуації УКП бачила тільки один: вона займає місце КП(б)У, але не стає філією РКП(б), а залишається цілком самостійною національною партією. Як відверто відмічав Донецький губпартком УКП: «В масах українського робітництва, партійного і безпартійного, процес звільнення від панування зовнішніх сил і підпорядкування їх внутрішнім вказує на безгрунтовність, наближення повного банкрутства політики РКП на Україні, що накладає особливу відповідальність на УКП як єдиного організатора внутрішніх сил українського робітництва в диктаторську клясу Української Соціалістичної Радянської Республіки» [7,арк.27]. Таким чином, УКП бачила себе єдиною правлячою в Україні партією. Тобто з позицій контролеріти вона готувалася перейти на позиції правлячої політичної еліти.

УКП досить довгий час стійко тримала удари більшовиків. І навіть коли ЦК УКП був поставлений у дуже скрутне становище, лідери українських комуністів на пропозицію КП(б)У почати переговори про об'єднання двох партій не побоялися відповісти, що передумовою переговорів вони бачать визнання правлячою партією їхніх основних принципів вимог [8,арк.11].

УКП, як і її попередники – боротьбисти і борьбисти, була радянською партією. Вона визнавала радянську владу і була визнана нею. Змагання з правлячою партією йшло спочатку в руслі співставлення партійних програм, гасел, обіцянок тощо. Корінною відмінністю програми УКП було встановлення в Україні диктатури саме українського пролетаріату, а не російського. Більшовики вважали, що пролетаріат не має батьківщини і тому не має значення, якої національності пролетарі. Головне, щоб були виразниками волі світового пролетаріату. Укапісти вважали, що головною ознакою є

національна належність. Ніколи людина іншої нації не зможе зрозуміти дійсних потреб чужої нації.

Суттєвим розходженням було і те, кому представляти в Комуністичному інтернаціоналі і в Профінтерні український пролетаріат. УКП вважала, що тільки вона може представляти українські інтереси в Комінтерні. В Профінтерні повинні бути представлені всеукраїнські профспілки. Особливо дошкульними для більшовиків були вимоги створення Української Червоної армії. Правда, укаписти погоджувались на створення союзного командування. Погоджувались вони і на економічний керуючий центр, з союзним регулюванням, а не управлінням [8, арк. 11].

Квазіеліта не могла миритися з тим, що на керівні посади претендує партія підкреслено національного спрямування. Більшовики вважали, що місце української еліти назавжди захоплене ними. На адресу УКП посипалися погрози. Партію звинувачували в тому, що вона є складовою ланцюга «бандитсько-войовничого націоналізму» [9]. Після погроз почалися реальні дії по удушенню УКП. ДПУ України зробило все для того, щоб розколоти українських лівих радикалів. В грудні 1921 року на конференції УКП стався розкол. Деякі матеріали дають право стверджувати, що розкол був інспірований агентурою ДПУ всередині партії. Більшовики відзначали перемогу. В центральному органі КП(б)У з'явився матеріал під заголовком «Розвал УКП. До членів партії УКП, робітників та незаможних селян». В ньому говорилося про об'єднання всіх комуністичних сил навколо КП(б)У. «УКП померла! Хай живе єдина Комуністична партія!» [10].

Однак українські ліві радикали вистояли і вели відчайдушну боротьбу за своє місце в колі національної еліти. Тоді більшовики посилили тиск. Все бруталнішими і нахабнішими ставали засоби, які використовувались проти опозиційної партії. Якщо спочатку ДПУ діяло таємно, то тепер воно відверто втручалось в діяльність УКП. Як свідчить документ — заява-протест ЦК УКП до Президії ВУЦВК «В ніч з 18 на 19.10.1922 р. після засідання III з'їзду УКП в помешканні ЦК УКП з'явився отряд агентів ГПУ... без пред'явлення ордеру зробив трус і заарештував усіх присутніх як членів з'їзду, так і не членів і навіть не членів партії. Сьогодні 19.10. трус продовжується, також відбуваються нові арешти членів УКП. Забране все діловодство і печатки. Таким чином зірвано роботу III з'їзду...» [11, арк. 7].

Удушення конкуруючої сили йшло не тільки в столиці, а і в провінції. Від усіх місцевих організацій УКП йшли в центр скарги на дії владних органів. Агенти ДПУ брутално втручалися в діяльність місцевих структур опозиційної партії. Лідери УКП влітку 1923 року в листі до керівництва КП(б)У наголошували: «За останні три роки з боку вашої партії й державного апарату вороже відношення до УКП розвивалося в бік його особливого загострення і всіма виявами своїми відбивало планово взятий курс ваших керуючих органів на удушення нашої партії» [12, арк. 1].

Постійний і часом шалений натиск на УКП давався взнаки. Керівництво партії через особисті переговори і листування з ЦК більшовиків намагалось дійти порозуміння, направити протистояння в русло цивілізованої боротьби за вплив на електорат. Але більшовики гнули свою лінію. РКП-КП(б)У не планувала ділитися владою з будь-ким.

В кінцевому рахунку після шквалу репресій IV з'їзд УКП (який, до речі, відбувся на гроші КП(б)У в березні 1925 року ухвалив вважати УКП «як окрему партію розпущеною» і заявив, що «віднині ніякої окремої комуністичної партії не існує і існувати не мусить». Далі всім членам і кандидатам УКП приписувалося «єдинодушно влитися в КП(б)У» [13, арк.314].

Таким чином, в першій половині 20-х років ліворадикальні сили, що діяли в Україні, були представлені національними об'єднаннями і формально інтернаціональною, а фактично російською більшовицькою партією. Використовуючи державні важелі РКП-КП(б)У зуміла витіснити з політичної арени національних лівих радикалів і заповнити собою місце української політичної еліти. Але в цей же час в лавах більшовиків України зародилася сила, яка пізніше отримала назву націонал-комунізм. Діяльність цієї сили потребує спеціального розгляду, як і питання їх історичного зв'язку з УКП та УКП(б). В цілому ж є всі підстави стверджувати, що більшовицька квазіукраїнська еліта у всіх своїх витоках була диктаторською і направленою на те, щоб нещадно душити всіх конкурентів в боротьбі за владу. Навіть тих, які були дуже близькими по своїй соціальній програмі. На довгі десятиріччя в Україні запанувала квазінаціональна еліта.

Джерела та література

1. Белебега І. Українська еліта. — Харків, 1999. — 346с.; Фролов М. Компартино-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя, 2003. — 448с.; *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй* / Збірник. Т.1. — К., 2006. — 496с.; Т.2. — К., 2006. — 584с. та ін.
2. Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т.40.
3. *Коммунист.* — 1920, 15 квітня.
4. Майстренко І. Історія мого покоління. — Едмонд, 1985.
5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі - ЦДАГОУ). - Ф.8. — Оп.1. — Спр.31.
6. *Там само.* — Спр.38.
7. *Там само.* — Спр.39.
8. *Там само.* — Спр.98.
9. *Коммунист.* — 1921, 1 червня.
10. *Там само.* — 15 грудня.
11. ЦДАГОУ. — Ф.8. — Оп.1. — Спр. 86.
12. *Там само.* — Спр.94.
13. *Там само.* — Спр.119.

Сергиенко Ю.Г. Украинская политическая элита в первой половине 20-х годов XX ст.: леворадикальный сегмент

Освещаются программные позиции и политическая деятельность национальной леворадикальной элиты на фоне ее противостояния с большевистской организацией.

Sergienko Y.G. The Ukrainian political elite in the first half of the XX-th century: the element of the Left-radicalism

There are program positional Left-radical elite on a background of its opposition to Bolshevik organization.

Струкевич О. К., Степанчук Ю. С.

Переяславсько–московський договір 1654 року з політико–культурного погляду

Висвітлюються політико-культурні орієнтації політично правлячої еліти того часу, показано, яке відображення вони знайшли у тексті договору.

Взаємини української та російської національних держав визначаються як сьогоденними питаннями, так і впливом тієї історичної спадщини, що накопичилася у їхніх взаєминах з раннього нового часу — часу виникнення національних держав у Європі. Відправною точкою інтенсифікації взаємин між нашими державами судилося стати Переяславсько-Московському договору 1654 року. Тому ми впевнені, що він і надалі залишатиметься значущим предметом дослідження як українських, так і російських науковців. Це, зокрема, засвідчує і новий сплеск публікацій, присвячених договору, у зв'язку з 350-річчям його укладення.

Зміст Переяславсько-Московського договору між Військом Запорозьким та Московським царством історики пояснюють найчастіше з погляду співвідношення військово-політичних потенціалів, геостратегічних балансів, що склалися навколо України наприкінці 1653 — на початку 1654 років. Для витлумачення змісту і характеру договору активно залучають також юридичні потрактування. Що є цілком виправданим, адже учасники політичних взаємин одночасно виступали і як учасники взаємин правових.

Такі підходи, звичайно, відображають історичні реалії об'єктивно, але у політичному житті чинниками поведінки виступають не лише раціональні розрахунки, співвідношення сил та інтересів, але й суб'єктивні чинники. Як стверджував у вступі до дев'ятого тому «України-Руси» М.С.Грушевський: «Історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях їх здебільшого і не можна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали» [1,6]. Якщо ж події фіксуються у свідомості у вигляді вражень, знань, оцінок, настроїв, то у такій якості вони неминуче влітаються у мотиви, спонуки свідомої участі соціальних суб'єктів у нових подіях. А то

му цей аспект історичного буття уже не можна не враховувати при науковому аналізі історичних подій, поведінки їх учасників.

Тому своє завдання ми бачимо в аналізі теми Переяславсько-Московського договору з політико-культурного погляду.

Насамперед, ми хочемо звернути увагу на деяку формальність історико-юридичних оцінок договору. Адже закони є лише формальним відображенням, фіксуванням певних правових норм – установлених у суспільстві вимог до поведінки з огляду на такі фундаментальні питання як право на життя, справедливість, власність, рівність і т. д. Оскільки у ході аналізу подій навколо Переяславської ради та українсько-російської угоди 1654 року ми маємо справу із заново утвореною елітою, із заново формованим суспільством, то тут, природно, виникали розбіжності між духом права і буквою закону, які проявилися, зокрема, у нехтуванні учасниками тих подій юридичними аспектами переговорів і за які вони й сьогодні зазнають критики з боку істориків [1,868 – 869].

Ці природні у науковому пізнанні труднощі можна у деякій мірі подолати, якщо звернутися до системи тих ustalених, політичних поглядів, які склалися у середовищі старшинства за перші шість років боротьби та побудови держави, які стали основою політичного світосприйняття еліти української козацької держави, і які знайшли своє відображення у зніційованому нею тексті договору. Такий політико-культурний ракурс наукового аналізу сутності переговорів у Переяславі запропонував С.Плохій [2,775 – 795], зосередившись насамперед на відображенні ряду політико-культурних орієнтацій старшинства у дискурсі кліриків тогочасної української православної церкви.

Ми ж пропонуємо головний акцент поставити на ustalені, на той час, політико-культурні орієнтації саме політично провідної верстви, показати, яке відображення вони знайшли у тексті, насамперед, «Богданових статей».

Звертаючись до такого дослідження не можна не помітити, що українська сторона уявляла свої стосунки з будь-яким незалежним монархом у рамках поширеної тоді в Європі і, до речі, твореної й такими видатними українськими науковцями як С.Оріховський, І.Вишенський, Х.Філалет теорії суспільного договору. Згідно з нею суспільні стани присягали монархові на підданство, а монарх, в свою чергу, присягав станам на гарантування їх прав та вольностей. Ця теорія, звичайно, повністю суперечила концепції московського самодержавства, за якою цар уявлявся таким, що стоїть над правом, стосовно підданих він ні в якому разі не мав виконувати обов'язки, а чинити лише ласку, пожалування.

Саме сприйняття взаємин з московським монархом у рамках суспільного договору, відповідно якому його учасники розглядаються рівними контрагентами й спричинило перше непорозуміння між козацькою старшиною і московським посольством, коли боярин В.Бутурлін відмовився присягати від імені царя. З іншого боку, саме політико-культурним орієнтаціям старшин на договірність слід завдячувати самому факту появи «Березневих статей» і продовженню укладення договору у Москві.

Сам факт переяславської присяги для українців ще не означав взяття на себе певних підданських обов'язків перед царем. Вони їх

готові були виконувати лише після того, як цар зобов'язав себе, якщо не усною присягою (вірою), то письмовими зобов'язаннями стосовно виконання своїх обов'язків щодо підданих. У зв'язку з цим набагато логічніше відзначати річницю українсько-московського договору не в січні, а в березні, коли українська сторона нарешті спонукала свого контрагента вступити у договірні взаємини. До моменту затвердження Олексієм Михайловичем «Статей гетьмана Богдана Хмельницького» договору не існувало. 8 січня у Переяславі було лише продемонстровано українською стороною готовність стати рівноправним учасником майбутнього договору.

З огляду на договірні уявлення старшин, вважаємо, не слід приписувати українській стороні вчинення якоїсь історичної фатальної помилки. Виходячи з договірних уявлень Військо Запорозьке завжди могло припинити виконання своїх зобов'язань у випадку порушення договору контрагентом.

Ідея виконання своїх підданських обов'язків у рамках уявлень про взаємні договірні зобов'язання фіксується уже в преамбулі березневих статей. Точніше, преамбула повністю побудована на ідеї договірності. Визнаючи царську величність своїм государем, пообіцявши «служити прямо і вірно у всіляких справах і веліннях царських (тут і далі в тексті переклад авторів — О.С., Ю.С.)», Б.Хмельницький від свого імені, імені Війська Запорозького і всього українського суспільства ставив перед монархом вимогу: «Тільки просимо дуже, як і в грамоті просили, звели нам твоя царська величносте в тому всьому пожалування і милість свою царську показати, про що посланці наші від нас твій царській величності будуть чолом бити». Зміст царських «пожалування і милості», тобто зобов'язань перед Українською державою та станами далі й розкривається у відомих 23 пунктах.

Наступне, що привертає увагу у дослідженні уже усталених на початок 1654 року характеристик політичного самовизначення відносно статусу Війська Запорозького під владою московського государя, є прагнення старшин максимально гарантувати свою політичну окремішність від московського суспільства та його представників, забезпечити собі максимальну політичну суб'єктність.

У першому пункті чітко формулюється вимога до царя «підтвердити права і вольності наші військові», а вони, на переконання старшин, передбачали й ні з ким не поділюване виконання функції забезпечення порядку: щоб «своїми правами судилися», «щоб ні воєвода ні боярин ні стольник в суди військові не втручалися, але щоб від старших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити (тут і далі в цитатах синтаксис оригіналу — О.С., Ю.С.)»

На даний пункт слід дивитися і ширше. У ньому закладена ідея державності та суверенітету. Оскільки держава з'являється із виру суспільного життя тоді, коли з'являється потреба забезпечити порядок за допомогою чітко усталених норм спеціально виділеною для цієї справи групою людей [3,29], то готовність тогочасних представників українського соціуму самим собі забезпечувати порядок і демонструє готовність до державного, суверенного функціонування Війська Запорозького.

Дана ідея представлена і в третьому пункті, де мова ведеться про «права і вольності шляхетства». До них, з погляду української політичної еліти, мали належати: щоб «між себе старших на уряди судові обирали»; щоб «Суди земські і гродські тими урядниками, яких вони самі собі добровільно оберуть, виконуватися мають, як і перед тим».

Ідея державності представлена і в інших пунктах. Так, у четвертому, де мова про міста та збір податків наголошується: «У містах урядники щоб з наших людей (тут і далі підкреслення наші – О.С., Ю.С.) обирали були на те гідні, які повинні будуть підданими твоєї царської величності управляти...» У шостому наголошується на праві ні від кого не залежного обрання вищої посадової особи – гетьмана: «...Щоб Військо Запорозьке саме з-поміж себе гетьмана обирали, а його царській величності повідомляли...» У п'ятнадцятому, де мова ведеться про збір данини «з тих людей, які твоєї царській величності належать», старшини послідовно продовжували наполягати, що і стосовно таких людей в Україні влада московських адміністраторів чинною бути не могла. Автори статей вимагали від послів, щоб ті «ні на одного воеводу не дозволяли» покласти такі обов'язки. Для такої потреби знову лише «з тутешніх людей» мав бути обраний «чоловік гідний». Шістнадцятий пункт, у розглядуваному аспекті, за своїм змістом практично повторює перший і зобов'язує українських послів ні в якому разі не погоджуватися на виконання московськими адміністраторами хоча б якихось функцій стосовно українців: «А тому мають посланці наші домовлятися, що наїхавши б воевода права ламати мав і установи які чинив, і те людям мало б бути у велику досаду...» Тут же підкреслюється, що в Україні люди мають і готові підпорядковуватися власним начальникам: «... А з тутешніх людей коли будуть старші, тоді відповідно до прав і установ тутешніх будуть виконувати».

Тему самостійного забезпечення порядку у власному домі завершує пункт 17. У ньому висловлюється сподівання про гарантування прав і вольностей провідних станів тогочасної України, яке закінчується тезою: «Коли те одержимо, ми самі між собою розгляд мати будемо...»

Одним з яскравих проявів зорієнтованості на власну політичну суб'єктність, тобто на суверенітет є прагнення проводити самостійну зовнішню політику. Пункт 14 фіксує таке право за Українською козацькою державою та її високим репрезентантом: «Посли, які споконвіку з чужих земель приходять, до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську, Запорозькому, які б на добро були, вільно прийняти, щоб те його царській величності у гнів не було».

Як воєнний союзник, українська сторона визнавала потребу надавати царю інформацію про недружні наміри тієї чи іншої делегації: «а що б мало супроти його царської величності бути, повинні ми його царській величності повідомляти». Останню цитату іноді розтлумачують як певне добровільне обмеження суверенітету. Заперечити такий підхід дозволяє теорія міжнародного права, за якою зобов'язання, взяті за міжнародними договорами на себе добровільно, визначаються як зобов'язання, що цілком узгоджуються а не заперечують ідею суверенітету [4,216].

У статтях Б.Хмельницького зафіксовано й сприйняття старшиною місця та ролі московського монарха як у політичній системі Гетьма-

щини, так і стосовно Української козацької держави загалом. За думом гетьмана і старшин московський цар розглядався монархом політично окремішньої України. Такий висновок можна обґрунтувати насамперед усіма тими пунктами, якими заперечується будь-яка участь представників російської політичної еліти в управлінні українськими справами. Статті Б.Хмельницького визнають причетним до українських справ лише одного монарха. І хоча вони визнавали його самодержцем, старшини на чолі з гетьманом наголошували на тому, що він є «самодержцем Великої і Малої Русії». Те ж саме формулювання використано і в листі Б.Хмельницького до царя від 8 січня 1654 року. Така «спроба запровадити в царський титул (і то в його коротку, основну частину) нового складника, — С.Плохій наполягає, — стала важливим кроком у процесі самоідентифікації українців у термінах етнічних, релігійних та культурних» [2,781]. З огляду на політичний, а не виключно етнічний, релігійний, культурний зміст тексту березневих статей, а також з огляду на відомі нам висловлювання Б.Хмельницького, П.Дорошенка, Д.Многogrішного і С.Дівовича є всі підстави заявити, що ці слова були і проявом політичної самоідентифікації українців як представників окремої держави зі своїм, добровільним обраним монархом, що перебуває у «царственному» (але не столичному) місті Москві.

Зафіксованість позиції на московського царя як спільного для України і Росії монарха ми спостерігаємо уже в жовтні 1649 року коли у розмові з московським послом Б.Хмельницький назвав царя «спільний государ наш» [5,271]. Про Україну, окремо представлену царською особою, говорив гетьман московським послам і 26 грудня 1653 року: «Дай Господи, здоровий був великий государ наш цар і великий князь Олексій Михайлович, вся Русі самодержець, на своїх великих преславних державах Російського царства, і які йому великому государю, й. ц. в-ті, нині Бог передає» [6,129 – 130]. (Тут гетьман мав на увазі близьке укладення Переяславсько-Московського договору.) Що представники українського і російського суспільств є «рівні» та «вільні» один стосовно одного, перебуваючи «під єдиним государем, волею собі обраним», — розтлумачував 1 січня 1668 р. московському послу П.Дорошенко [7,248]. Вагомою у даному контексті видається неодноразово висловлена Д.Многogrішним думка про те, що цар тримає у своїх руках скіпетр не лише великоросійський, але й малоросійський. Про це він пише у листі до царя від 12 вересня 1670 року: «...При цьому на преславних великоросійських і малоросійських скіпетрах щасливо царствуючому на багато літ...» [8,271]; в травні 1671 року [9,298] і в жовтні 1671 року [8,453].

Чітко проявлено таке розуміння й у «Розмові Великоросії з Малоросією», де Україна зображається окремим суспільством, очоленим своїм монархом, який одночасно є монархом і для російського суспільства: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, но государь твой и мой общий повелитель... Так мы с тобою равны и одно составляем, одному, не двум государям присягаем, — почему почитаю тебя равну себе. Не говори: как обществу, поддалась и тебе! Самодержець твой и мой шлет тебя и меня. Один он отзывает из походу веля...» [10,394 – 395].

Така позиція українських старшин дає можливість пояснити, чому у березневих статтях, визнаючи царя своїм сувереном, який має верховне право легітимізувати прийняті в Україні рішення щодо обрання гетьмана (п. 6), визначення чисельності збройних сил (п. 2), виплати грошового утримання (п. 8, 10, 12, 21), надання рангових маєтностей високим посадовцям, військовим спеціалістам (п. 5, 9, 11), вони, разом з тим, не погоджувалися зі статусом автономії у складі Московської держави. Адже така згода передбачала б поширення на терени Руси-України політичних і правових норм Московської держави. Проте, у пунктах Б.Хмельницького ми зустрічаємо наполягання на застосуванні в Україні виключно власного кодексу законів: щоб «своїми правами судилися» (п. 1); «Права, надані у віках від князів і королів, як духовним і мирським людям, щоб ні в чому не порушені були» (п. 13). Що цілком узгоджується з ідеєю про політичну окремішність українського суспільства від російського.

Нагальна потреба у воєнно-політичному союзникові, тогочасні уявлення про природу влади володарів, встановлену між ними ієрархію спонукали гетьмана та його оточення визнати себе підданими (але, як вже свідчить сам факт існування березневих статей, це підданство розглядалося як обумовлене), а московського монарха визнати своїм сувереном і протектором. Проте, як свідчить текст березневих статей, українці поставилися до влади монарха у рамках європейської парадигми її сприйняття, оцінювально-вимогливо, як відносно рівну сторону, учасника договору, на якого теж покладаються певні обов'язки. Такий підхід до особи монарха слід, на наш погляд, шукати у пунктах 3 і 7, де підкреслюється, що у підданство українці ідуть не з пустими руками, не без засобів до існування. Цар їм землі не надає, а лише узаконює ті чи інші прояви права власності на неї. Пункт 7 з цього приводу фіксує, не роблячи, до речі, ніяких виключень і для царя: «Маєткив козацьких, щоб ніхто не відбирав: які землі мають і що до них належить, щоб з тими маєтками вільні були» [11, 366 – 368]. Дія цієї норми мала поширюватися, у разі їх смерті, і на членів їх сімей. «В козацькій Україні, – стверджував Липинський, – як і в Західній Європі з лицарського родового права на землю випливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави. В Москві з обов'язку дворянської служби цареві і державі випливає право дворянства до землі» [12, 124, 126].

Оцінювально-вимогливе ставлення до царя, вважаємо, проявилось і в пункті 17, який, хоча й стосувався безпосередньо польського короля і політики польського уряду, неминуче (в силу закономірностей функціонування людської психіки) переносився й на персону та політику московського царя як попередження: «До цього від королів польських ніякого переслідування на віру на вольності наші не було, завжди ми всілякий чин свою вольність мали, і ми їм вірно служили; а нині за наступ на вольності наші, примушені ми його царській величності під міцну і високу руку піддатися...»

Договірні статті Б.Хмельницького та отримані на них монарші грамоти в усї наступні роки існування Гетьманщини розглядалися українськими старшинами як інструмент захисту політичної окремішності та суб'єктності. Уже І.Виговський, підкреслював: «Ми ж присягали великому государю, й. ц. в-ті, на тому, що прав наших ніяких не по-

рушувати. ...Те вчинив небіжчик гетьман Богдан Хмельницький та я; інших статей ніхто не відав» [13,123].

Посилання на договір дозволяли українським політикам захищати свої інтереси шляхом заміни протектора, як це, наприклад, ще задовго до І.Мазепи, формулював Д.Многогрішний. 14 листопада 1668 року він писав до архієпископа Л.Барановича: якщо цар «нам тих вольностей, за Богдана Хмельницького в Переяславі постановлених, не захоче підтвердити і при них не охоронить, тоді раді і не раді маємо бусурманину в підданство піддатися» [14,118].

Посиланнями на договір намагався не допустити обмеження політичних прав України І.Скоропадський. Завершуючи свій гетьманський та життєвий шлях, у проханні-відповіді щодо запровадження Малоросійської колегії він 5 травня 1722 року заявляв цареві, що все те чиниться «проти згаданих договорів Богдана Хмельницького» [15,319].

Як засвідчує «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 року, до самих останніх місяців функціонування гетьманської влади в Україні договір розглядався як аргумент на користь збереження наявних та відновлення втрачених політичних прав [16,89].

Література

1. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 1. — К., 1996.
2. *Плохий С.* Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003..
3. *Гелнер Э.* Нации и национализм. — М., 1991.
4. *Харт Х.Л.А.* Концепція права. — К., 1998.
5. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* — Т. II. 1648 — 1651 гг. — М., 1954. — Т. 2.
6. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі: Акты ЮЗР). — Т. 1. — СПб., 1861.
7. *Акты ЮЗР.* — Т. 6. — СПб., 1869.
8. *Акты ЮЗР.* — Т. 9. — СПб., 1877.
9. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... — Ч. 2. Рада страшини.
10. *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею.
11. Всі цитування з «Прохання по пунктам Богдана Хмельницького про підтвердження колишніх прав і вольностей і про суди і про інше» здійснено з додатків до монографії *Т.Чухліба*. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр. — К., 2003.
12. *Липинський В.* Україна на переломі 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII -ім столітті. — Відень, 1920.
13. *Акты ЮЗР.* — Т. 4. — СПб., 1863.
14. *Акты ЮЗР.* — Т. 7. — СПб., 1872.
15. *Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Боянским.* — Часть II. 1691 — 1722. — М., 1859.

16. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал — 1993. — № 7 — 8.

Струкевич О.К., Степанчук Ю.С. Переясловско–московский договор 1654 года с политико–культурного взгляда

Освещаются политико–культурные ориентации правящей элиты того времени, показано, какое отражение они нашли в тексте договора.

Strukevich O.K., Stepanchuk Yu.S. Pereyaslov and Moscow Treaty of 1654 from the political and culture perspective

Elucidation of political and culture tendencies in the ruling elite of that time, and how those were reflected in the texts of the Treaty.

Полтавець С. В.

До питання про еволюцію політичних поглядів та ідеї на Україні в переддень Хмельниччини

Розглядаються політичні ідеї представників українського Відродження, Гуманізму та Реформації, а також козацької ідеології та православної віри як ідеологічного підґрунтя Української національної революції.

Виходячи з рівнозначності матеріальних і духовних детермінант в суспільному розвитку, ні матеріальні інтереси, ні ідеї не існують ізольовано, одне потребує іншого як доповнення й завершення. В досліджуваній нами період ми маємо справу із соціальним конфліктом. Більшість дослідників основу основ соціального конфлікту вбачають у матеріальному, майновому, економічному інтересі людини. Проте життя свідчить і про інше. Нехтуючи матеріальними інтересами або залишаючи їх вирішення на майбутнє, як окремі люди, так і соціальні групи з дивовижним фанатизмом відстоюють, наприклад, національні чи релігійні погляди. Процес усвідомлення несправедливості соціального буття завершується розколом духу. Розпочинається процес суспільних змін, спрямованість якого залежить не лише від внутрішніх суперечностей, а й від зовнішніх впливів інших народів і цивілізацій.

Політичні уявлення, погляди та ідеї еволюціонізували напередодні Хмельниччини у вигляді богословських політичних доктрин та світських політичних учень. Поділ політичної думки цього періоду на богословську та світську має дещо умовний характер, оскільки багато духовних служителів не відділялися глухою стіною від просвітительського світорозуміння, а майже всі «нецерковники» були глибоко віруючими людьми і перебували під найсильнішим впливом схоластики, богословських традицій. До того ж цілковито «світські точки зору» на політичні процеси висловлювали і деякі професійні релігійні сановники. Якщо богословська політична думка на українських землях базувалась, головним чином, на неоплатонічному ґрунті, то світська політична ідеологія мала своїм джерелом переважно вчення Арістотеля, яке проникало через твори чужинців — Леонтія Візантійського, Іоана Дамаскіна та ін. Ідеї неогуманізму знаходимо в Лаврентіївському літописі (XIV ст.), у Іпатіївському літописі (XIV — XV ст.). Таким чином, основи політичної історії України мали добротний концептуальний вигляд, поступово звільнялися від церковно-релігійної оболон-

ки, подавали найважливіші події головним чином з політичних позицій, патріотизму, національної усвідомленості, людинолюбства і навіть вільнодумства.

Інтерес до світової історії та історичного минулого свого народу знаходимо в творах багатьох вчених, зокрема, членів Острозького вченого гуртка та діячів Києво-Печерської Лаври, які, побиваючись з приводу сумного стану «руського народу», згадували славні часи своїх предків, передусім княжу добу, коли київські князі панували на великих просторах від Сяну до Дону і їх поважали й боялися сусідні та дальні володарі. Вітчизняній історії присвячуються вже не окремі сторінки чи фрагменти трактатів, а цілі твори, де багато місця відводиться зв'язі запорозьких козаків у боротьбі з татарськими й турецькими загарбниками. Це, наприклад, латиномовна поема Івана Домбровського «Дніпріві камені», в якій, починаючи від князя Кия, йде у хронологічному порядку виклад героїчних сторінок «руського народу» аж до сучасних авторів часів (початок ХУІІ ст.). В поемі висловлюються важливі політичні ідеї. Характерним є підкреслений киевоцентризм поеми, а фокусом її композиції є минуле Києва, а не характерне для панегіриків уславлення конкретної події, особи чи роду. «Імперія Русів» розглядається не тільки й винятково як Південна Русь. Обшир території «імперії Русів» - законний, бо вона здобута правом меча. Власність династії Рюриковичів, становить в очах автора безсумнівну й органічну цілісність. Відзначається, що відразу за її північними та східними межами розпочинається простір настільки позаісторичний і безформний, що на ньому не живе навіть противник, і саме ця обставина перетворює «Імперію Русів» від самого моменту її появи на класичний терен передмур'я [12, 272 – 273].

Серед інших значних творів історичного характеру можна також назвати такі роботи: «Про відбиття татар перекопських під Вишневецем року 1512» (Анонім), «Перемога над турками під Теревовлею 1524 року» (Микола Гусовський), «Роксоланія» (Севастьян Кленович), «Про Острозьку війну...» (Шимон Пекалід), «Дума українна» (Адам Чанровський), «Дії турецькі і змагання козацькі з татарами» (Мартин Пашковський).

Поема Шимона Пеліада «Про Острозьку війну під П'яткою з Низовцями», видана 1600 року у Кракові [11, 40 – 41], присвячена покаранню козацького виступу 1592 - 1593 років під проводом Криштофа Косинського. У автора козаки виступають як «сини темряви»: «Оспівую зброю і перемогу над мужами з-за Порогів, яких жахлива Алекто послала війною на твої безневинні поселення, о широка Русь, простягнута по далеко розкинутих обширах. Музо, нагадай мені ті причини, заради яких і до чого прагнучи люта Алекто змусила докласти так багато трудів з боку визначних (своїм) благочестям Князів, якими сяє Сармат(ія)...»; «Усе нечестиве вони вважають своїм природним правом і все огидне - дозволеним собі: плюндрувати божі храми й домівки, нищити вітвари і жити з грабунку». «Синами світла» виступають князі, перш за все Острозькі. Зустрічається пряме дорівнювання Острозьких до коронованих осіб, монархів, як тут, так і в інших авторів (Петро Скарга, Даміан Наливайко), а також мотив богобраності Княжого Дому Острозьких (Герасим Смотрицький).

Пекалід, як зазначає Н.Яковенко опинившись у колі острожан, таки справді «став Русином». [12,157 – 158].

Сповнені патріотичного пафосу, громадянськості, ці історичні твори сприяли розвиткові національних почуттів у суспільстві й в окремих особистостей, формували національну свідомість, історичну традицію. Це мало велике прогресивне значення, оскільки інтерес до історичного минулого свого народу пізніше, з початком ХУІІ ст. став загальною тенденцією розвитку духовної культури «русько-го народу».

Наприкінці ХУІ ст. починається новий етап у розвитку української культури і політичної думки. Цей етап позначається становленням нової ментальності, що виникає на ґрунті формування української версії реформаційної ідеології та ренесансного гуманізму. Позбавлене державної підтримки східне християнство в його «руській» формі й культура загалом у результаті інтенсивного проникнення західних релігійних і культурних впливів, що супроводжувалося агресивним наступом католицької контрреформації, перебували у складному стані. Наслідком усвідомлення такого становища стали активні пошуки щодо відповіді на виклик латинського Заходу. Цю відповідь тогочасна інтелігенція знайшла, з одного боку, на шляху поглибленого осмислення попередньої традиції духовного життя й перегляду свого розуміння релігійних питань з огляду на історію східної церкви й українського народу, з іншого — на шляху збагачення вітчизняної культури засвоєними й переосмисленими на українському ґрунті західними та ренесансними ідеями, що формувалися в атмосфері зародження українського бароко.

З другої половини ХУІ — до початку ХУІІІ ст. на основі інтенсивної розробки ранньогуманістичних ідей у переплетінні з реформаційними активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. Зачинателями гуманістичної культури в Україні й найвизначнішими гуманістами ХУ — ХУІ ст. були Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Майже всі вони після здобуття освіти в західноєвропейських навчальних закладах діяли на українській території в так званому Руському воеводстві, куди, окрім багатьох західноукраїнських міст, входили також міста, які нині є польськими. Вони висловлювали свої міркування про походження держави, форми державного правління, суть держави та її ідеал, проблеми війни і миру, обґрунтовували ідеї освіченої монархії, обмеженої законом.

Серед українських гуманістів епохи Відродження виняткове місце належить Станіславу Оріховському, в якого є спеціальні праці суспільно-політичного характеру: «Напучення польському королю Сигізмунду Августу», «Промова до польської шляхти про ведення війни проти турків», «До Сигізмунда короля польського дуга», «Щорічні записи від смерті Сигізмунда Старшого», «Життя і смерть Яна Тарновського». Особливе місце в працях Оріховського відведено любові до вітчизни, патріотизму, як найвищій добродетності. Мислитель переконує короля їхати на Русь, щоб стати її захисником. Він порівнює короля з нікчемним сторожовим псом, якщо той не зустрічає ворога на кордонах держави, а живе у столиці. Цілковито зем-

ними виявляються й стимули, заохочення й покарання за ті чи інші вчинки: не милосердя чи гнів Божий за життя, або пекло після смерті, а вічна слава або ганьба людей нинішніх і майбутніх.

У «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» С. Оріховський

звертає увагу короля на становище руських земель в Речі Посполитій: «...люд нещасливо гине. Та ще як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон» [11,24]. Він звертає увагу на роль senatorів та управителів провінцій, щоб вони на вимогу короля «справедливо й пристойно з провінціалами поводитись. Бо їхня пихатість, як ніщо інше, заходить так далеко, що більших утисків від них у провінціях годі й чекати. Вони у підданих твоїх не тільки гроші і харч відбирають, прикинувшись лисом, а й маєтки, поля, луки, ліси. Відкрий же вуха і дослухайся: звідусіль почуєте жалібний плач і стогін твоїх підлеглих, у яких відібрано також свободу (їхню силу!), тому не наважуються навіть поскаржитись королеві про нещастя. Якщо ж поскаржились коли, - приниженими в різний спосіб повертались додому.

Всюди чатують на твоїх підлеглих смерть і жах, бо стряпчі, розглядаючи за клопотанням начальника виклики до суду, рахують спочатку вигоду, а тоді, як малий хабар, хитрим чином виключають з того числа добрих громадян. Не кажу вже про погрози і незліченні образи, гірші від всякої неволі турецької. Таке становище, як ти бачиш, не можна терпіти у вільній державі...» [11,38]. Звичайно, С.Оріховський дійсно бачив і розумів тяжке становище руського народу, але, очевидно, він відчував і його потенційну силу та значення для Речі Посполитої. Недаремно він закликає короля приділити найпильнішу увагу Русі, руському народові, зупинити там свавілля: «...їдь до гімназії справжньої доблесті — у Русь» (11,31); «Передусім прямуй у Русь, мешканці якої зазнають нападів численних ворогів. Прийди в цю провінцію, Августе, оглянь її укріплення, захисти слабкі місця фортець, побудуй міцних побільше». «Поспішай туди в Русь. Хоробрі мужі за тобою посліднують. З тобою поїдуть лицарі, а не ганебні блазні. Іди у Русь якомога швидше, і там роби те саме, що добрий батько робить на щойно купленій вілі: лише став господарем, оглядає віллу, вивчає все ретельно, обмірковує з управителем і кожному із селян уже, дивись, відповідну роботу дає» [11,52 – 53]. С.Оріховський виступає за стану державу, республіканську форму правління, за міцну королівську владу, але не тиранію, за обмеження зловживань з боку управителів провінціями, за розвиток освіти і культури. Категорично засуджує С. Оріховський втручання королів у вибори єпископів.

Окрім цих ідей, які певною мірою повторюються, в роботі «Про турецьку загрозу. Слово перше. (Промова до польської шляхти)» С.Оріховський дає загальну політичну характеристику Речі Посполитої, зокрема становища шляхти: «Наживаємо маєтки, пораємося на землі, а наші сейми, наші закони наше право пильнують одного: як би привласнити чуже, яким чином розширити межі поля, з допомогою якої угоди одкрояти край чужого лану своїм межовим знаком. Суддя у нас у більшій пошані ніж сотник, воїн — ніщо проти ділка, та й полководець часто поступається адвокату: зневажені, відкинуті, забуті всі,

хто не має хисту до наживи, до розширення володінь... Якщо не привернете ваші помисли негайно до ваших обов'язків. Якщо не перестанете зазіхати на селянські лани, якщо не виженете адвокатів, пособників ваших чвар, котрих уже й так багато розплодилися і котрих утримують і шанують ті, хто вас самих утискує, хто нищить ваші ліси, хто нівечить ваші звичаї і дух» [11,79 – 80].

В роботі «Квінкунус, тобто взірець Польської держави» С. Оріховський виступає як апологет суспільного ладу Речі Посполитої: «...Польська держава є єдиною країною в Сарматії, яку, вівтарем святого Христа обладнав, християнською вірою від Бога освятив і в єдиній, вселенській і апостольській церкві об'єднав і зміцнив» [11,329].

Будучи переконаним, що польська модель королівської влади є найбільш прийнятною, він засуджує моделі влади в інших сусідніх країнах, навіть у Литві, де влада князя спадкова. А тому вимагає від литовського князя, щоб він зробив своїх підданих вільними, бо тільки вільна Польща і вільна Литва можуть дійсно об'єднатись. Тут С.Оріховський виступає як поборник саме шляхетських вольностей, вважає, що унія з Литвою, приєднання чи загарбання руських земель є визволенням цих народів. Звичайно, мається на увазі місцева шляхта [11,357 – 358]. «Поляк закликає литвина до свободи. Не для себе, а для тебе самого беру до свого гурту. Вільністю своєю зроблю тебе, невільника, вільним, як також невільного раніше русина зробив вільним і свободним паном і рівним собі в усьому. З ним тепер у землі його мешкаю і одним з ним ґрунтом користуюся. Всього на полі з ним маю не як з сусідом, а як зі своїм власним братом. Ґрунт і все князівство руське, я, поляк, добувши у руських панів, у суворих тиранів, в одне тіло держави Польської під одним королем і під одним правом об'єднав. Те саме добродійство, я, вільний поляк, добровільно тобі, невільний литвине, дарую» [11,365]. Називаючи своєю вітчизною саме Русь, С.Оріховський особливо наголошував, що християнство вона прийняла від греків і через їхнє посередництво прилучилася до європейської культури й літератури. «Колись Русь, - писав він, - не дуже відрізнялась від скіфів, з якими межує, але, спілкуючись з греками, від яких нею була прийнята віра, вона пододала скіфську грубість та дикість, і тепер, миролюбна, спокійна і плодородна, вона з любов'ю вникає в грецьку й латинську літературу» [6,171].

У Оріховського з особливою виразністю виявилась свідомість належності до Русі як давньої етнічно-культурної реальності, відмінної від Польщі. Виявом такої свідомості є і те, що свої твори він незмінно підписував подвійним прізвищем Оріховський-Русин або ж Оріховський-Роксолан. В «турчиках» Оріховський виступає українцем зі своїми симпатіями та думками, йде в річищі українського письменства ХУІ – ХУІІІ ст. і всього тогочасного українського життя, в якому боротьба з турецько-татарською агресією незмінно належала до проблем найактуальніших і найтрепетніших.

Важливі думки про становище руського народу в Речі Посполитій висловлює Ян Шчасний-Гербут. Він зазначає, що «Рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, - він Вітчизну в серце забуває». Він відзначає, що добре знає про те, що з народом руським

діється, починаючи з Брестської унії, і ставить питання про те, якою метою керується польський уряд та його установи. Він вважає, що «...там хочуть, щоб Русі не було в Русі, - то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершаль неподалік Гданська». Далі він підкреслює, що «жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі. А що, коли дехто захоче, щоб поляків не було в Польщі ? « Він не засуджує церковних унійних тенденцій, зокрема ухвал Флорентійського собору, «коли все пристойно чинили», але виступає проти того, щоб «Гайдуками церкви брати, позовами на прибутки шляхти, попів хапати, ченців виганяти...».

Автор виступає як послідовний захисник звичаєвого права. «Та ж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? А, може, прав немає? Можливо, на пергаменті чи на папері їй не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав — звичай. Бо чи що інше є право, як не самий звичай, уживаний впродовж багатьох літ і який визнаний за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на папір».

«Який ото ж пожиток, - запитує автор, - має його милість король з такого великого клопоту, якого зажив з руським народом ? Той пожиток має, що у нас слов'янських народів різних вісімнадцять, усі вони покладали надію на рятунок своєї свободи на королів польських, усі вони розуміли, що польський народ мав їх з тяжкого поганського ярма визволити, всі вони на кожную потребу короля і польського народу були готові й життя своє віддати. А зараз, коли почали чинити кривду народові руському, вони в нас головні неприятели. Волять ліпше вмерти на війні, жінок і дітей своїх попалити, як то вчинили в Смоленську, ані ж мали б до згоди якоїсь дійти з нами, кривими своїми» [11,173 – 174].

На думку Н.Яковенко, головні розбіжності в поглядах на українське історіописання кінця XVI - середини XVII ст., тобто в період, коли воно стало щойно виділятися в окремий напрям писемності, зводяться до трьох точок зору: 1) пам'ятки цього кола є самобутнім витвором - актом «відновлення» історичної пам'яті передусім на основі давньоруських літописів, тоді як польські хроніки прислужилися лише в ролі додаткового джерела інформації. Ця думка присутня в більшості праць з історії української політичної думки та культури [5,3-5,72-75]; 2) польська історіографія стала головним інтелектуальним стимулом у «відродженні» історичної свідомості українців, котрі, засвоюючи моделі та методи «латинської вченості», відбирали зі спадщини минулого у виразно селективний засіб перш за все докази «історичних прав» руської спільноти; 3) за так званим «перечитанням» давньоруської історії, що його здійснили українські інтелектуали XVII ст., взагалі не стояли автентичні старі літописи, лише праці польських істориків, передусім Мацея Стрийковського, і це обумовлювало «річпосполитське» сприйняття минулого в найширшому сенсі [10,111 – 113].

Ми вважаємо, дане питання не має принципового наукового значення, але при джерелознавчому аналізі документальних та наративних матеріалів його необхідно враховувати.

За браком відповідних джерел важко сказати, якою була рефлексія людей XIV - середини XVI ст. на зміну Рюриковичів П'ястами та Гедиміновичами, але можна припустити, що цілковита відсутність свідчень і є опосередкованим доказом відчуття дисконтинуїтету. Аж до спалаху активності київського церковного осередку 1620 - 1640 років фундаментом, на який спиралася українська політична тожність у її «історичних спогадах», слугували суто світські ідеї «влади» і «народу».

Буквально через рік - два після виходу « Дніпрових камен» розпочинається творення месіаністського міфу Києва як Богохранимого града й Другого Єрусалиму. Йдеться про реанімовану впродовж 1620 - 1640-х років зусиллями церковних інтелектуалів стару легенду «матері руських міст»: з одного боку, вона послужила за відповідну точку, а з другого, була переписана заново для обґрунтування притаманної ранньомодерним «націоналізмам» ідеї богообраності народу, з яким пов'язувалася.

Обґрунтовуючи і пропагуючи власну правоту, новопоставлений митрополит Йов Борецький та ієромонах (від 1624 р. архімандрит) Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський протягом 1620-х пишуть кілька творів, на ідеї яких спиратиметься інтелектуальна продукція діячів київського церковного кола, у тому числі - Петра Могили та його оточення. До таких творів можна зарахувати:

1) Трактат Захарії Копистенського 1621 року «Палінодія или книга обороны», який Михайло Грушевський назвав верхом теологічної думки тих часів, книгою, в якій лежить один із секретів раптового відродження Києва як культурного, богословського центру не тільки України, а і всього Східного православного світу.

2) Традиційно атрибутований Йову Борецькому меморіал «Протестація», написаний у формі звернення новопоставлених ієрархів до короля від 28. ІУ. 1621 з обґрунтуванням правомірності своїх дій; безпосередньо з «Протестацією» перегукуються два дещо пізніші твори уже не київського походження: «Суплікація» на сейм 1623 року від імені руської шляхти, пов'язувана з іменем Лаврентія Васильовича Древинського, волинського чашника й королівського секретаря, восьмиразового посла на сейми від Луцького сеймику; та «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького (Вільно, 1623) - одна з найяскравіших публіцистичних пам'яток свого часу;

3) Так званий «Густинський літопис» - перший узагальнюючий твір з історії України-Руси, якого, гіпотетично уклав Захарія Копистенський між 1624 - 1627 роками, на думку Олексія Толочка - з метою поєднати світську та агіографічну історію Русі для ствердження самодостатності православ'я в його історичному (прецедентному) та сакральному бутті, а відповідно - і в бутті «руського народу» [9,15].

Можна сказати, що Копистенський і Борецький «сконструювали» основний каркас «ідеологічної батьківщини» мешканців України-Русі, спільної і для князя, і для купця чи ремісника, і для козака. Копистенський, зокрема, підводить читача до однієї з головних ідей свого твору: долю Русі, згідно з Божим передеченням, нині вручено Руській (православній) Церкві. Сильвестр Косів в «Патериконі» коментує докладно сформульовану в «Густинському літописі» (а започатковану ще давніше) концепцію п'ятиразового хрещення Русі, яка

підкреслювала давність і безперервне тривання християнської традиції, нібито зародженої саме в Києві з апостольських часів.

Коріння української полемічної літератури глибоко входило в суспільні відносини того часу, але безпосереднім поштовхом до її виникнення був наступ католицизму та діяльність єзуїтів. В кінці ХУІ ст. серед діячів Острога виділяється постать Герасима Смотрицького – першого ректора Острозької школи, автора книги «Ключ царства небесного», опублікованої в 1587 році. Повні хвилювання і занепокоєння його слова, що «учителєве костела римського», використовуючи всі наявні в їхніх руках засоби, зневажають національні та релігійні переконання українського народу, топчуть їх ногами. Г.Смотрицький приходить до висновку, що діяльність єзуїтів несумісна з інтересами українського народу. Він досить чітко сформулював завдання полемічної літератури: по-перше, «вкортце а правдиве отправити» противникові; а, по-друге, що важливо, «своих у вѣре покрепити». Великого значення надавав автор зміцненню у сучасників почуття патріотизму, з гордістю згадував він героїчних предків, за яких був «полн увесь поднебесный свѣт великое славы и дивное sprawy и пред престол Божий ставала...» [1,237 – 238].

«Апокрисис» Христофора Фіалета, що був надрукований у Відні 1597 році польською мовою, а в наступному році вийшов його переклад тогочасною українською мовою, заперечує всі основні положення «Собору Брестського» Скарги. Фіалет розвінчує дворушництво і ренегатство православної верхівки, засуджує прагнення папського престолу до світового панування, а закінчує свій твір оцінкою становища, що склалось в Україні після запровадження унії. На багатому документальному матеріалі Фіалет переконливо доводить, що єпископи порушили клятву, дану ними патріархові, розтоптали громадянські права, знехтували протестами української людності, отож поставили себе тим самим поза рамками свого народу. Автор недвозначно заявляє, що в рамках польської держави український народ не зможе звільнитись від релігійного гніту і відбутись як народ політичний. Фіалет відкрито заявив, що природним наслідком політики польської держави буде внутрішня війна, яка особливо важкою буде саме для Речі Посполитої. Цим автор констатував, що Річ Посполита неспроможна буде боротись із широким національно-визвольним рухом у разі його виникнення.

Мелетій Смотрицький у «Треносі» гірко дорікає як єпископам, так і руській еліті за їх відступництво та нехтування інтересами православних. Письменник створив також яскраву картину паразитизму єзуїтів і римо-католицької церкви. З щирим патріотичним чуттям звертається письменник з закликом до «славного руського народу» : « Не хотіть довше таку сувору ганьбу терпіти. Не хотіть всього світу закиди на собі переносити. Покажіться, дайте про себе знати, що ви народом божим вибраним є» [11,221].

Із сторінок «Палінодії» Захарії Копистенського, написаної в 1619 – 1622 роках, перед нами виступає її автор як палкий патріот своєї землі, як письменник-громадянин. З почуттям величезної гордості за героїчне минуле свого народу пише він про славні діла наших предків, про їх надзвичайну хоробрість: «Той народ Яфетов широкий бардзо был, и славен, для чого и славенским был назван». З.Копистенський

підкреслює, що у слов'ян завжди були розвинуті такі благородні якості, як любов до свободи і ненависть до поневолення: « Так той народ роскій был валецный же нъгды от жадного монархи не был звоеван и на моц римскую мало дбал. И завше той народ яфетороскій славенскій был неусмирений и вольный и незгодованый...». Спираючись на древньоруські літописи, він розповідає про легендарний похід Олега на Царгород, про героїчні подвиги князів Святослава та Володимира. Причину занепаду Київської Русі З.Копистенський пояснює князівськими міжусобицями.

Письменник вважає, що руські землі не були захоплені Литвою силою зброї, а що руські князі добровільно, зберігши за собою політичні і релігійні права, приєдналися до неї. З любов'ю відзивається Копистенський про запорозьке козацтво, бачучи в ньому захисника рідної землі.

Першим серед політичних і церковних діячів, дотичних до академічних інтелектуальних кіл, зробив свій внесок у розвиток державотворчих ідей в Україні засновник Києво-Могилянської академії Київський митрополит Петро Могила. Він вважав, що за умов належності державної влади польському королеві в Україні мав бути здійснений принцип зверхності православної церкви, на ґрунті якої було витворено своєрідний ідеологічний центр, опертий на українську релігійну, політичну та культурну традицію. Адже це в ситуації польського панування уможливило для українців утвердження свого колективного «я», своєї національної ідентичності. За умов здобуття Україною в майбутньому власної державності П.Могила схилився до ідеї зверхності влади сильного православного володаря, «філософа на троні».

За спостереженнями В.М.Нічик, у творі «Літос» (1644) чи не найбільше представлена тематика старожитньої української історії, яка розглядається в контексті світової історії. У «Літосі» П.Могила та його однодумці обстоювали тезу про те, що сучасна їм Україна є спадкоємицею Давньоруської держави. Якщо московські публіцисти, починаючи з ХУ ст., обґрунтовували спорідненість династії своїх великих князів з володарями київського княжого столу з тим, щоб довести їхнє право на землі, народ і культуру колишньої Київської Русі, то позиція Петра Могили та його соратників була протилежною. Останні виходили з того, що спорідненість або спільність династії не означають спільності народів, якими правлять належні до неї князі. Автори «Літосу» розглядали українців як окремий народ, котрий має власну історію, мову, звичаї, церкву та інші інституції. Дослідниця наголошує, що, вивисуючи закон і право як головну засаду громадянського життя, П.Могила плекав ідею політичної самодостатності Русі. Ця ідея мала реалізуватися в такій українській державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві. На чолі цієї держави стоятиме, гадав Могила, сильний православний володар. Ідея сильної, авторитарної політичної влади викладається Могилою в перекладі (1628) пізньоантичного твору Агапіта-Диякона з настановами цареві Юстиніану, а також у присвяті Мойсею «Тріоді» 1631 року [7, 78 – 79].

Пов'язана з Києво-Могилянською академією церковна і світська еліта, а також представники покозаченої шляхти ідеологічно забез-

печили переорієнтацію політики Б. Хмельницького та його наступників від козацького автономізму до розбудови самостійної української держави.

Створений українськими книжниками кінця ХУІ – початку ХУІІІ ст. комплекс реформаційних ідей значно відрізнявся від учень західноєвропейської Реформації. Виникнувши у зовсім інших соціокультурних умовах, він відзначався рядом особливостей. Іван Вишенський, зайнявши непримиренну позицію щодо католицької церкви, внутрішньо, так би мовити, духовно, повставши проти порядків, що панували в сучасній йому православній церкві, не виступає як реформатор за її заміну іншою, а повністю стає на захист православної церкви. Компромісна позиція Вишенського, як зрештою діячів Острозького культурно-освітнього центру та братств щодо православної церкви на Україні, на думку В. М. Нічик, В. Д. Литвинова та Я. М. Строжія, була зумовлена цілим рядом причин. Вона пояснюється, по-перше, незрілістю елементів ранньокapіталістичних відносин у тогочасному українському суспільстві. По-друге, самим положенням православної церкви на Україні в кінці ХУІ – на початку ХУІІІ ст., коли вона, переслідувана Ватиканом, польською та значною мірою і своєю феодалною верхівкою, а також внаслідок діяльності орденів єзуїтів, перетворившись за образним висловом Вишенського на церкву «простих хлопів», опинилась у стані занепаду. По-третє, ідейною спорідненістю тодішньої православної доктрини з реформаційною ідеологією, що вилилось у висуненні на передній план протиставлення земного і небесного, Бога і світу, Бога і людини, внаслідок еволюції православного християнства на українських землях від панівної до переслідуваної церкви.

Не мислячи без церкви свого народу, І.Вишенський звертається до Бога з благанням зберегти дорогий для нього «руський народ от латинской жи» [2,372].

Адже віра, вважає Вишенський, це голова, тобто це дух людський, дух народний. Можна знищити все, але якщо залишається цілою голова, то все інше відновлюється. У тому ж випадку, коли втрачається голова, то людина, а в широкому значенні народ, перестає існувати [8,220 – 222].

Переважна більшість дослідників позитивно оцінюють погляди та діяльність І.Вишенського, проте існують і інші думки, які заслуговують на увагу. На думку А.Колодного, Іван Вишенський був виразником православної ідеї індивідуалізму з рисами крайньої інтроверсії, байдужості до земних соціально-політичних вимірів життя. Саме тому святоафонський пустельник не був «щасливим явищем» на терені історії України в кризовий для неї період, коли майже всі сфери життя піддалися колонізації, а наступ католицизму призвів до занепаду православної церкви і церковного життя.. «Культурний зміст православної церковності - себто ті сфери культури, у ближчому зв'язку з церквою і в її опіці, - відзначає М.Грушевський, - слабіли і упадали протягом тих століть (від ХІУ до половини ХУІ), в міру того, як бідніла взагалі східна церква і висихали візантійсько-слов'янські джерела її культури» [3,102].

Саме тому погляди І. Вишенського з'явилися тоді, коли вони вже були анахронізмом. Питання національного буття українства для нього

го не існувало. На звинувачення в тому, що він не працює для свого народу, богослов відповідав: «Ані я з народом заповітів не робив, ані обіцянок не давав, ані не знаю народу, ані з ним не розмовляв, ані очима не бачив» [2,76].

І.Вишенський вороже сприймав усякі позитивні впливи на вітчизняне православ'я, розглядав людський розум як отруту, що губить людські душі. Виключаючи своїми повчаннями особистість із системи суспільних зв'язків, залишаючи її один на один у цьому світі, оголошуючи її духовність як найсвятішу і єдино можливу, полеміст тим самим сприяв процесам, які стояли на перешкоді національного поступу українців. Його безкомпромісне відношення до життя, цинізм супроти світської культури та егоцентризму не могли зібрати і озброїти патріотичні сили для оборони українського православ'я, а навпаки - давали привід багатьом, що відчували потребу зв'язку з реальним життям, до релігійної, а вслід за цим і національної дезерції» [4,381 – 382].

Аналіз полемічної літератури дозволяє зробити висновок, що основи політичної свідомості і політичної думки доби Хмельниччини мали добротне підґрунтя, українські книжники подавали найважливіші події з політичних позицій патріотизму, національної усвідомленості, людинолюбства і навіть вільнодумства.

Представники українського Гуманізму виступали за необхідність поліпшення становища руського народу, висловлювали свої міркування про походження держави, форми державного правління, суть держави та її ідеал, проблеми війни і миру, обґрунтовували ідеї освіченої монархії, обмеженої законом. Все це мало свій вплив на формування відповідної політичної орієнтації, національної свідомості та самосвідомості у представників різних верств українського населення.

В полемічній літературі, коріння якої глибоко входило в суспільні відносини того часу, формулюються важливі політичні думки про наявність в Речі Посполитій щодо руського народу релігійного, політичного, соціального і культурного гніту; що в рамках польської держави руський народ не зможе звільнитись від релігійного гніту і відбутись як народ політичний; що природним наслідком політики польської держави буде внутрішня війна, в якій Річ Посполита неспроможна буде боротись з широким національно-визвольним рухом у разі його виникнення; звучить заклик до руського народу не терпіти більше такого становища, а показати, що він є богообраним народом.

Не дивлячись на те, що політичні ідеї полемічної літератури, представників українського Відродження, Гуманізму та Реформації не містили прямих закликів до повстання проти польського панування, саме вони разом із козацькою ідеологією та православною вірою стали ідеологічним підґрунтям Української національної революції.

Література

1. *Акты Юго-Западной России*. - К., 1887. - Т. VII. - 561 с.
2. *Вишенський Іван*. Твори: пер. з книжної української мови В.Шевчука. - К.: Дніпро, 1986. - 482 с.
3. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI - XVII віці // *Дзвін*. - 1989. - №1. - С. 102 - 106

4. Колодний А.М. Релігійні вияви національного буття українців // Феномен української культури: проблеми методології дослідження. — К.: 1999. — С. 23 — 29.

5. Мыцък Ю.А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — 162с.

6. Наливайко Б. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI — XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К.: Либідь, 1984. — С. 68 — 76.

7. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. — К.: 1997. — 328 с.

8. Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К.: Наукова думка, 1990. — 320 с.

9. Толочко О. Де було написано Густинський літопис ? // Історичний збірник: історія, історіософія, джерелознавство. — К., 1996. — С. 28 — 34

10. Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. — 1994. — № 1.- С. 12 — 22.

11. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 431 с., Т. 2. — 431 с.

12. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 416 с.

Полтавец С.В. К вопросу об эволюции политических взглядов и идей в Украине накануне Хмельнитчины

Рассматриваются политические идеи представителей украинского Возрождения, Гуманизма и Реформации, а также казацкой идеологии и православной веры как идеологической основы Украинской национальной революции.

Poltavetz S.V. To the issue on evolution of political views and ideas in Ukraine on the eve of Khmel'nitchina

Review of political ideas Ukrainian renaissance, Humanism and Reformation representatives, as well as Cossacks' ideology and the Orthodox faith as an ideological foundation for the Ukrainian national revolution.

Бавико О. Є.

Легальна опозиція гетьманатові П.Скоропадському

Досліджується політична опозиція періоду гетьманату П. Скоропадського, коли вперше у вітчизняній історії вона набула чітких організаційних форм, стала складовою частиною політичної системи.

Досвід розвинутих демократичних країн засвідчує, що надання опозиції повноправних можливостей для представлення та обстоювання своєї, альтернативної щодо офіційної, точки зору, для конкуренції з правлячими політичними силами, стабілізує політичну структуру суспільства, запобігає виникненню гострих політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує засобом пом'якшення надмірної соціальної напруги, обмежує зловживання владою та порушення прав і свобод, тобто — сприяє підтриманню стабільності в суспільстві.

В Україні, яка тривалий час перебувала під тоталітарним і авторитарним режимами, процес інституалізації політичної опозиції тільки розпочався. З огляду на це, вивчення вітчизняного досвіду функціонування політичної опозиції на попередніх етапах розвитку набуває не лише теоретичного, а й практичного значення. Зокрема, це стосується періоду гетьманату П. Скоропадського, який викликає неоднозначні, інколи діаметрально протилежні оцінки і науковців, і політиків. Саме тоді вперше у вітчизняній історії політична опозиція набула чітких організаційних форм, стала невід'ємною частиною політичної системи. У цей час оформилися різні типи політичної опозиції, кожен з акторів якої зайняв своє місце у політичній системі та виконував конкретні функції. Тому ґрунтовне й предметне дослідження цього періоду є корисним для всіх суб'єктів сучасного політичного процесу.

Проблема формування політичної опозиції гетьманському режиму П.Скоропадського, причини її появи та основні форми діяльності знайшли своє відображення вже у працях активних учасників революційних подій 1917-1920 років — В.Винниченка, Д.Дорошенка, А.Ніковського, П.Мірчука, П.Феденка, П.Христюка, М.Шаповала та ін. [1].

Багатий матеріал для розкриття даної проблеми міститься в спогадах самого П.Скоропадського [2].

Сучасна вітчизняна історична наука активно займається дослідженням і характеру Української Держави, і проблем формування політичної опозиції в ній. Різноманітним аспектам діяльності опозиційних гетьманатові П.Скоропадського політичних сил присвятили

дослідження багато вітчизняних авторів: В.Сідак, Ф.Проданюк, О.Любовець, В.Стрілець, Т.Бевз, О.Висоцький, М.Якупов, Т.Харченко, П.Захарченко. Однак серед сучасних вітчизняних істориків, так само, як і серед зарубіжних українознавців, відсутня єдина спільна оцінка ролі опозиції в політичному житті Української Держави.

Позитивну оцінку дістає діяльність опозиційних гетьманові політичних сил у працях В.Солдатенка, який відстоює позицію, що гетьманський політичний режим став значним кроком назад порівняно з попередніми революційними здобутками. Частина істориків, О.Бойко, Д.Яневський, В.Клименко-Мудрий, які розглядають гетьманат як єдину реальну на той час можливість відтворення української державності, розцінюють діяльність опозиції як деструктивний чинник, який завадив реалізації даної можливості.

Досліджуючи цей період у політологічній площині звернемо увагу на визначальні чинники оформлення і діяльності опозиції гетьманові П.Скоропадського.

Прийшовши до влади 29 квітня 1918 року внаслідок державного перевороту, гетьман П.Скоропадський проголосив про створення нової держави, засади якої базувалися на принципах, відмінних від принципів Центральної Ради. Діючи в Україні політичні партії повинні були чітко визначити своє ставлення до гетьмана та до запропонованих ним програми дій і моделі політичного устрою країни. Відповідно цьому ставленню й мала оформитися подальша тактика партій — в разі визнання гетьмана законною владою вони мали стати правлячими партіями і брати участь у формуванні на базі своїх представників центральних і місцевих органів влади, в протилежному випадку — піти в опозицію щодо гетьманської влади.

Запропонована гетьманом програма відповідала інтересам підприємницьких, фінансових і поміщицьких кіл, а також частини заможного селянства, яке стояло на позиції збереження інституту приватної власності та прагнула запровадження «сильної влади» з метою припинення революційної «анархії та хаосу». Тому через керівні органи своїх представницьких організацій — Всеукраїнського союзу земельних власників і Союзу підприємців, фінансистів і поміщиків (Протофіс) вони висловили підтримку державному перевороту 29 квітня 1918 року та погодилися брати участь у формуванні гетьманського уряду. Загальновідомо, що представники саме цих партій склали основу всіх гетьманських урядів. Їхні загальноукраїнські партійні форуми, що відбулися в травні 1918 року, одноставно визнали гетьмана законною владою в Україні та закликали всіх своїх членів надавати максимальну підтримку новій владі на місцях [3].

Українські політичні сили, які в свій час формували політику Центральної Ради, після її усунення повинні були також визначитися щодо нової влади. Як відомо, П.Скоропадський зробив спробу знайти порозуміння з певними українськими громадсько-політичними діячами та партіями, зокрема, з Українською партією соціалістів-федералістів (УПСФ) [4]. Однак партія не наважилася надати своїх представників до складу гетьманського уряду, не бажаючи таким чином брати на себе відповідальність за його політику. Після ряду міжпартійних нарад і безуспішних переговорів із начальником штабу німець-

ких військ генерал-лейтенантом Гренером українські політичні партії опинилися поза урядовою діяльністю, не отримавши жодного місця в новосформованому уряді. Такий стан речей вимагав від них чітко визначити свою позицію щодо гетьманської влади і знайти своє місце в умовах нової політичної системи.

Це завдання вирішили партійні форуми провідних українських партій колишньої Центральної Ради, які відбулися протягом травня 1918 року.

10-13 травня пройшов з'їзд УПСФ. Одним із основних питань було обговорення поточної політичної ситуації, визначення ставлення партії до гетьманського перевороту та розробка партійної тактики в цих умовах. Делегати одностайно засудили гетьманський переворот, відзначивши при цьому, що ґрунт для нього підготувала занадто ліва політика уряду В.Голубовича. Новосформований уряд Ф.Лизогуба був названий «недемократичним, реакційним і протидержавним». Ознакою його недемократичності делегати вважали розгін селянського з'їзду та запровадження попередньої цензури для газет. Тому з'їзд постановив, що партія повинна стати в рішучу опозицію щодо гетьманського уряду і заборонити своїм членам вступати до його складу. Але ця постанова торкалася безпосередньо тільки діючого кабінету міністрів. Можливість співробітництва з гетьманом і участь в його урядах принципово не відкидалася. Про це зазначив у своїй доповіді член головного комітету партії А.Ніковський, підкресливши: «Тактика партії — ввійти в нове міністерство, але на певних умовах» [5].

Після з'їзду головний комітет УПСФ постановив, що члени партії мають право служити в державних установах, займаючи суто ділові посади з огляду на те, що рядові урядовці не мали впливу на процес вироблення державної політики, а значить і не несли відповідальності за урядовий курс. З іншого боку, на думку партійних лідерів, це давало змогу зберігати надбання національної революції, контролюючи зсередини урядову політику та намагатися певною мірою корегувати її [6, арк. 29зв]. Водночас, займати міністерські посади в уряді Ф.Лизогуба членам партії було заборонено. Тому, рішення Д.Дорошенка прийняти пост міністра закордонних справ було розцінено керівництвом партії як порушення постанов з'їзду. Наслідком стало те, що на засіданні головного комітету 21 травня його було виключено з партії [7].

Таким чином, рішення з'їзду та головного комітету партії свідчать, що засудивши гетьманський переворот, УПСФ стала в опозицію щодо нової влади, відкинувши при цьому необхідність відкритого виступу проти неї і залишилася на легальному становищі. При наявності певних умов припускалася й можливість участі членів партії в гетьманських урядах.

Майже паралельно із з'їздом УПСФ відбувся V Конгрес Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Так само як і есефи делегати Конгресу засудили гетьманський переворот, розцінивши його як збрійне втручання війська Центральних держав у внутрішню політику України. Соціальною базою перевороту називалися великі землевласники, буржуазія та частина дрібних власників, які не підтримували земельну політику есерівського уряду. Метою перевороту вважалося знищення української державності і всіх попередніх революційних здобутків [8].

Водночас, оцінивши негативно гетьманський переворот, Конгрес не закликав до збройної боротьби проти нової влади. Більше того, завданням партії вбачалося утримувати пролетаріат від неорганізованих виступів і анархічної боротьби та докладати всіх зусиль, щоб цю боротьбу скерувати на організований політичний шлях. У «Резолюції по докладу про робітничу політику» визнавалися тільки легітимні форми економічної боротьби пролетаріату. Навіть таку форму боротьби, як страйк, пропонувалося застосовувати із крайньою обережністю з огляду на тогочасну економічну руїну [9].

При аналізі документів Конгресу кидається у вічі той факт, що вони не визначають позицію партії щодо участі в гетьманських урядах, з чого можна зробити висновок, що така можливість відкидалася партією в принципі. З іншого боку, на противагу есефам, есдеки таких пропозицій з боку гетьмана на той час не отримували. В цілому позиція обох партій на цьому етапі була багато в чому спільною. Обидві спочатку зайняли помірковану, очікувальну позицію щодо гетьманської влади — ставши в опозицію, водночас не висунули гасла відкритого збройного повстання проти неї. Спільним для обох партій було й те, що на цьому етапі дана позиція поділялася більшістю і не викликала суперечностей всередині партії.

Подібної одностайності щодо партійної тактики в умовах гетьманату не існувало всередині іншої впливової партії колишньої Центральної Ради — Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Різна позиція в цьому питанні двох партійних течій (лівої та правої) призвела до розколу партії на IV з'їзді, який пройшов нелегально в околицях Києва 13-16 травня 1918 року.

На з'їзді ліва і права течії були представлені майже порівну, що відбивало фактичне співвідношення сил у партії, тому обговорення програмних питань викликало надзвичайно бурхливі, гострі дебати. Найбільші протиріччя викликала проблема тактики партії в нових політичних умовах. Представники правого крила вважали, що партія повинна залишитися на легальному або в крайньому випадку на напівлегальному становищі і продовжити культурницьку роботу в махах. Крім того, заради збереження національних здобутків вони припускали можливість певного співробітництва з гетьманською владою. Зокрема, вони висловилися за необхідність участі представників партії в парламенті — Державній Раді в разі її скликання гетьманом. Тобто позиція правого крила УПСР була подібна до позиції УСДРП і УПСФ. Представники лівої течії виступили категорично проти такої позиції. Вони вважали, що у тій політичній ситуації найбільш доцільним було переведення партії на нелегальне становище, перехід у підпілля з метою організації збройного повстання робітництва і селянства проти гетьманщини [10,19]. Ця розбіжність стала вирішальною в питанні подальшого існування єдиної партії.

Під час виборів до ЦК ліві опинилися у більшості, що дало їм змогу провести до його складу майже виключно своїх представників. Новообраний ЦК вже на з'їзді відмовився проводити партійну лінію згідно з ухваленими резолюціями, більшість з яких була прийнята в редакції правих. На знак протесту останні заявили, що утворять самостійну фракцію [10,23].

За кілька тижнів по закінченню з'їзду ЦК оголосив про розпуск УПСР і перевів партію на нелегальне становище. Представники правої течії, не згодні з такою позицією, створили окрему «Центральну Фракцію Української Партії Соціалістів-Революціонерів». Формально вона і надалі залишалася в складі єдиної партії, але підпорядковувалася своєму Тимчасовому Організаційному Комітету Фракції, а не обраному на IV з'їзді ЦК. Створення двох паралельних керівних структур означало організаційне оформлення двох партій українських соціалістів-революціонерів на базі однієї. Одна з них залишилася легальною і діяла в легітимних межах. Друга ж, яку згодом стали називати партією боротьбистів завдяки назві її центрального органу «Боротьба», перейшла на нелегальне становище і основною своєю метою вважала організацію повстання проти гетьманського режиму [10,24]. Офіційно обидві партії залишили собі назву УПСР, тому, щоб уникнути плутанини, до основної назви в дужках додавалося або «центральна течія» — УПСР(ц.т.), або «боротьбисти» — УПСР(б). Останніх ще часто називали лівими українськими есерами.

Певна внутрішня боротьба при визначенні партійної тактики щодо гетьманської влади спостерігалася спочатку і всередині Української партії соціалістів-самостійників (УПСС). Зразу після перевороту частина її членів, насамперед, члени військового товариства «Батьківщина» висунули перед ЦК ідею організації збройного опору гетьману. Вони вважали, що партія мала на це потенційні сили, бо фактично в її розпорядженні знаходилися значні національно налаштовані військові сили. Прибічники цієї ідеї запропонували призначити трьох командувачів повстанськими військами — у Києві та на Лівобережній і Правобережній Україні. Обов'язковою умовою підняття повстання називалася необхідність підтримки цих заходів з боку Центральної Ради — вона повинна була затвердити кандидатури командувачів повстанськими військами. На думку ініціаторів це надавало би їм цілком законні юридичні права стати на захист влади Центральної Ради та її уряду. ЦК УПСС зробив спробу реалізувати ці наміри, однак йому не вдалося заручитися підтримкою колишніх членів Центральної Ради, бо більшість з них, побоюючись репресій, переховувалися або виїхали за межі Києва. Тому даний план так і залишився на рівні ідеї [11,23 — 24].

З провалом ідеї організації негайного збройного виступу УПСС увійшла в порозуміння з іншими українськими політичними партіями і брала активну участь у міжпартійних нарадах з приводу вступу представників українських партій до гетьманського уряду. Її члени були й у запропонованому німцям складі кабінету міністрів. Після безрезультатних переговорів і сформування уряду Ф. Лизогуба партія стає в опозицію до гетьмана, про що чітко зазначив центральний партійний орган «Самостійник» у статті «Наша позиція» [12]. Однак, ставши в опозицію щодо гетьманського уряду, УПСС як і інші українські партії не відкидала можливості певного співробітництва з ним.

Схожу позицію зайняла й маловпливова Українська трудова партія (УТП), ставши у легальну опозицію щодо гетьманської влади.

В опозицію стала й правочентристська Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). На відміну від інших українських партій її опозиційність зумовлювалася не стільки неприйняттям прин-

ципових засад державного будівництва, які пропонував гетьман, а скоріше тим фактом, що при формуванні кабінету міністрів Ф.Лизогуба її було зігноровано. Є підстави вважати, що партійні лідери розраховували на певну кількість місць в уряді, з приводу чого з гетьманом велися переговори. Основними кандидатурами на міністерські посади від партії висувалися В.Липинський і М.Міхновський. Але ці переговори не дали бажаних для партії результатів – жоден із її членів не потрапив до уряду і партія таким чином опинилася поза урядовою діяльністю. Саме це, а також відсутність у кабінеті Ф.Лизогуба впливових українських політичних діячів й зумовили опозиційне ставлення партії до гетьманського уряду. Водночас, як і інші українські партії, УДХП вважала можливим співробітництво з гетьманом особисто та з його урядом, категорично не поділяючи ідеї організації збройного виступу проти нової влади. Основним завданням партії на цьому етапі вбачався вплив на гетьмана та його оточення усіма можливими легітимними засобами з метою сприяння демократизації та українізації урядової політики [13,68].

Крім українських політичних партій на терені України напередодні гетьманського перевороту функціонувало й ряд загальноросійських і національних партій, які були широко представлені в міських думах, земських установах, радах робітничих і селянських депутатів, профспілках, різних просвітницько-культурних і технічних організаціях. Деякі з них мали значний вплив в Україні, тому стабільність гетьманського режиму не в останню чергу залежала й від їх позиції щодо нього.

П.Скоропадський особисто був зацікавлений у широкому залученні до урядово-державницької роботи насамперед кадетів (Партія народної свободи), які були, безсумнівно, однією з найвпливовіших партій в Україні та мали значний професійний і інтелектуальний потенціал. У нових політичних умовах перед партією постав дуже складний принциповий вибір – у разі прийняття пропозиції гетьмана стати урядовою партією необхідно було відмовитися (принаймні формально або тимчасово) від одного з головних постулатів партії: «єдиної неподільної Росії».

Як відомо до складу першого гетьманського уряду ввійшло чотири представника партії (М.Василенко, А.Ржепецький, С.Гутник, І.Кистяківський). Це рішення було ухвалено не на засіданні партійного комітету, а на нарадах окремих груп. Вже після факту входження представників партії до кабінету міністрів це питання обговорювалося на комітеті партії, де викликало бурхливі дебати, однак вирішено було позитивно [14].

8-11 травня 1918 року у Києві відбувся з'їзд кадетської партії. Делегати визнали відокремлення України від Росії як неминучий вихід перед загрозою анархії й загибелі, водночас вони не зреклися ідеалу «єдиної і неподільної Росії». Резолюція з'їзду визнала необхідною участь партії в державницькій роботі вважала можливим персональний вступ своїх членів до гетьманських урядів. Разом із тим, партійний форум ухвалив і ряд вимог, які зобов'язані були враховувати міністри-кадети. Серед них найважливішими були наступні: російській мові надати права державної нарівні з українською; в ос-

нову відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; скасування 8-годинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій [15].

Протилежну позицію зайняла інша впливова загальноросійська партія — Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків). Всеукраїнський комітет партії направив до місцевих організацій директиву про неприпустимість служби членів партії в урядових органах [16]. Менш впливова партія народних соціалістів, яка мала своїх представників у міських думах і радах робітничих депутатів великих міст України, прийняла аналогічне рішення. Її з'їзд у червні 1918 року ухвалив резолюцію про тактику партії, де зазначалася неможливість заняття її членами відповідальних політичних посад [17]. Водночас, партія не перейшла на нелегальне становище, її представники продовжувати роботу в профспілках, робітничих клубах, земляцтвах тощо.

Що торкається таких загальноросійських партій як більшовики, есери та анархісти, то влада своїм ставленням до них зумовила їхнє ставлення до себе. Ці партії опинилися фактично поза законом — спеціальними циркулярами міністерство внутрішніх справ доводило до відома гетьманської адміністрації на місцях про необхідність вжиття «найсерйозніших заходів» до членів зазначених партій [18, арк. 1 — 2]. Звичайно ці партії стали в опозицію щодо гетьманського режиму, перейшовши на нелегальне становище.

З встановленням влади гетьмана в Україні активно розгорнули свою діяльність і російські партії монархічного напрямку, більшість членів яких тікали з території більшовицької Росії і оселялися в Києві та інших великих українських містах. Поступово їхніми зусиллями в Україні оформилися такі праворадикальні організації як «Союз відродження Росії», «Національний центр», «Союз державного об'єднання Росії» та ін. Не дивлячись на те, що вони існували легально і мали бути вдячними гетьманській владі та особисто гетьману за притулок, ці організації, стоячи на принципі неподільності Росії, звичайно принципово не могли визнати появу, нехай і напівмонархічної, однак незалежної, України. Тому у весь період існування Української Держави вони стояли в опозиції і тільки чекали слушного моменту розпочати відкриту боротьбу проти неї.

Національні партії, насамперед, єврейські та польські, своє ставлення до гетьманського уряду формували залежно від того, наскільки він дотримувався принципу рівноправності націй і яку політику проводив в питанні захисту прав національно-культурного розвитку.

Таким чином, державний переворот 29 квітня 1918 року змінив розстановку політичних сил у країні.

До влади прийшли праві консервативні партії, які за часів Центральної Ради не брали участі в формуванні державної політики. Ліві та лівоцентристські українські політичні партії, що напередодні гетьманського перевороту займали провідне становище в політичній системі України і були основою Центральної Ради, стали в легальну опозицію щодо гетьманського режиму. Вони припускали співробітництво з гетьманським урядом та за певних обставин навіть можливість участі в ньому своїх представників. Заради збереження здобутків української державності вони спочатку абсолютно відки-

нули ідею збройного повстання і шляхом легальних форм боротьби сподівалися вплинути на гетьмана та корегувати його державну політику. Головним завданням ці партії вважали створення національного кабінету міністрів, до складу якого ввійшли б представники провідних українських партій.

Першим організаційним осередком сил легальної опозиції став Український національно-державний союз (УНДС). Він був створений у травні 1918 року опозиційними українськими партіями, що залишилися на легальному положенні, з метою досягнення поставлених завдань і координації спільних дій та зусиль. До його складу ввійшли УПСС, УПСФ, УТП, УДХП і представники Об'єднаної ради залізниць України та Головної ради всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. УСДРП та УПСР(ц.т.) спочатку не захотіли стати повноправними членами союзу, а ввійшли до його складу тільки з правом дорадчого голосу. Метою діяльності союзу проголошувалося сприяння побудові незалежної Української держави шляхом українізації та демократизації гетьманського уряду [19, 107].

Поява УНДС свідчила про інтенсивні пошуки українськими партіями варіантів політичного компромісу з гетьманською владою. Саме таку форму співіснування засновники союзу вважали найбільш вдалою на тому етапі. З одного боку, вона дозволяла легально існувати в рамках новосформованої політичної системи діячам і партіям розігнаної Центральної Ради, а з іншого — озброївшись тактикою поміркованої опозиції, оцінювати, а головне, впливати на політичний курс гетьмана та його уряду.

Першим кроком у здійсненні поставленої мети стала підготовка двох документів — «Меморандуму українських політичних партій» гетьману П. Скоропадському та «Звернення до німецького народу», в яких діяльність гетьманського уряду піддавалася різкій критиці. У цілому основними формами роботи УНДС були подібні заяви та звернення, а також направлення різних делегацій до гетьмана та німецького командування. Особливо широко використовувалася періодична преса, де друкувалися різні звернення та заяви. Крім цього своїм завданням члени союзу вбачали й підтримку українських елементів у державних структурах, щоб таким чином запобігати спробам русифікації.

Згодом УНДС трансформувався в більш організовану структуру — Український Національний Союз (УНС). Початком цього процесу стала розробка статуту та основних програмних положень УНДС з метою унормування його діяльності, бо певний час його рішення не були обов'язковими для його членів. Затвердження статуту відбулося на початку серпня 1918 року. За цим статутом метою Союзу проголошувалося — утворення міцної самостійної української держави; боротьба за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом; боротьба за демократичний виборчий закон до всіх державних установ (на основі п'ятичленної формули); оборона прав українського народу і української держави в сфері міжнародної політики [20].

З прийняттям статуту частково змінився склад союзу — його повноправними членами стали УПСР і УСДРП, що спричинило вихід із нього УДХП. З виходом останніх із союзу відбулася і зміна в назві: замість УНДС — УНС. Членами УНС стали наступні партії й гро-

мадські організації – УПСР (ц.т.), УСДРП, УПСФ, УТП, УПСС, Селянська спілка, Галицько-Буковинська рада, Холмський комітет, Кримська Українська рада, Всеукраїнська вчительська спілка, Залізничний союз, Поштово-телеграфний союз, Українське правниче товариство, Студентський союз, Чорноморська рада та Кирило-Мефодіївське товариство.

Керівним органом УНС стала Головна рада, до складу якої входили лідери всіх партій і організацій – членів союзу. Головою ради став спочатку відомий на той час громадський і політичний діяч, редактор «Нової Ради» – А.Ніковський, згодом його змінив В.Винниченко. При керівних органах союзу були створені спеціальні комісії: внутрішніх, військових, іноземних справ, а також земельна, фінансова й церковна. Створення подібних комісій давало привід у певних політичних колах тогочасної України розцінювати УНС як своєрідний тіньовий кабінет. Зразу після створення керівних органів на місцях почали закладатися філії УНС. Вони діяли по таких містах – Одеса, Харків, Катеринослав, Полтава, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Кременчук та ін. Основні форми діяльності УНС на перших порах майже не відрізнялися від попередніх, які застосовував УНДС. Однак входження до складу союзу таких лівих партій як УПСР і УСДРП неминуче призвела до поступового його полівіння.

В цілому слід зазначити, що в обличчі УНДС, а згодом і УНС, гетьман отримав серйозного ідеологічного опонента. Маючи широко розгалужені організаційні структури і значний вплив серед широких верств населення України, союз планомірно і цілеспрямовано формував громадську думку в напрямі негативного сприйняття гетьманської політики, поступово підготовлюючи ґрунт для зміни існуючого політичного режиму.

Таким чином, прийшовши до влади, з перших же днів свого правління П.Скоропадський зіткнувся з сильними опозиційними настроями, які стали підвалиною для подальшого організаційного оформлення політичної опозиції щодо нього та його уряду.

В основі цієї опозиційності лежали з одного боку неприйняття лівими політичними силами національно-державної програми гетьманату, а з іншого – невизнання загальноросійськими та національними політичними силами ідеї української державності у будь-яких її формах. Не останню роль у формуванні опозиції відіграв і факт недемократичного приходу до влади гетьмана.

Всі спроби гетьмана налагодити стосунки з українськими політичними силами, які представляли колишню Центральну Раду, завершилися невдачею – більшість їх лідерів категорично відмовилися від співробітництва. В наслідок чого проти політичного режиму гетьманату оформилася легальна опозиція.

Література та джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – Київ-Відень, 1920. – 542 с.; Дорошенко Д. Історія України (1917-1923 рр.). – Т. 2. – Ужгород, 1932; П.Мірчук. Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.; Феденко П. З історії української революції. – Прага, 1930. – 94 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т. – Прага, 1921;

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — 324 с. та ін.

2. Скоропадський П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — 492 с.

3. *Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины*. — 1918. — № 3,4; *Киевская мысль*. — 1918. — 30 мая.

4. *Нова рада*. — 1918. — 9 травня.

5. *Нова рада*. — 1918. — 15 травня.

6. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі — ЦДАВОВУ України). — Ф. 4659. — Оп.1. — Спр.1.

7. *Нова рада*. — 1918. — 22 травня, 24 травня.

8. *Резолюції і постанови останніх конгресів УСДРП*. — Львів-Київ, 1921.

9. *Слово*. — 1918. — 6 жовтня.

10. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Прага, 1922. — Т. 3.

11. *Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.)*. Українська революція (1917-1919). Діяльність партії Самостійників-Соціалістів в зв'язку з політичними подіями на Україні за час 1901-1919. Ідеологія, програма і статут партії. — Відень-Київ, 1920.

12. *Самостійник*. — 1918. — 2 червня.

13. Шемет С. До історії Української Демократично-Хліборобської Партії // *Хліборобська Україна*. — Відень, 19120. — Зб. 1.

14. *Наше Слово*. — 1918. — 18 мая.

15. *Свобода России*. — 1918. — 21 мая.

16. *Киевская мысль*. — 1918. — 21 мая.

17. *Киевская мысль*. — 1918. — 12 июня.

18. *ЦДАВОВУ України*. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109.

19. *Українська революція і державність (1917-1920 рр.)*. — К.: Парламентське видавництво, 1998. — С. 107.

20. *Нова Рада*. — 1918. — 4 серпня.

Бавыко О.Е. Легальная оппозиция гетману П.Скоропадскому

Исследуется политическая оппозиция периода гетманата П.Скоропадского, когда впервые в отечественной истории она приобрела четкие организационные формы, стала составной частью политической системы.

Bavyko O.E. Legal opposition to hetman P. Skoropadsky

Investigation of the political opposition during the period of hetman P. Skoropadsky, when it assumed a clear-cut organisational structure and became an integral part of the political system for the first time in the domestic history.

Горбань Т. Ю.

Трансформації політичної правосуб'єктності української радянської державності (1917 – 1923 рр.)

Досліджується проблема трансформування політичної правосуб'єктності української радянської державності на всіх етапах досліджуваного періоду. Зроблено висновок, що можливість утвердження державного суверенітету України, нехай і у формі радянської державності, була втрачена, крім іншого, і з причини несконсолідованості політичних сил національної орієнтації в самій Україні.

Розпад Російської імперії на початку 1917 року та наступне піднесення на колишньому імперському обширі національно-визвольних рухів надавали українському народові історичний шанс реалізувати ідею національного самовизначення у формі державної незалежності. Проте історично сталося так, що правосуб'єктний статус України на всіх етапах досліджуваного періоду – від проголошення радянської форми української державності наприкінці 1917 року до входження УСРР до складу союзної держави СРСР і конституційного закріплення останнього на початку 1924 року – в кінцевому підсумку залежав від московського політичного центру, домінуючим стрижнем якого була більшовицька партія. Концептуальною основою національної політики останньої, як відомо, були класові пріоритети, тоді як національні інтереси знаходилися у площині «політичної доцільності», котра у межах досліджуваного періоду постійно змінювалася. Відповідно трансформувалася і політична правосуб'єктність української радянської державності.

Здійснювана на практиці більшовицькою владою Радянської Росії політика щодо новопосталих на теренах колишньої імперії національних республік не була експромтом, хоча й мала суб'єктивні витоки. Як правило, вона визначалася *вольовою корекцією* національної програми у відповідності до політичної кон'юнктури. Остання, в свою чергу, обумовлювала суперечливий, часом декларативний характер національної програми більшовиків, головне ж – національні інтереси народів колишньої Російської імперії ніколи не розглядалися ними як самодостатня цінність, підпорядковуючись інтересам класової боротьби, політичної доцільності, як її розуміла правляча партія.

Переконаливе підтвердження сказаному знаходимо вже у першій партійній Програмі РСДРП (1903 р.) та у відповідних матеріалах, що

її супроводжували. Проголосивши «право на самовизначення всіх націй, що входять до складу держави», Програма трактувала «самовизначення» як обласне самоврядування [1,62], а не, принаймні, як автономію з національно-державним статусом, не кажучи вже про державне відокремлення. Автор названого партійного документа В.Ленін в одній із статей цього періоду уточнює: безумовне визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати будь-яку вимогу національного самовизначення [2,222]. Подібна суперечливість ще більшою мірою проявилася в подальших працях В.Леніна, а відповідно і в документах більшовицької партії. Лейтмотив все той же: право націй на самовизначення «не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації» [3,58].

Більше того, керована Леніном партія була категоричним противником створення українськими марксистами партії пролетарського типу, організованої на національних засадах. У листуванні з редакцією часопису українських соціал-демократів «Дзвін» В.Ленін зазначав: «Мушу сказати, що проповіддю *viggilennia* українських робітників в окрему організацію я глибоко обурений». З приводу чого провідний теоретик УСДРП А.Юркевич не без сарказму зауважував: «Як можна одночасно бути самостійником і разом з тим ворогом самоорганізації робітників поневоленої нації?» [4,395]. Наперед зазначимо, що однією з причин втрати Україною державного суверенітету була відсутність власного партійно-політичного центру, незалежного від російських більшовиків. Проігнорувавши можливості створення такого центру шляхом організаційного об'єднання ідеологічно близьких до них українських політичних партій, українські більшовики втратили бодай віртуальний шанс створити незалежну державу.

Одна із перших «вольових корекцій» політики в національному питанні була здійснена більшовицькою партією після перемоги Лютневої (1917 р.) революції в Росії. Спонтанний розпад імперії з послідуєчими тенденціями до усамостійнення у тій чи іншій формі «народів окраїн» спонукав більшовиків до зміни тактики у національній політиці, пристосування її до ситуації поточного моменту. Враховуючи стрімке наростання відцентрових тенденцій, вони із міркувань *політичної доцільності* підтримали прагнення неросійських народів колишньої імперії, у тому числі й українського, до самовизначення. У тексті резолюції з національного питання УП Всеросійської конференції РСДРП (б) (квітень 1917 р.) проголошувалася вимога визнання права на вільне відокремлення й на утворення самостійної держави за всіма націями, що входять до складу Росії [5,433]. Щоправда, дана вимога адресувалася Тимчасовому уряду, а не була політичним зобов'язанням партії, яка її висувала, що й пояснює її зміст і навіть категоричність. Адже в планах більшовиків уже чітко вимальовувалася перспектива «з'ясування стосунків» з урядом «міністрів-капіталістів». Як і завжди, у таких випадках зайвого популізму не було.

До того ж українська влада в особі Центральної Ради ще не ставила питання про державне відокремлення, йшлося лише про надання Україні статусу крайової автономії у складі федеративного утворення. Зазначимо, що на цей час федерація як форма державного уст-

рою, що раніше заперечувалася більшовиками, формально була ними визнана «як єдиний шлях до повного демократичного централізму». Щоправда, партійними теоретиками, схильними до більш прагматичних міркувань, останній розглядався як перехідний етап до централізованої, по суті унітарної, держави як єдиної можливості утримати в цілісності весь обшир колишньої Російської імперії. Але на даному етапі, з тих же прагматичних міркувань, більшовики підтримали українські домагання автономії, проголошені І Універсалом Центральної Ради. І якими б не були при цьому справжні розрахунки більшовиків, об'єктивності ради маємо констатувати, що така їхня позиція на той час немало значила для української влади у її протистоянні з Тимчасовим урядом.

Прагнення поневолення народів до національного самовизначення теоретиками більшовизму розглядалося не як їхня природна потреба, а як відповідь на насилля поневолювачів. А оскільки серед більшовиків «першої хвилі» було більше романтиків, ніж теоретиків, то в партії загалом існувало переконання, що знищене пролетарською диктатурою соціально-класове насилля зніме гостроту національного питання і на зміну бажанню відокремитися прийде усвідомлена потреба об'єднати зусилля всіх народів у боротьбі проти спільного ворога — як внутрішнього, так і зовнішнього. Бажане, як бачимо, видавалося за дійсне.

У полоні таких догм знаходилися і більшовики України. Після повалення Тимчасового уряду і проголошення в Росії радянської влади вони загалом підтримали всі її заходи, спрямовані проти проголошеної невдовзі Української Народної Республіки, що вже само по собі означало орієнтацію на державно-політичне зближення України і Росії. Офіційно такий курс був започаткований українськими більшовиками з проголошенням ними наприкінці 1917 року Української Радянської Республіки як складової Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Сам по собі цей крок не був би «виключенням із правил» (УНР на цей час також формально залишалася суб'єктом Російської федерації), якби одночасно з цим не були зроблені кроки, зміст яких не залишав сумніву щодо фактичної відмови від державного суверенітету. Йдеться про те, що на контрольовану українськими більшовиками частину України поширювалася дія декретів російського більшовицького уряду, які безпосередньо зачіпали найбільш важливі з точки зору державного самовизначення ділянки життєдіяльності українського суспільства. Тож правомірно вважати, що уже з цього часу почалися перші реальні кроки на шляху так званого об'єднувачого руху, який врешті-решт звів до формального стану політичну правосуб'єктність української державності. Її існування в інших формах (УНР, Українська Держава), як відомо, припинялося методами збройної боротьби, не без втручання ззовні.

Інтеграційні процеси набули очевидного прискорення з моменту проголошеного в липні 1918 року створення КП(б)У на її І з'їзді в Москві. Якщо до цього відповідні рішення щодо українсько-російських відносин формально приймалися вищими органами державної влади так само формально суверенної України (звичайно ж, під диктовку більшовиків), то тепер і така умовність була відкинута. КП(б)У,

яка офіційно проголошувалася складовою частиною правлячої в Російській Федерації РКП(б), за її вказівками приймала рішення, які фактично мали силу директив. Тож уже названий з'їзд КП(б)У, який проходив під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В.Леніна, прийняв відповідну резолюцію, яка закликала «рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки» [6,20].

Під «помилками минулого», говорилося в одному із пунктів резолюції, малися на увазі «ідеї «самостійності» України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбували й поневолювали Україну під ярмо капіталістів та поміщиків». Йшлося, звичайно ж, про проголошену IV Універсалом Центральної Ради державну самостійність України. Не зайве при цьому звернути увагу на такий факт. Проголошуючи державну незалежність, Центральна Рада не відкидала ідеї федералізму як такої. Найвищому нашому органу (Установчим зборам), говорилося в Універсалі, «належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави» [7,104]. Тоді як у матеріалах названого з'їзду українських більшовиків про федеративний устрій немає навіть згадки, натомість наголошується на необхідності «пролетарського централізму».

Щоправда, проголошуване з'їздом об'єднання являло собою не більше ніж декларацію намірів. По-перше, ніякої реальної влади в Україні більшовики не мали, оскільки це був період австро-німецької окупації її земель, отже необхідно було дотримуватися, бодай тимчасово, умов Брестського миру щодо невтручання Росії в українські справи. По-друге, з названої причини у цей період ніяких офіційних угод чи правових актів на урядовому рівні між РСФРР і Українською Радянською Республікою не було і не могло бути підписано, хоча б тому, що останньої, як реального суб'єкта права, просто не існувало. І хоча наміри щодо об'єднання проголошувалися й надалі, наприклад II з'їздом КП(б)У, що також відбувся в Москві у жовтні 1918 року, ніяких правових основ чи конкретних форм об'єднання до цього періоду ще не тільки не було прийнято, а й не розроблено. Тож з'їзд обмежився заявою, що загальним завданням у боротьбі з ворогами «є об'єднання Радянської України і Радянської Росії, яке тільки і може забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного й культурного розвитку» [8,35]. Інші можливості не допускалися.

З відновленням в Україні радянської влади (січень 1919 р.) як з того, так і з іншого боку пошвавилися заклики до активізації інтеграційних процесів у відносинах з Росією, тепер уже на більш реальній основі. Так, Наркомат закордонних справ РСФРР вустами свого глави Г.Чичеріна заявив, що з анулюванням Брестського договору уряд Російської Радянської Республіки більше не визнає Україну самостійною державою. І хоча в даному випадку йшлося про Українську Державу П.Скоропадського, підтекст заяви був значно ширшим: невизнання державно незалежної України як такої. Не забарився з черговою заявою про об'єднання радянських республік — України і Росії — і новостворений Робітничо-селянський уряд України, який прийшов на зміну Тимчасовому уряду України, що діяв у період окупації на території РСФРР. Щоправда, на цей раз йшлося вже про об'єднання на основах

соціалістичної федерації, а не на принципах «пролетарського централізму». Проте і ця декларація, окрім заяви про федеративну форму об'єднання, уникала конкретизації, а тим більше правового обґрунтування можливості практичної реалізації своєї пропозиції. Та й не в компетенції уряду, як органу виконавчої влади, було брати на себе такі функції, що вкотре підкреслює декларативний характер урядових заяв.

До того ж збіг обставин внутрішнього і зовнішнього характеру навесні 1919 року змушував московський партійно-урядовий центр тимчасово утриматися від силового тиску не тільки на Україну, а й на інші радянські республіки з метою їх об'єднання у складі «єдиної радянської Росії». Тож, не без узгодження з Москвою, у березні 1919 року була прийнята Конституція УСРР, яка визначала державно-правовий статус республіки як самостійної держави.

У послідуєчий період (1919-1920 рр.) українсько-російські відносини мали досить-такі невизначений, суперечливий характер. З одного боку, Москва формально визнавала УСРР як суверенне державне утворення. З іншого — фактично нав'язувала різного роду економічні та воєнно-політичні угоди, які хоча і обумовлювалися життєво необхідними двосторонніми інтересами (у їхньому тодішньому розумінні), проте об'єктивно звужували українську державну правосуб'єктність. Чи не найбільшою мірою це проявилось у тому, що на територію України стали поширюватися декрети та різного роду урядові розпорядження, що видавалися в Москві — здебільшого за згодою, а то й з ініціативи українських вищих державних органів, не кажучи вже про партійне керівництво республіки. Хоча і з боку Москви, особливо від ЦК РКП(б), час від часу, щоб не сказати систематично, до Харкова надходили пропозиції, нерідко в директивній формі, в яких висловлювалися наміри щодо повного об'єднання України з Росією.

На підтвердження сказаного пошлемося на такий приклад. У квітні 1919 року ЦК РКП(б) запропонував, а фактично зобов'язав ЦК КП(б)У поставити на обговорення питання про умови «злиття України з Радянською Росією». А уже через місяць, не дочекавшись закінчення такого «обговорення» в органах української влади, ЦК РКП(б) запропонував свої «умови»: «Провести через ВУЦВК постанову про об'єднання військового комісаріату та командування, Вищої Ради Народного Господарства, наркомшляху, наркомзему, наркомпраці та затвердити директиву для ЦК КП(б)У, що Наркоми РСФРР стають союзними наркомми, а наркоми України їх обласними уповноваженими» [9,163]. Чи не з метою наголосити «хто є хто» назва посади наркома РСФРР у документі, як бачимо, написана із заголовної літери, тоді як назва аналогічної посади, але вже в українському масштабі, не була цього «удостоєна» — адже українські наркоми трактувалися лише як «обласні уповноважені».

Цікава логіка: йшлося про союзних наркомів за відсутності не тільки союзу як реального державного утворення, а навіть союзного міждержавного договору між республіками як легітимними суб'єктами. Принаймні до появи декрету Всеросійського ЦВК, який передбачав утворення воєнно-політичного союзу між РСФРР, УСРР, Литовсько-Білоруською СРР і радянською Латвією (за ними «ініційованою ініціативою»), залишалося ще близько місяця. До того ж відно-

сини республік у рамках названого «союзу», на думку як вітчизняних суспільствознавців, так і істориків та правників з українського зарубіжжя, неправомірно вважати союзно-федеративними. За критеріями політичної правосуб'єктності, що на той час визначалися міжнародним правом, вони не «вписувалися» не тільки у федерацію, а навіть у конфедерацію. Остання передбачає, як мінімум, наявність спільних органів влади та управління, яких у рамках воєнно-політичного союзу не було створено. Безумовно, що такий «союз» активізував інтеграційні тенденції, а відповідно й звуження правосуб'єктності республік, що в ньому об'єдналися.

Звернемо увагу й на те, що процитований вище документ, як і інші йому подібні, мав конфіденційний характер, тож і зберігалися вони в закритих архівних фондах до кінця 80-х — початку 90-х років минулого століття.

Денкінська окупація України, а пізніше поразка Радянської Росії у війні з Польщею пригальмували об'єднавчі процеси. Більше того, із владних кабінетів у Москві, із-під пера більшовицьких лідерів знову виходять документи і політикації, які реанімують ідею національного самовизначення України. Зрозуміло, що писалися і приймалися вони під конкретну ситуацію, тож і об'єктивна оцінка їх має бути відповідною.

Політична ситуація, як вона склалася на кінець 1920 року, змусила більшовицьке керівництво у Москві офіційно стати на шлях договірних (по суті міждержавних) відносин з УСРР. Конкретна причина цього була очевидною: радянсько-польські переговори в Ризі з метою підписання мирного договору. Польща намагалася диктувати свої умови, що їй багато в чому і вдавалося. Зокрема, вона наполягала, щоб у переговорах брала участь і УСРР як окремий суб'єкт міжнародного права, а не як складова частина Російської Федерації. Тож підписаний наприкінці грудня 1920 року договір між УСРР і РСФРР як між двома суб'єктами міжнародного права (так звана договірна федерація) мав переконати поляків у правовій безпідставності їхніх тверджень щодо інкорпорації України Росією, з чого і мали виходити російська та українська делегації на переговорах.

Проте якими б не були конкретні причини підписання названого договору, варто наголосити, що це був перший в історії взаємовідносин двох держав новітнього періоду договір, який регулював стосунки між ними на двосторонній основі (раніше всі акти приймалися в односторонньому порядку), тобто формально фіксував, з правової точки зору, рівноправність обох його суб'єктів, незалежних один від одного. І що особливо важливо з точки зору української правосуб'єктності, договір не містив жодних зобов'язань України перед Радянською Росією, що випливали б із факту її належності в минулому до складу Російської імперії.

Договір, про який йдеться, міг би стати реальною передумовою на шляху подальшого утвердження державно-політичної незалежності УСРР. Міг би, якби не все та ж «політична доцільність», яка й обумовила його тимчасовий характер на період дії «польського фактора». Уже через декілька місяців Всеукраїнська нарада КП(б)У з національних питань в одній із своїх резолюцій відверто заявила, що зафіксовані в договорі принципи міждержавних відносин між УСРР

і РСФРР втратили свою колишню гостроту і в подальшому, у разі необхідності, будуть вирішуватися «залежно від конкретних обставин». Для Комуністичної партії України, конкретизує далі резолюція, питання про ставлення УСРР до РСФРР ніколи не було питанням принципу, а питанням виключно революційної доцільності...» [10, 149]. Сказано мало характер аксіоми, від якої в принципі не відступали українські більшовики, а ще більшою мірою московське партійно-державне керівництво ні тоді, ні в майбутньому.

І все ж формально договір між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 року визнавався як міждержавний до грудня 1922 року. Щоправда, в офіційних документах того періоду визначена в ньому природа правових стосунків суб'єктів договору стала кваліфікуватися як договір на федерація. В зазначений період курс на федералізацію відносин між РСФРР і УСРР, як і з іншими радянськими республіками, перетворюється на визначальний постулат національної політики правлячої більшовицької партії.

По мірі того, як «федералізація» все більше набувала ознак банальної централізації з тенденціями до реанімації управлінських структур колишньої Російської імперії, у певній частині українського партійно-державного керівництва почали виникати сумніви стосовно власних теоретичних уявлень про федерацію як союз рівноправних республік, в якому змогли б реалізуватися як більшовицьке кредо єдності народів колишньої імперії, так і їхнє прагнення до фактичного державно-правового самовизначення. Відтак дедалі частішими ставали непорозуміння, а то й протести щодо форм і змісту міждержавних зв'язків. На сесіях ВУЦВК, урядових засіданнях і навіть на Політбюро ЦК КП(б)У в різних формах, але однаково за суттю ставилися питання про взаємини України з Росією з огляду на централізаторські зазіхання з боку останньої. Основний лейтмотив — конкретизація взаємовідносин між УСРР і РСФРР, визначення та уточнення прав і обов'язків українських владних структур у майбутній союзній федеративній державі.

Проти наступу на суверенні права України, про які час від часу заявляв і московський політичний центр, найактивніше виступали представники українських державно-урядових структур — глава уряду Х.Раковський, його заступник М.Фрунзе, наркоми Г.Гринько, М.Скрипник, керуючий справами Раднаркому УСРР П.Солодуб, голова ВУЦВК Г.Петровський та інші. На відміну від керівників української парторганізації Д.Мануїльського, Е.Квірінга та деяких інших, які фактично повністю підтримували централізаторську політику Москви. Щоправда, український уряд в цілому, як і ВУЦВК, офіційно підтримували «об'єднаний рух», схвалюючи одна за одною відповідні «ініціативи». Незгода, а то й офіційні протести окремих керівників республіки, зокрема й названих, проти тих чи інших практичних кроків сприймалися як їхня особиста думка, отже й не могли суттєво вплинути на ситуацію в цілому.

Загроза повної втрати суверенітету УСРР стала цілком очевидною восени 1922 року, коли Й.Сталін у проекті резолюції про взаємини РСФРР з іншими радянськими республіками сформулював тези, згідно з якими конституційно незалежні республіки шляхом «народного волевиявлення» мали увійти до складу РСФРР як авто-

номні утворення. Фактично це означало, що ліквідувалася їхня політична правосуб'єктність, що й мав зафіксувати новий союзний договір, на цей раз уже всіх радянських республік. І хоча втручання на цей час вже тяжкохворого В.Леніна вплинуло на проект союзного державотворення — пленум ЦК РКП(б) (жовтень 1922 р.) погодився з ленінською пропозицією про об'єднання радянських республік у Союз Соціалістичних Радянських Республік, сталінський проект «автономізації» і далі продовжував обґрунтовуватися теоретично, а, головне, наполегливо впроваджуватися в практику, особливо у сфері економічної діяльності.

Союзний договір мав бути прийнятий наприкінці грудня 1922 року на I Всесоюзному з'їзді Рад. Проте трапилось непередбачуване. Делегати з'їзду підтримали пропозицію М.Фрунзе (на той час заступника голови українського уряду) затвердити текст Союзного договору і відповідної Декларації лише «в основному». В постанові I з'їзду Рад Союзу СРР (30 грудня 1922 р.) було чітко сформульовано, що схвалені Декларація і Договір «передати на додатковий розгляд ЦВК союзних республік з тим, щоб... до II з'їзду Рад Союзу підготувати остаточний текст Декларації і Союзного договору і подати його на остаточне затвердження II з'їзду» [11,19]. Отже, як обґрунтовано доводять сучасні фахівці з державного права [12], створення нової союзної держави (чи союзу держав, на чому наполягали опозиційно налаштовані до сталінського проекту «автономізації» окремі представники української влади) у грудні 1922 року не відбулося. Воно було лише задекларовано — без належної в такому випадку ратифікації і навіть без парафування. Союзний договір, таким чином, не став актом міжнародного права. Тож підписана «біловезькою трійкою» Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (8 грудня 1991 р.), яка, як відомо, готувалася за форс-мажорних обставин, як на нашу думку, допустилася фактичної неточності, констатуючи у вступній частині документа факт «підписання Союзного договору 1922 року».

Новий етап союзного будівництва наступив з початку 1923 року, який завершився через рік конституційним оформленням СРСР. Протягом цього періоду, незважаючи на те, що створення союзної держави було лише задекларовано, стосунки між УСРР і РСФФР фактично перетворилися на внутрішньополітичні. І хоча формально вони мали здійснюватися на підставі принципу рівноправності республік як суб'єктів федерації, очевидним було розширення компетенції владних органів РСФФР, які діяли від імені ще неіснуючих союзних органів (положення про союзні РНК, РПО, народні комісаріати ще тільки розробляла спеціальні комісії). «Автономізаційні» тенденції з орієнтацією на відродження централізованої держави набували явно вираженого характеру.

Їх незворотність закріпив XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.). Його рішення з основоволожних питань союзного будівництва несли у собі директивну обов'язковість для органів радянської влади по всій «горизонталі», тобто мали виконуватися у всіх республіках. Ще конституційно не оформлений ЦВК СРСР в липні 1923 року прийняв постанову про негайне введення в дію союзної Конституції. Щоправда, для її офіційної легітимізації пропонувалося «прийнятий сесією

ЦВК Союзу СРР текст основного закону (Конституції) внести на остаточне затвердження II з'їзду Рад Союзу СРР» [13,22]. Відомий фахівець з державного права В.Буткевич названу колізію охарактеризував наступним чином: «неконституційний орган створив для себе конституцію юридично ще не існуючої держави, сам її затвердив і сам негайно ввів у дію» [12]. Проте, попри юридичну абсурдність ситуації, наступ на українську державно-політичну правосуб'єктність, як і на права інших радянських республік, продовжувався і посилювався. В послідуючий період ЦВК СРСР прийняв ряд постанов і рішень, у яких в імперативній формі наголошувалося, що всі декрети й постанови Всеросійського ЦВК мають обов'язкову силу на всій території СРСР.

Зважаючи на незадоволення республік діями центру, зокрема з приводу «кулуарного» прийняття Конституції сесією ЦВК СРСР, а не Всесоюзним з'їздом Рад, Москва прийняла рішення про її повторне затвердження на II з'їзді Рад, що й було зроблено 31 січня 1924 року. Союзний договір, що виносився на II Всесоюзний з'їзд Рад, у значно розширеному вигляді був включений до Конституції як її окремий розділ. Відтепер, посилаючись на конституційні норми, центр посилив наступ на політичну правосуб'єктність союзних республік, які не тільки офіційно переставали бути суб'єктами міжнародного права, а й суттєво обмежувалися в правах щодо організації свого внутрішнього життя.

Наступ на політичну правосуб'єктність УСРР продовжувався попри те, що Конституція СРСР 1924 року декларувала внутрішню незалежність і суверенність республік. Всупереч зовні демократичним формам побудови союзної багатонаціональної держави, класово-політичні пріоритети більшовицької партії, а серед них гіпертрофована централізація у всіх сферах суспільного життя, призвели до того, що УСРР в досліджуваній період, як і в послідуючі роки, крок за кроком втрачала не тільки ті права, що мала делегувати центру як суб'єкт федерації і що в принципі закономірно для будь-якої форми федеративного об'єднання, але й ті, які мали свідчити на користь її суверенності як союзної республіки. Посилення централізаторських тенденцій, утвердження тоталітарних методів управління всіма сферами суспільного життя вели до неминучого за таких умов перетворення України на національний регіон союзної, федеративної за формою, але унітарної за суттю держави.

Можливість утвердження державного суверенітету України, нехай і у формі радянської державності (сьогодні така можливість може сприйматися лише як віртуальна реальність), була втрачена, крім іншого, і з причини несконсолідованості політичних сил національної орієнтації в самій Україні. І в цьому один з найголовніших історичних уроків українського державотворення.

Література

1. Програма Російської соціал-демократичної робітничої партії, прийнята на II з'їзді партії (липень — серпень 1903 р.) // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1978. — Т. 1.

2. Ленін В. Національне питання в нашій програмі // Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 7.

3. Ленін В. Резолюції літньої 1913 р. наради ЦК РСДРП з партійними працівниками // Там само. — Т. 24.
4. Юркевич Л. Єзуїтська політика // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / за ред. В.Ф.Панібудьласка. — К., 1997.
5. Резолюція УІ Всеросійської конференції РСДРП(б) (квітень 1917 р.) // КПРС в резолюціях... - Т.1.
6. Перший з'їзд КП(б)У. Москва, 5 — 12 липня 1918 . Резолюція з'їзду «Україна і Росія» // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.1. — К., 1976.
7. Четвертий Універсал Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. — Т. 2. — 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 . / Упор.: Верстюк В.Ф. (кер.), Бойко О.Д., Гамрецький Ю.М. та ін. — К., 1997.
8. Другий з'їзд КП(б)У. Москва. 17 — 22 жовтня 1918 р. Резолюція з'їзду «На звіт ЦК КП(б)У» // Компартія України в резолюціях...- Т.1.
9. Из архивов партии. Деятельность Центрального Комитета партии в документах (События и факты) // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 12.
10. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. 2 — 4 травня 1921 р. // Компартія України в резолюціях... -Т. 1.
11. Об утверждении Декларации и Договора об образовании Союза ССР / Конституции и конституционные акты Союза ССР (1922 — 1936). Сб. докум. под ред. акад. И.П.Трайнина. — М., 1940..
12. Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922 года? // Правда Украины. — 1991. — 10 декабря.
13. Постановление 2-й сессии Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР II созыва 6 июля 1923 г. // Конституции и конституционные акты...

Горбань Т.Ю. Трансформація політичної правосуб'єктності української советської державності (1917–1923 гг.)

Исследуется проблема трансформации политической правосубъектности украинской советской государственности на всех этапах исследуемого периода. Сделан вывод о том, что возможность утверждения государственного суверенитета Украины, пусть и в форме советской государственности, была утрачена, кроме прочего, и по причине неконсолидированности политических сил национальной ориентации в самой Украине.

Gorbanj T.Yu. Transformations in the political legal standing of the Soviet Ukrainian federal status (1917–1923)

Investigation of the issue of the political transformations in the political standing of the Soviet Ukrainian federal status on all stages of the investigated period. Inference is made that a possibility to establish a state sovereignty of Ukraine, even if in the form of the Soviet federal standing, was lost, among other, because the nationally-oriented political powers in Ukraine failed to consolidate.

Корольов Г. О.

Федеративістські тенденції у державному будівництві Центральної Ради

Досліджується феномен федералізму як однієї з доктрин, що складала «національний проект» в період 1917-1921 років, а також розглядаються практичні заходи української влади.

Державне будівництво в період Української національно-демократичної революції 1917-1921 роки є дискусійною та багатоаспектною проблемою історії України. Державотворча діяльність Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) заклала головні та вихідні тенденції та принципи формування державної структури влади, які мали свої підстави в ідеологічних засадах національно-визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст.

Важливість означеної проблеми полягає у концептуальному підході дослідження феномену федералізму як однієї з доктрин, що складала «національний проект» в період 1917-1921 років, а також вивчення практичних заходів української влади. Підняття Центральною Радою федералістських гасел до рівня пріоритетних позицій внутрішньої та зовнішньої політики дозволяло забезпечити суспільство від постреволюційних й кризових явищ. Це в свою чергу формувало умови нормального функціонування органів влади, місцевого самоврядування та забезпечувало стабільність у суспільстві. Актуальність студіювання федералістських тенденцій у державному будівництві Центральної Ради полягає в наявності головних положень і умов вирішення «українського питання» у революційні роки, що в свою чергу сприяє розумінню сучасних тенденцій державотворення в контексті використання питання федералізації українських земель як моделі формування єдиної національної самоідентифікації. У методологічному плані потрібно враховувати конкретну історичну ситуацію й породжені нею документальні джерела (у даному разі – Універсали та інші офіційні документи). Наступним важливим кроком є конструювання та розуміння контексту, його точне відслідкування дасть змогу зрозуміти не лише суть проголошеної ідеї, але й чітко визначити ким, коли і за яких обставин вона була схвалена, який мала суспільний резонанс, чи здо-була національне визнання, чи зовсім його не мала [1,5].

Історіографічний комплекс поставленої проблеми характеризується наявністю достатньої кількості розвідок, в яких досліджується федералізм Центральної Ради чи окремо державотворчі процеси за її участю. Тому в першу чергу хотілося б зробити акцент на ті студії, які прямо чи опосередковано відносяться до нашої розробки. В історіографії виділяються праці присвячені автономістсько-федералістській платформі Центральної Ради [2] та власне різноманітним аспектам державного будівництва 1917-1918 років [3].

Основними завданням студії є аналіз головних ідейних витоків формування та реалізації федералізму під час розвитку етапів української державності 1917-1918 років, виявлення та концептуальне визначення федеративістських тенденцій у державотворчій практиці Центральної Ради, осмислення причин невдачі федеративістського проекту Центральної Ради.

Пріоритетною позицією реконструкції державного будівництва за часів Центральної Ради є визнання повного домінування в тогочасному українському політикумі автономістсько-федералістської концепції [4,189]. Її дотримувалися не тільки М. Грушевський, М. Шаповал, П.Христюк, а майже всі провідні українські діячі, політичні партії, громадські організації. Для представників української політичної думки федералізм вийшов далеко за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією [5,17]. Федералізм був відповіддю вітчизняної інтелектуальної еліти на бездержавність українського народу та відсутність єдиної історико-політичної традиції. Національний рух і суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. вплинули на становлення політичного світогляду лідерів й учасників Української національно-демократичної революції 1917-1921 років. Тому закономірним виглядає, що ідеї майбутнього федеративного устрою Російської держави до складу якої з правами найширшої автономії мала б входити Україна, дотримувалися не тільки помірковані ліберали, київські професори з Української федеративно-демократичної партії, а й українські соціал-демократи, що знайшло відображення в їхній програмі, та українські соціалісти – революціонери, чия партія вважала за необхідне «вимагати перебудови Російської держави на федерацію рівноправних, національно-територіальних республік» [6,61].

Діяльність Центральної Ради потрібно розглядати через періодизацію її історії, в основі якої лежить критерій розвитку державно-політичної традиції України. У вітчизняній історичній науці виділяється два підходи. Перший - репрезентує наукова позиція історіософа І. Лисяка-Рудницького, згідно з якою державотворча практика Центральної Ради відповідає та співпадає з традиціями політичної думки XIX – початку XX ст. У своєму есе «Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники» вчений зазначив: «Третій і Четвертий Універсали віддзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати і як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державності:

федералістичної і самостійницької» [7,1]. Другий — відстоює сучасний історик В. Верстюк, в основі його трактувань лежить акцентування на конкретиці та документах. При цьому важливого значення набуває їх глибоке осмислення в історичному контексті.

Позиції І. Лисяка-Рудницького і В. Верстюка різняться лише відношенням до історичної перспективи: діаспорний вчений займається пошуком підстав у попередніх періодах історії, а дослідник Центральної Ради спирається на історичні обставини та ситуацію революційного періоду. У рамках нашої постановки корисним є виявлення спільної акцентуації вчених щодо початку Української національно-демократичної революції 1917-1921 років: здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії, з гарантуванням прав усіх національних меншин. Ми схильні виділяти два періоди в історії Центральної Ради: автономістський (березень — жовтень 1917 р.) й державно-уенерівський (жовтень 1917 — квітень 1918 рр.) [1,11]. Автономістський період пов'язаний зі спробами реалізувати ідею національно-територіальної автономії, юридичним констатуванням означеного статусу щодо українських земель, характеризується політичною війною між Центральною Радою та Тимчасовим урядом [8,14]. Державно-уенерівський — пов'язаний з невдалими кроками по утвердженню автономії, перетворенням Центральної Ради на центр боротьби за перебудову Росії на федералістських і демократичних началах.

Студіюючи історію Центральної Ради, не можна не звернути увагу на існування специфічної закономірності в її діяльності, яка полягає у поступовій трансформації з української громадської організації в політичну представницьку установу, фактично в революційних умовах — у національний парламент. До головних федеративістських закономірностей державного будівництва 1917-1918 років слід віднести: прийняття I Універсалу, налагодження стосунків з Тимчасовим урядом, утворення Генерального секретаріату, прийняття II Універсалу, проведення з'їзду народів Росії, прийняття III Універсалу, встановлення офіційних відносин з Радою народних комісарів, проголошення IV Універсалу.

За ініціативи М. Грушевського Центральна Рада з середини березня 1917 року почала вживати енергійні заходи по формуванню на теренах колишньої Російської імперії федеративного союзу демократичних республік. Це завдання вимагало зміни статусу українського органу. Тому закономірними виглядають спроби керівництва Центральної Ради встановити відносини з Тимчасовим урядом. Аналіз виданих нею офіційних й нормативних документів дозволяє говорити про цілеспрямовану політику направлену на появу реальних підстав федерації [9]. Загострення стосунків з Тимчасовим урядом, яке було викликано відстоюванням представниками Ради ідеї скликання Всеросійських Установчих зборів є історичним мотивом без якого прийняття II Універсалу і Статуту вищого управління Україною бачиться не можливим.

За ініціативою Центральної Ради в Києві відбувся з'їзд народів Росії (вересень 1917 р.). Весь перелік його основних постанов стосується лише федеративного союзу з Росією — «Про федеративний устрій Російської держави». На з'їзді була обрана Рада народів, яку очолив М. Грушевський [10,261 — 262]. Виступаючи перед делегатами з'їзду, він назвав федералізм конструктивним принципом співіснування націй. «для всієї великої маси народу України — федералізм не являється перехідним ступенем до державної незалежності! ... Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу» [11]. Цим всеросійським заходом Центральної Рада заявила про свою домінуючу роль в боротьбі за перебудову Росії на федеративних началах. Зокрема, 25 листопада 1917 року була розіслана «Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії», в якій їм пропонувалося взяти участь у формуванні «однорідного-соціалістичного правительства» на засадах федералізму [12].

Прийняття III Універсалу поставило крапку в історії автономізму, проголошення Української Народної Республіки поклало початки впровадженню в життя ідеї федеративістського союзу, ним Центральної Рада бажала «підкреслити ідею українського народоправства і демократії» [13,423]. Дослідники однак в тому, що обираючи цей статус лідери революції віддавали данину традиціям, а елементарна інерція не дозволила вчасно скорегувати вчорашні уяви про достатність можливостей автономістського ладу [14,290]. Несприйняття більшовицького уряду і переоцінка власної ролі в міжнаціональних стосунках підштовхнули Центральну Раду до ініціативних заходів щодо творення федерації вільних державних утворень [14,290].

Федералістські ідеологеми лежали в основі практичних та утилітарних кроків Центральної Ради по забезпеченню своєї легітимізації в рамках Російської держави та українського суспільства. Незаперечним фактом є вплив М. Грушевського на формування федералістських орієнтацій української влади у 1917-1918 років. Ідея народництва і федералізму, якими керувався вчений у своїй науковій та громадсько-політичній роботі, стали «наріжним каменем діяльності Центральної Ради» [9,9]. Розроблену М. Грушевським модель державно-політичного устрою України, яка базувалася на принципах автономізму і федералізму, підтримувала більшість складу Центральної Ради та українських політичних партій.

Основну причину невдачі з реалізації федеративістського проекту більшість лідерів Центральної Ради схильні вбачати в більшовицькому керівництві Росії. «Народи й області Росії, - зазначає М. Грушевський, - не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великої Росії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, по часті тому що була паралізована большевицькою анархією» [15,555]. Аналогічної позиції притримується і Д. Дорошенко: «ніяко-

го федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причин, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд Росії - Раду Народних Комісарів» [16,205].

Отже, федералістські тенденції державного будівництва Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.) дозволяють:

- говорити про федералізм як ідеологію державного будівництва;
- виявити причини відсутності історичної перспективи у тогочасної самостійної України;
- реконструювати розвиток та еволюцію федералістської платформи Центральної Ради;
- стверджувати, що домінування автономістсько-федералістської концепції в середовищі політичної еліти сприяло поразці Центральної Ради.

Література

1. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. - К., 2002.
2. *Верстюк В.Ф.* М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1996. - № 5. - С.37-50.; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: навчальний посібник. - К., 1998. - 344 с.; *Колесник В.* Проблеми української державності в творчості М. Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність. - Матер. міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня нар. М. С. Грушевського. - К., 1998. - С.18-21; *Копиленко О.А., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917-1920. Навч. посібник. - К., 1997. - 208 с.; *Копиленко О.А.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. - Дис. у формі наукової доповіді. - Одеса, 1993. - 49 с.; *Копиленко О.А.* «Сто днів» Центральної Ради. - К., 1992. - 204 с.; *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М. Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна. - Допов. та повід. наук. конф. до 100-річ. від початку діяльності М. Грушевського у Львів. університеті (Львів, 26-28 жовт. 1994 р.) - Львів, 1995. - С.338-340; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.13. - К., 2005. - С.188-192.
3. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. - К., 1997. - Ч.1. - 416 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). - К., 1995. - 262 с.; *Логвиненко І.А.* Політична діяльність Української Центральної Ради. - Автореф. дис. к.і.н. - Дніпропетровськ, 1993. - 17 с.; *Ромотюк О.Є.* Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 - квітень 1918 рр.). - Автореф. дис. к.і.н. - К., 1997. - 24 с.
4. *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.13. - К., 2005.
5. *Копиленко О.А.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. - Дис. у формі наукової доповіді. - Одеса, 1993.
6. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). - К., 1995.
7. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. - К., 1994. - Т.2.
8. *Кудлай О.Б.* Центральна Рада - Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень - жовтень 1917 р.) - Автореф. на дис. к.і.н. - К., 1997.

9. Українська Центральна Рада (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Документи і матеріали. – Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1996. – 587 с.

10. Бойко О., Панькова С. З'їзд народів Росії 1917р. // Довідник з історії України. – К., 2002.

11. Нова Рада. – 1917. – 4 жовтня.

12. Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. -15 грудня.

13. Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960.

14. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – Ч.1.

15. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.,1991.

16. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т.1.: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932.

Королюв Г.А. Федеративистские тенденции в государственном строительстве Центральной Рады

Исследуется феномен федерализма как одной их доктрин, которые составляли «национальный проект» в период 1917–1921 годы, а также рассматриваются практические мероприятия украинской власти.

Korolyov G.A. Federalistic tendencies in the state structuring of the Central Council

Investigation of the federalism phenomena as one of the doctrines that constituted the «National project» within the period of 1917–1921, as well as review of practical measures implemented by the Ukrainian power.

ФІЛОСОФІЯ

Вашкевич В. М.

Соціалізація сучасної молоді і її життєві цінності: соціально-філософський аналіз

Висвітлюється проблема вибору основних життєвих цінностей сучасної молоддю в умовах її соціалізації. Проблема аналізується як одне з питань соціальної філософії.

Головною проблемою в сьогоденній соціалізації молоді є проблема вибору основних життєвих цінностей. Тобто, які цінності приймає і відкидає молодь сучасної України і, як вони пов'язані з попередніми цінностями, що панували в суспільстві тривалий час.

Уся сучасна історія свідчить, що революційні потрясіння, спрямовані на кардинальну перебудову життя з метою його вдосконалення, світу вже не загрожують. Проте відчуття тривоги і очікування прийдешніх катаклізмів у всьому світі не спадають, а останнім часом, навпаки, помітно підсилюються. Це особливим чином віддзеркалюється у житті сучасної молоді. В Сіетлі, наприклад, у 1999 році відбулася подія, яка поставила в безвихідь і тамтешнє офіційне начальство, і респектабельних західних ідеологів. Засідання Всесвітньої торгової організації зірвала 30-тисячна демонстрація протесту проти процесів глобалізації, тих самих «загальних правил гри», котрі призводять багато країн до принизливого стану. Поліція і журналісти розгублено дивилися на юрби американської молоді, яка виросла вже після «холодної війни»: для неї поняття «бізнес» і «вільне підприємництво» стали лайливими словами. Потім поліція застосувала сльозогінний газ, а журналісти почали писати про «покоління Сіетла».

Протягом 2000-го і на початку 2001 року хвиля протестів молоді, не маючи якоїсь особливої географічної прив'язки, а найчастіше й ідеологічної визначеності, прокотилася містами Америки, Європи й Австралії, зокрема, через Вашингтон, Гданьск, Гамбург, Прагу, Цюріх, Лондон, Париж, Берлін, Мельбурн, Давос. Усюди ці дивні з погляду офіціозу і звичних оцінок демонстрації супроводжувалися биттям вітрин, розгромами ресторанів McDonald's, вживанням поліцейських заходів. «Багато західних аналітиків побачили в цьому молодіжному бунтарстві деяку несерйозність, пародійність, стилізованість під акцію протесту. Свого роду карнавал, явище молодіжної субкультури,

«хеппенінг», де панувало не стільки прагнення до соціальних змін, скільки настрої рок-концерту з властивим йому груповою радістю і захватом на грані істерії. Словом, не політичний, нібито, а всього лише естетичний момент нашого бурхливого життя» [8,7].

Водночас в явно нескоординованій хвилі молодіжного бунтарства, яка виплеснулася на благополучному Заході, у США, в Австралії можна також побачити і глибинні причини, гідні не тільки гнівного осуду, але і наукового аналізу. Такий аналіз показує, що причиною масових протестних виступів молоді в різних країнах стала «глобалізація, що поглиблюється» по-американськи. «Людина завжди прагне знати, як і де приймають рішення, від яких залежить усе її життя, хоче бути господарем власної долі. А ці рішення в наші дні приймають уже не на локальному і навіть не на національному рівні. Долі окремих країн і кожного індивіда зважуються в настільки віддалених і невідомих місцях, що окрема особистість почуває себе немов у джунглях, крізь які нічого не видно. У той же час традиційні політичні партії як лівої, так і правої орієнтації усе більше збиваються до центра і, по суті, перестають відрізнятися. Вони усі разом стають частиною системи, що глобалізується, й у такій своїй якості не тільки не виражають інтереси електорату, але часто протистоять їм» [8,7].

Як свідчать соціологічні дослідження, проведені серед української молоді, за рівнем важливості серед цінностей трудової діяльності на перше місце в молодіжному середовищі вийшов чинник високої оплати праці. Ця цінність роботи є однаково важливою для молодих людей обох статей, з віком її значення дещо зменшується. Більш високо її важливість оцінили мешканці міст та молодь, яка працює, а непрацюючі і сільські мешканці надають їй трохи меншого значення, хоча лідерство «високої оплати праці» зберігається серед усіх груп молоді.

Далі за значенням — нешкідливі умови праці, відсутність істотного ризику для здоров'я, гарний колектив (приємні стосунки з колегами) та цікава робота. Зазначені чинники роботи відбивають високий рівень цінності здоров'я, очікування гармонії у соціальному житті та пошук справи, яка є цікавою для молоді. Ще одну групу цінностей склали такі, що характеризують «зручність» робочого місця (зручні години праці, зручне місце її розташування, невелика відстань від дому) та «перспективні» з погляду подальшої професійної кар'єри цінності (гарні можливості для підвищення свого кваліфікаційного, інтелектуального рівня, гарні умови для кар'єри, просування по службі, добрі умови для реалізації власної ініціативи).

Учнівська та студентська молодь значно більшою мірою орієнтована на перспективність робочого місця. Ці цінності також є більш важливими для мешканців обласних центрів. Зручні умови праці більш приваблюють жіночу молодь. Крім того, ці чинники виявилися важливими для неповнолітньої молоді 14 – 17 років, для якої в сучасних умовах притаманні прагматичні цінності життя загалом. Тривала відпустка та значна кількість вихідних також більшою мірою приваблює жінок, учнівську та студентську молодь, тобто наймолодших представників серед неї. А для чоловіків та молоді з вищою освітою цей чинник має значно менше значення. Гарантована оплата праці, не дуже напружена робота, суспільно значуща (корисна для багатьох людей) робота, відповідальна робота — всі ці цінності є менш

важливими для сучасної української молоді. Суспільна значущість та відповідальна робота належать, швидше, до «ідеальних» трудових цінностей і частіше обираються представниками студентської молоді та тими, хто має вищу освіту. Для непрацюючої молоді та мешканців сільської місцевості ці цінності виявилися найменш значущими. Працююча молодь меншою мірою орієнтована на невеликий, але гарантований рівень оплати праці [9,38].

Отже, для нашої молоді нині більш важливими життєвими цінностями виявляються такі, як хороша оплата праці, цікава робота, можливість чогось досягти та гарні можливості для «просування по службі», а також можливість проявляти ініціативу. У поглядах на важливі аспекти виконуваної роботи виявляється й більш прагматичний підхід молодих людей — важливішими стають зручні години роботи, її відповідність здібностям, тривала відпустка тощо. Молодь толерантніше порівняно зі старшим поколінням ставиться до того, що працювати не обов'язково, якщо людина не прагне до цього. Водночас молодь вважає за справедливе диференційований підхід до оплати праці, коли одна й та сама робота, виконана скоріше, ефективніше та надійніше має оплачуватись у більшому обсязі [9,38 — 39].

Високий рівень оплати праці є одним досить істотним аспектом в психології сучасної молоді. Інший, протилежний, пов'язаний з тим, що існує чималий прошарок молодих людей, які через відразу до накопичувальної ідеології загалом відсторонюються від будь-якої активної соціальної діяльності. Звідси — їх скептична відмова від пошуку смислу життя, від вживання у дійсне доросле життя, яке ґрунтується на праці і особистій відповідальності.

Як підкреслює З. Бжезінський, «інтелект, що втілювався в науці, справді допоміг змінити світ на краще. ХХ ст. стало свідком безпрецедентних наукових проривів у сферах, що мають безпосереднє відношення до фізичного існування людини: у медицині, харчуванні, засобах зв'язку. Лихо епідемії, дитячої смертності, вразливості до різних хвороб вже не було таким страхітливим, як раніше. У багатьох частинах світу тривалість людського життя зросла на 30 — 50 відсотків. Нові відкриття в хірургії та в методах лікування загалом, а також ривок у космос по-новому окреслили межі людських можливостей. На жаль, цьому прогресу не відповідав рівень моралі, і найбільшого банкрутства у ХХ столітті зазнала політика» [10].

Водночас, усупереч сподіванням, ХХ ст. виявилось найкривавішим і найненависнішим для людства періодом політики примар і страхітливих убивств. Жорстокість у небачених масштабах стала знаряддям державної політики, а смерть — «товаром масового виробництва». Контраст між науковим потенціалом, що міг служити добру, і злом, яке заподіяла політика, шокує. Ніколи раніше в історії вбивства не чинили з таким розмахом, ніколи раніше вони не поглинали стільки людських життів, ніколи раніше до душогубства методично не докладалося стільки зусиль задля досягнення зухвалих, безглузких цілей [10]. Молодь не просто спостерігає за усіма цими процесами. Вона є безпосереднім учасником усього того, що відбувається у світі.

Процес розширення свободи особистості, можливостей особистого вибору і способів дії, що розпочався в часи перебудови, нині різко

сповільнився. Це позначилося на ставленні молоді до ринкових відносин у цілому. Неефективна податкова політика, невтримні побори чиновницького апарату, правова незахищеність і багато інших факторів сприяли тотальній криміналізації бізнесу, відштовхнувши від нього найбільш соціально зрілу частину молоді. Підсилюється суперечність між прагненням молоді до ринку і зростаючим розумінням, що неможливо включитися в ринкові відносини, дотримуючись проголошених суспільством вимог.

У молодіжному середовищі суспільно значущі цілі праці девальвовані, а нова модель індивідуалізму, адекватна ринковому суспільству, поки не зміцніла. Такий стан свідчить про відчуження молоді від праці і сприяє відтворенню соціальної нестабільності. Притому, аномія повсякденного життя виявляється головним чином у втраті молодими людьми почуття зв'язку із суспільством, сприяючи зростанню відхилень і саморуйнівної поведінки в їхньому середовищі [9,37].

Становленню адекватного сприйняття молоддю історії має сприяти вдосконалення історичної освіти в Україні. Її зміст повинен адекватно узгоджуватися з новими формами організації навчання. Зокрема, що стосується вищої освіти, в ній, поряд з іншим, має бути враховано:

- визнання історичної освіти однією з найбільш важливих складових професійної підготовки фахівців будь-якого профілю і використання її можливостей для подолання недооцінки гуманізації та гуманітаризації навчання і виховання;
- підвищення ролі академічної та вузівської історичної науки в створенні наукової бази для організації навчального процесу у вузах (підручники і навчальні посібники, дидактичний матеріал тощо);
- відновлення і організація за нових умов підготовки та перепідготовки кадрів викладачів з метою забезпечення їх самостійної, творчої діяльності в поєднанні з високою відповідальністю перед державою й суспільством за наслідки своєї праці;
- диференціація історичної освіти молоді залежно від її фахової спеціалізації [5,5–6].

Молодіжне сприйняття історії підвладне наявним в українському суспільстві міфологемам. У свідомості сучасної молоді, як правило, утверджуються кілька формул-міфем, які разом відтворюють цілісний український національний міф (такий, наприклад, як переконаність у тому, що саме українці створили «на своїй землі» політичне утворення – Київську Русь). Як підкреслює Н. Яковенко, «впродовж середини – другої половини ХХ ст., а особливо в останні роки, частина згаданих формул-міфем, адаптуючись до нових політичних та соціальних реалій, обростала модифікованими варіаціями, новими векторами зацікавлення, несподіваними нюансами тощо. Простеження інтелектуальної генеалогії та внутрішніх пружин кожної з таких мутацій є вдячною дослідницькою проблемою саме завдяки тому, що історична наука в Україні завжди була (і досі є) чимось більшим, ніж пізнавальна дисципліна, а цікавість до минулого України коріниться в площині квазіісторичній. Для освіченого загалу йдеться не про факт історії як такий, а про те, що ним засвідчується *expressis verbis* існування України всупереч усім – реальним чи уявним –

ворожим силам. Відтак, модифікація тієї чи тієї формули-міфема сигналізує про невербалізовані, бо — навіть неусвідомлювані зміни у відчутті власної «українськості», що дає дослідникові унікальний матеріал для вивчення латентних проявів національного самовираження, особливо в радянські часи, коли, здавалося б, тоталітарна машина обробки умів його цілком розчавила» [1,37].

Як приклад можна навести блискавичне, справді триумфальне розповсюдження заявленої на початку 90-х років минулого століття Я. Дашкевичем тези про Україну як цивілізаційне пограниччя між Сходом і Заходом (недоступна українській молоді, ця теза здавна користувалася популярністю в еміграційній та новітній зарубіжній українці). Той факт, що саме таким чином окресленому простору віддала перевагу більшість серед сучасної української молоді (сьогодні сприйняття України як терену між Сходом і Заходом загалом перетворилося на публіцистичне кліше), набагато виразніше засвідчує внутрішній вибір кожної молодої людини стосовно змін, які намітилися в Україні. Тож на наших очах, по суті, народилася чергова модифікація міфу про вибір, яка продовжила логічний ряд таких самих поворотних моментів, як «вибір віри» князем Володимиром з наступним хрещенням Русі, як «вибір протекції» Богданом Хмельницьким, що приєднало Україну до Московської держави, як «вибір володаря» Іваном Мазепою та ін. [1,37].

Більш складною є генеалогія ще однієї відносно нової формули-міфема, яка сьогодні на рівні аксіому функціонує і в історіографії, і в публіцистичних ретрансляціях, а отже, і в свідомості української молоді. Йдеться про переконання, нібито українці різних регіонів, починаючи з часів Київської Русі, завжди усвідомлювали свою етнічну спільність, а відтак, безперервно тяжіли до «возз'єднання» тих чи тих територіальних одиниць, котрі впродовж XI — XIV ст. опинилися у складі кількох сусідніх держав. Генетично міфема безперервного тяжіння до «возз'єднання» є, звичайно ж, паростю одного з головних елементів конструювання національної ідентичності — міфу про спільність етнічного походження як основи відчуття культурної співпричетності, спільної долі і ширше — певного «колективного Я» нації. Його оформлення розпочалося ще наприкінці XVI — на початку XVII ст., але новітнє формулювання найповніше подане у фундаментальній «Історії України-Руси» М. Грушевського. Питання про усвідомлення членами етносу своєї спільності не здавалося історичу суттєвим, оскільки в його метафізичному баченні етнос (народ) виявляється певною «органічною зв'язністю», котра й так «не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід» [3;11]. Зародження ж усвідомленого тяжіння до спільного національного життя він пояснює цілком раціоналістично, у випадку України пов'язуючи його з модерним ліберальним рухом на її австрійських теренах — Галичині та Буковині — у другій половині XIX ст.

З свого боку, В. Липинський у межах проповідуваної ним у багатьох творах територіальної моделі української нації бачив два її відами — галицький і наддніпрянський, тобто, Схід і Захід. У гармонізації їхньої різноманітності, на його думку, «лежить вся наша минувшина й будуччина як українців: не як російської чи польської провінціальної різниці, а як окремої — посідаючої свою ціль, свою «рацію існуван-

ня» – нації. Але сучасними українськими істориками це бачиться як далека, важка для досягнення мета, як «вихід з нашої релігійної і політичної анархії та руїни» [2,17].

Ще одна формула-міфема ґрунтується на тому, що в нашій державі все має бути виразно українським. З огляду на це вважається, що кожній людині притаманні національно-психологічні особливості. Адаже самобутність української національної психології зумовлена матеріальними чинниками, культурно-історичними обставинами (особливостями природи, території, економіки, культури тощо), природними особливостями українців (анатомічними, фізіологічними, генетичними та ін.). Так, психічні процеси (мислення, почуття, воля тощо) українця, білоруса, молдаванина, росіянина мають як спільні, так і відмінні ознаки. Нехтування усім багатством і розмаїттям якостей, відтінків національної психології (темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостями мовлення тощо) і недооцінка їх можуть призвести до збіднення психічного життя молодого людини, звузити світосприйняття, спотворити оригінальність світобачення. Отже, в процесі виховання та навчання молоді необхідно особливо акцентувати увагу на своєрідності українського національного характеру. Вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, писемність і музичність, працьовитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, свободолюбність і душевне багатство - це лише деякі відомі у світі риси характеру української нації. Але неодмінно потрібно звернути увагу на те, що український національний характер і темперамент багатьох українців мають нашарування, які історично не притаманні їм і виникли під впливом чужорідних факторів, політичних віянь і настанов, ідеологічних догм, привнесених ззовні. Такими нашаруваннями у частини молодих українців є: втрата історичної пам'яті, без якої немислима національна свідомість, відчуття ними національної неповноцінності, недостатнє чуття національної самоідентифікації, незнання рідної мови та неповага до неї, несприйняття соборності всіх українських земель, довготерпимість щодо явищ, які порушують цілісність, згуртованість народу, принижують його національні, духовні, культурні цінності [6,58].

Крім того, треба мати на увазі неприйняття і засудження сучасною молоддю минулого досвіду, насамперед досвіду двох останніх поколінь. Радикально налаштована молодь ставить їм у провину, зокрема, три обставини:

- неспроможність попереднього глибокого досягнення дійсності перед тим, як її освоювати;
- невміння сприймати власну і чужу діяльність через призму загальнолюдської моральності;
- відсутність каяття за все дотепер здійснене, небажання «поступитися принципами» [7,102].

Молодіжному сприйняттю історії притаманна і така особливість, як зміна аксіологічних параметрів оцінки не тільки суспільного, але й власного життя. Молодь усе більше усвідомлює сьогодні, що щастя полягає не в постійних перемогах над собі подібними, а в приборканні тваринних інстинктів і ліквідації тих соціальних негараздів, які розмивають межі між біологічним і соціальним. Потрібна також

відмова від психології жертвовності, яка десятиліттями насаджувалася ідеологією тоталітарної держави. Адже там, де є готовність пожертвувати собою, з'являється спокуса зробити жертвами й інших. Проповідь жертвовності є обезцінюванням історії, відмовою їй у наявності сенсу і значущості. Ось чому такою необхідною виявляється реабілітація цінностей повсякденного життя. Адже саме з них складається дійсна історія, саме вони утворюють основу менталітету.

Цілоком очевидно, що в ціннісній свідомості старшокласників патріотичні орієнтації перебувають у нерозривному зв'язку з демократичними. Тому підростаюче покоління не може влаштувати державність сама по собі. Йому потрібна лише така незалежна Українська держава, якою керує впливовий лідер, у якій панує демократія, яка забезпечує громадянам особисту свободу. Те ж саме можна сказати і з приводу орієнтації на самореалізацію. Для підростаючого покоління принцип якомога повнішої реалізації власних здібностей не є самодостатнім, а швидше за все виявляється передумовою прояву моральних якостей — щедрості, справедливості. Тобто можна припустити, що молода людина прагне до таких способів самореалізації, які забезпечать її матеріально, і відтак дають можливість бути щедрою і справедливою. Уявлення старшокласників щодо правових аспектів суспільного життя спираються, безперечно, на релігійні цінності. Прагнення до належного соціального статусу пов'язується з особистою безпекою і містить здобуття вищої освіти.

Цікавим також є й те, що «83% старшокласників надають значення такій цінності, як «бути власником». Проте вона поки що не є інтегрованою в систему їхніх ціннісних орієнтацій (не входить до жодного з описаних компонентів), посідає серед них якесь особіне, невизначене місце. З другого боку, сьгоднішні старшокласники, як і попередні покоління молоді, високо цінують можливість «мати хороших і вірних друзів» (97%). Але тепер ця типова для радянських часів «молодіжна» цінність теж ніби випадає із системи ціннісних орієнтацій молоді, є дуже слабко пов'язаною з іншими цінностями» [4, 16 – 17]. Усе це дає підстави характеризувати ціннісну свідомість сучасної молоді як позначену певною маргінальністю, як таку, що поєднує в собі світоглядні пріоритети минулого і майбутнього. Саме ця маргінальність і має бути об'єктом педагогічної корекції. В сучасних умовах її стрижнем має стати соціально-відповідальна особистість. Ця стрижнева якість кожної молоді людини визначає спрямованість всієї її життєдіяльності і виявляється критерієм її соціальної зрілості.

Література

1. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. — № 3-4. — 256с.
2. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріали науково-теоретичного семінару. К., 1995. — 190с.
3. Степанков В. С. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. — Хмельницький, 1990. — 276с.
4. Слюсаревський М. М. Стан масової свідомості в Україні і проблема політичного виховання підростаючих поколінь // Політико-психологічні та соціально-педагогічні проблеми освіти і виховання. — К., 1997. — 247с.

5. Кучемко М.М. Деякі проблеми удосконалення історичної освіти студентської молоді в Україні // Молодь в посттоталітарному суспільстві: український варіант. Тези доповідей науково-практичної конференції 27 – 28 квітня 1993 р. – Харків, 1993. – 200с.

6. Кривонос І.В. Український національний характер у національній системі виховання молоді // Молодежь и общество: пути решения проблем (к 10-й годовщине независимости Украины). Материалы Всеукраинской научно-практической конференции молодых ученых. Сборник научных трудов. В 2 т. – Одесса, 2001. – Т.2. – 200с.

7. Заздравнов А.П., Малахова Н.Б. Менталитет становящейся личности: наследие и ориентиры // Молодь в посттоталітарному суспільстві: український варіант. Тези доповідей науково-практичної конференції 27 – 28 квітня 1993 р. – Харків, 1993. – 190с.

8. Афанасьев Ю. Опасная Россия. – М., 2002. – 130 с.

9. Балакірева О., Дугар Н. Ціннісні орієнтації молодого покоління // Молодь України у дзеркалі соціології. – К., 2001. – 200 с.

10. Бжезінський З. Століття мегасмерті // Дзеркало тижня, 2001. – 13 – 19 січня. – № 2 (326). – 20 с.

11. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – 200с.

Вашкевич В.Н. Социализация современной молодежи и ее жизненные ценности: социально-философский анализ

Освещается проблема выбора основных жизненных ценностей современной молодежью в условиях ее социализации. Проблема анализируется как один из вопросов социальной философии.

Vashkevich V.N. Socialisation of the contemporary youth and its vital values: social-philosophical analysis

Elucidation of the choice problem with the core vital values of the contemporary youth under conditions of its socialisation. The problem is analysed as a social philosophy issue.

Ємельянова Ю. П.

Еволюція філософського розуміння суспільства: від Т. Гоббса до Н. Лумана

Автор аналізує зміни змістовного напрямлення найбільш відомих концепцій щодо визначення сутності суспільства.

(Стаття друкується мовою оригіналу)

В процессе развития социально-философского познания изменялось понимание общества как предметной области философии. На фоне классической философской антиномии концептуально-теоретического и феноменологического описания общества шел процесс углубления знания по трем направлениям. Первое можно определить как экстенсивное, так как увеличивалось количество направлений исследований различных сторон общественной жизни. Второе направление - «разведение» общества в целом и его составных частей-структур - политических, духовных, социально-экономических. Третье направление — более глубокое постижение сущности общества как целостного организма, понимание его основных детерминационно-функциональных связей и зависимостей. **Основная линия общего движения в процессе познания — вычленение общества как специфичного, сложного предмета социально-философской рефлексии [1,12]. Одним из итогов развития третьего направления можно считать современное понимание общества как социокультурной системы с присущими ей характеристиками.**

Основная проблематика современной социальной философии по-прежнему связана с поисками концептуальных оснований общественной жизни, но она сегодня обусловлена общепланетарным процессом глобализации, который оценивается исследователями неоднозначно. Признается, что положительным сценарием развития процессов глобализации может стать формирование целостной, многоуровневой, взаимодополнительной планетарной социальной системы, в которой важны будут *элементы всех культур, способные создать и поддерживать фонд развития человечества*. Размышляя о сценарии развития глобальных процессов, исследователи вынуждены анализировать проблему регионального «отклика» на общепланетарные процессы, обсуждать проблему разнокачественности региональных социокультурных систем и анахронизма их развития. Сопоставление разнородности региональных источников глобализации и масштабов общественных изменений не всегда находит объяснение. Ясно сегодня, что активное включение регионов в процесс глобализации способно изменить сложившиеся основные парамет-

ры совокупности глобализационных процессов, в частности, опережающее развитие экономико-финансовых структур, направляя их в гармоничное, целостное русло, утверждая и обогащая концепт мировой системы И. Валлерстайна. Эмпирическое складывание мирового общества опережает теоретические представления о том, что есть общество, несмотря на многообразии философских концепций.

Анализ некоторых аспектов эволюции философского понимания общества является целью данной статьи.

Смещение детерминационной доминанты в концепциях общества — процесс исторически длительный. Практически все социальные мыслители анализировали окружающий их человеческий мир, стремясь постичь законы его устройства. В эпоху античности и средневековья философский образ общества был эксплицирован неярко, так как затмевался государством — наиболее наглядным воплощением общественной целостности. Такое представление обедняло образ общества: целое отождествлялась с одной из своих сторон. И хотя до полного отождествления дело не доходило, все же рассмотрение всего общества сквозь лишь одну — политико-государственную структуру оставалось ведущей тенденцией вплоть до ХУШ ст. Особая веха на пути познания общества — социально-философская концепция Т. Гоббса. С его именем связано изменение самого подхода к пониманию общества. Изучая различные стороны общественной жизни: гражданское общество, труд, социальное неравенство и др., - Гоббс подготовил почву для становления более объективного - системно-целостного видения общества [1,12]. Продолжил традицию всестороннего изучения общества И. Гердер, обобщив огромный материал из этнографии, антропологии, психологии, этики, отметив внутреннюю устремленность общества к более зрелым формам человеческого бытия. Он же обосновал идею исторического подхода к явлениям культуры, что дало толчок к развитию принципа историзма. Так же отходит от методологии политико-центризма и Г. Гегель, стремясь понять общество. Его философская концепция охватывает все важнейшие проявления общественной жизни: гражданское общество, семью, мораль, формы государственного устройства, собственность и включает его структуру в целом. Концепция Гегеля основывается на признании созидательной роли разума, духа. Узловой точкой всей общественной жизни у Гегеля выступает государство, через которое все элементы общества — семья, сословия, гражданское общество, нации, - получают свое определение и воплощение. В основу развития общества и его истории Гегель положил идею свободы человека и ее реализации, что можно оценить как принципиальный прорыв в социальном познании.

Признание общества как специфически сложного объекта, основу которого составляют общественное производство и ряд объективных структур, происходит в социальной философии К. Маркса. Формулируются и определяются как объективные законы функционирования и развития общества; процесс его развития предстает естественно-историческим; анализируются причины социальной динамики, очерчиваются перспективы и идеал общественного развития. Маркс анализирует обширнейшую область общественной жизни, связанную с деятельностью человека по производству,

распределению, обмену и потреблению материальных благ, материальных условий жизни людей. В центре анализа стоит труд человека, понимаемый как комплексная социальная деятельность. Ядром марксистской концепции общества стала теория общественно-экономической формации, акцентирующая внимание на экономико-социальных основах общества. Формация — некая метасистема, целостный тип общества на определенном этапе его развития.

Глубинный переворот, произведенный в социальной философии усилиями Гегеля и Маркса, дополняют исследования О. Конта и Г. Спенсера. В их учениях общество — это целостный социальный организм. *Главные аспекты предметной области — социальные структуры, социальные институты и социальные изменения (процессы).* Конт и Спенсер конкретизировали понимание структуры общества, обосновали дифференциацию его статики и динамики, выявили его важнейшие духовные механизмы, а, применив организменный подход, представили движение общества ко все более сложным формам как закономерность. В сочинениях Гегеля, Маркса, Конта, Спенсера универсальность видения и описания общественной жизни складывается в ярко выраженную концептуальность целостного подхода: *общество объясняется либо экономической, либо социально-психологической детерминацией.* Представлялось, что целостность, системность социального организма обеспечивается либо верованиями и нравственными ценностями, либо рациональным разделением труда, общественно полезных функций. С целью слаженной работы всей системы в обществе создаются необходимые институты собственности, государства, права, образования, религии и др. При таком объяснении общества на первый план выдвигается надындивидуальное в регуляции поведения человека, а предметом исследования становятся деиндивидуализированные структуры социальной организации. Наиболее ярко такая традиция проявится в работах Т. Парсонса и Р. Мертона в следующем веке [2, 18].

Во второй половине XIX века, после работ Э. Гуссерля, намечается изменение в понимании и описании характеристик общества: социальное становится невозможным описывать только лишь через социальное. Гуссерль утверждал, что науки не создают искусственно, а вырастают из жизненного мира, следовательно, в основе науки об обществе должна лежать концепция жизненного мира, что позволит науке стать соразмерной человеку. «Жизненный мир есть царство изначальных очевидностей...» [3, 175].

О внимании к человеческому миру и его основаниям предупреждал и Маркс, отмечая, что «промышленность есть чувственно представшая психология»; а Энгельс рекомендовал не забывать, что «историю делают живые люди» [4, 11]. Несмотря на заявления о недопустимости редукции к психическому, духовному в описании общества, Э. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зиммель в своих сочинениях раздвигают границы принятой методологии. Дюркгейм видел основания общественной жизни в существовании объективных социальных фактов, с принудительной силой воздействующих на людей. Основное внимание он направил на изучение духовных фактов, прежде всего морали и религии, понимание их роли в жизни общества, оценивая его наследие, английский антрополог Е. Эванс-Причард отметил,

что Дюркгейм дает психологическое объяснение социальным фактам, не признавая этого открыто [Цит. по: 5,44]. Сравнительный анализ религий стал предметом исследования и Вебера, а Зиммель проанализировал в своих работах растущую неосвязаемость экономического обмена и его зависимость от социально-психологического фона в обществе. Наличие субъективного смысла в социальном действии и ориентации на других — ядро *концепции социального действия Вебера*. Исходя из этой концепции, Вебер активно разрабатывал понятие харизмы, описывая которое, он дает указание на эмоциональность, аффективность, слепое доверие, лежащее в его основе.

Как бы себя ни позиционировали Вебер и Зиммель, их считают создателями «*понимающей социологии*» - *такой концепции общества, которая предполагает индивидов думающим, чувствующим, действующим субъектом, творчески участвующим в создании мира вокруг себя*.

Во второй половине XIX — начале XX вв. исследователи общества выявили различные системно-структурные образования, во взаимосвязи которых общество предстало как сложная полифоничная «конструкция» различных взаимопроникающих пластов. Достижения таких наук как структурная и символическая антропология, семиотика, культурология, герменевтика дали возможность проникать в «пласты» социального целого и подойти к *осознанию символической природы социальных отношений*.

П. Сорокин в начале 20-х годов XX в., изучая процесс исторического формирования коллективных сообществ и складывания коллективного социального единства, отмечает, что «общение душ» всегда совершается через посредство непсихических агентов «проводников взаимодействия», без которых невозможным становится ни физическое, ни психическое взаимодействие. И живые люди, и поколения постоянно находятся в процессе *символического взаимодействия* при помощи сложных символов, сигналов, выработанных в культуре - передатчиков идей, чувств, эмоций, волнений. *Общество есть система систем, а ключ к основам общественной жизни лежит в анализе «ценностей, норм, значений»* [6,184]. Т. Парсонс утверждал, что общество в целом *базируется на социальном действии как фундаментальном начале*. Человеческое же действие — это самоорганизующаяся система, включающая в себя, во-первых, символические механизмы-регуляторы (язык, ценности и т.д.); во-вторых, нормативную зависимость индивидуального действия от общепринятых ценностей и норм; в-третьих, определенную иррациональность, независимость от условий среды и одновременно зависимость от субъективного определения ситуации. В разработанной Парсонсом модели системы действий представлены во взаимосвязи культурная, социальная, личностная и органическая подсистемы деятельности индивида в обществе [7]. Теория общества, предложенная Парсонсом, стала исторически последней, сделавшей акцент на функциональное совершенствование системы. Сложные системы, - как природные, так и социальные, - получили новую интерпретацию благодаря исследованиям в рамках синергетики. Потребовалось отказаться от представления, «что все сферы общественной жизни жестко связаны, что человек — винтик, функция социальных структур» [8,80]. Нарастающая критика концептуально-те-

оретического направления в обществоведении, стремящегося рационализировать социальную реальность и поэтому неспособного понять и объяснить собственно человеческую жизнь, привела к усилению феноменологической традиции. Так, основные феноменологические идеи, высказанные Э. Гуссерлем, а также идеи «понимающей социологии» М. Вебера, использует А. Шюц, который еще в 30-е годы определил насущной задачей — непредвзятое описание мира социальных фактов, упорядочивание его в ходе основательной логико-понятийной работы. Он пытается восстановить связь абстрактных научных категорий с «жизненным миром», понимаемым как мир непосредственной человеческой жизнедеятельности, мир культуры [9]. П. Бергер и Т. Лукман описывают до- и квазинаучные интерпретации повседневной жизни, вскрывают различные пласты жизненного опыта, а также различные смысловые структуры, из которых такой опыт складывается и конструируется. Из множества реальностей, с которыми сталкивается человек в своей повседневной жизни, они признают одну — реальность повседневной жизни, которая и является высшей реальностью, т.е. реальностью социальной и культурной жизни. *Любое общество имеет свои специфические черты, которые сформировались под влиянием культуры, т.е. культурной коммуникации, вне которой может существовать только самое примитивное общество с элементарной социальной структурой и зачатками культуры.* Поэтому культура, как и общество, также может быть коммуникацией, *единым социокультурным пространством коммуникации* [10].

Н. Луман пришел к выводу, что общество, как и мир в целом, не имеет ни центра, ни прочной основы, а «...современное общество...является поликонтекстуальной системой, допускающей множество описаний ее комплексности» [11,36]. Луман отвергает существование систем как объективированных, «вещных» феноменов, рассматривая психические и социальные системы как смысловые. *Общество — особая, аутопойетическая (самовоспроизводящаяся) система, структура которой создает возможность самовоспроизводства с учетом изменений условий среды.* Иначе говоря, *структура обеспечивает не устойчивость системы, а обновление.* Структурирование социальных систем происходит на основе ожиданий, те, в свою очередь, получают социальную релевантность и в то же время пригодность в качестве структуры социальных систем, если сами ожидаемы. Ожидание ожидания является основной социальной ситуацией и увеличивает устойчивость системы. Луман выделяет элементарную форму социальности — интеракцию («взаимодействие присутствующих») [11,432-433]. Методология вхождения описания предмета в сам предмет описания, - приводит к выводу об обществе как о «само себя толкующем». Луман предупреждает, что существующие теории общества препятствуют его дальнейшему пониманию в следующих формулировках: 1) общество состоит из конкретных людей и из отношений между людьми; 2) общество конструируется, или хотя бы интерпретируется благодаря консенсусу между людьми, благодаря согласованию их мнений и дополнительности их установок; 3) общества будто бы являются региональными, территориально-ограниченными единицами; 4) поэтому такие общества, как группы людей или как территория, можно наблюдать извне. Луман выделяет три раз-

личных уровня анализа общества: 1) всеобщую теорию систем, а в ней — всеобщую теорию аутопойетических систем; 2) теорию социальных систем; 3) теорию системы общества как особого случая социальных систем [11,22].

На рубеже веков актуальными стали нравственные проблемы, одна из которых — поиск универсальных оснований человеческого поведения объединительного типа. В целом возросла роль морально-психических способов социальной регуляции по сравнению с чисто экономической стимуляцией. С. Московичи отмечал, что необходимо признать «преобладание созидания над системой, генезиса над структурой», т.е. и в модели общества на первый план выдвинуть его динамические, а не статические характеристики [5,497]. Действительно, в рассматриваемых концепциях общества прослеживается переход от политического детерминизма к экономическому, а затем психологическому и культурному.

В статье не рассматривается то изменение содержательной конкретизации понятия «общество», которое можно осуществить через его развертывание в трех «форматах»: социум, личность, культура. Для нас важно, что в 70-е годы XX в. явно обнаружилась тенденция к их «синкретизации» в междисциплинарных социокультурных дискурсах, а это привело к дополнению традиционной «вертикальной» развертки, прописыванием ее «горизонтального» пласта. С помощью таких теоретических операций, ставших возможными благодаря идеям М. Вебера, дополненным символическим интеракционизмом и феноменологией А. Шюца, были заложены и в конце века развернулись интенции на «понимание» (в методологическом плане) и на «открытие» социального знания в социокультурные контексты, «встраивание» его в мир повседневной жизни. Сегодня знание об обществе — это институциализируемая внутри культуры система специфической коммуникации, обеспечивающая особый тип рефлексии общества, в которой вопрос «что есть общество?» по сути дела заменяется вопросом «как оно возможно?» [12,735]. Как возникающее из сложного процесса взаимодействий, в котором общие «смыслы и значения» устанавливаются и, в определенной мере, разделяются всеми участниками социального взаимодействия. Отношения культуры и общества не являются их противостоянием, друг без друга они просто не существуют, что дает основание выражению «социокультурные формы».

Литература

1. Барулин В.С. Социальная философия. Ч. 1: Учебник. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — 336 с.
2. Ягов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — 6-е изд. — М.: ИКЦ «Академкнига»; «Добросвет», 2003. — 596 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. — СПб.: «Владимир Даль», 2004. - 400 с.
4. Брушлинский А.В., Шихирев П.Н. О пользе вечных истин. Предисловие к книге: Московичи С. Машина, творящая богов./Пер. с фр. — М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. — 560 с.

5. *Московичи С.* Машина, творящая богов./Пер. с фр. — М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. — 560 с.
6. *Сорокин П.* Социальная и культурная динамика. СПб.: РХГИ, 2000. — 1056 с.
7. *Парсонс Т.* Система современных обществ. (пер. с англ.). — М.: Аспект-Пресс, 1998.- 270 с.
8. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. — М.: Прогресс, 1986. — 432 с.
9. *Шюц А.* Избранное: Мир, светящийся смыслом/Пер. с нем. и англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 1056 с.
10. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. — М.: Медиум, 1995.- 323 с.
11. *Луман Н.* Общество как социальная система. Пер. с нем./А. Антоновский. — М.: Издательство «Логос». 2004. — 232 с.
12. *Абушенко В.Л.* Социология/Всемирная энциклопедия: Философия XX век/Главн. Науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, современный литератор, 2002. — 976 с. 734-738.

Емельянова Ю.П. Эволюция философского понимания общества: от Т.Гоббса до Н. Лумана

Автор анализирует изменение содержательной направленности наиболее известных концепций в определении сущности общества.

Jemelianova Yu. P. Evolution of philosophic understanding of society: from T. Gobbs to N. Luhmann

The author analyzes change of substantial orientation of the best known social conceptions.

Акопян В. Г.

Феномен українського меценатства: соціально-філософський аналіз

З позиції соціальної філософії аналізується філантропія українських підприємців другої половини XIX – початку XX ст. Зроблено висновок про дієвість моральних принципів тогочасного буржуазного суспільства.

Утвердження буржуазних суспільних відносин в Україні привело до виникнення підприємництва нового, продуктивного, промислового типу. Воно, з одного боку, не могло бути повністю засудженим традиційною мораллю, оскільки остання складається із таких традиційних норм і установок як честь, вірність, обов'язок, згуртованість тощо. А з другого боку промислове підприємництво суперечило становій честі, обов'язку патерналізму, згуртованості феодального стану, які сковували ініціативу і розвиток особи. Перехід до капіталізму супроводжувався формування в українському суспільстві нової системи моралі, в якій пріоритет віддавався приватному інтересу, успіху в підприємницькій діяльності, прагненню багатства та ін.

Відповідно до того, як в суспільстві утверджувався капіталізм продуктивного, промислово-підприємницького типу, з ним вступав у взаємодію торгово-грошовий капітал. Їх притирання приводило до становлення продуктивного підприємництва, яке нерозривно пов'язувало багатство із індустріальною працею. На зміну принципам дільярства прийшли принципи діловитості. Чесність загалом та чесна продуктивно-підприємницька праця зокрема стали головними чинниками розвитку підприємництва і його прагнення багатства. Причому прагнення багатства в даному відношенні треба розуміти як одну із чеснот, притаманних українським підприємцям, оскільки вони прагнули не лише до накопичення власного капіталу, але й до поліпшення добробуту усіх верств населення. Адаже українські підприємці прекрасно розуміли, що бідні громадяни є лише потенційними покупцями товарів, які викидалися на ринок. Примноження капіталу ставилося у пряму залежність від платоспроможності населення. Підприємець, який прагнув до одержання високих прибутків, таким чином, вимушений був думати про відповідний життєвий рівень споживачів продукції, яка виготовлялася на його підприємствах.

Не ідеалізуючи процес становлення підприємництва в Україні, треба, однак, відмітити, що поряд із чесністю честь, совість, обов'язок, гідність та інші поняття і уявлення складали своєрідний «кодекс честі» підприємців як нового соціального прошарку суспільства. В даному випадку мова йде про переважаючу більшість українських підприємців, які не марнували і не розтринькували свій капітал, а знову запускали його в діло, тобто прирощували в процесі створення нових промислових підприємств, нової маси товарів тощо. Подібні

дії приводили до вироблення тільки підприємцям промислового типу властивої моральної поведінки. Це було пов'язане з тим, що нарощування капіталу для самого підприємця означало виникнення нових турбот, додаткової відповідальності перед його зростаючою власністю, яка зв'язувала руки й ноги і, звичайно стояла на заваді ведення гедоністичного способу життя. Хотів сам того, чи не хотів підприємець, але його «самозростаючий» капітал відмовляв йому в задоволенні дозволити собі «шикарний жест» і заставляв вести відносно аскетичний спосіб життя [1].

Таким чином, матеріальна зацікавленість приводила до вироблення в моральній поведінці українських підприємців специфічних рис, притаманних моральному складу представників саме цієї соціальної групи. В міру того, як її моральні мотиви узгоджувалися з економічними, суспільно-політичними та іншими соціальними мотивами, відбувалася перебудова поведінки підприємців у напрямку прояву суто людських почуттів та дотримання загальнолюдських норм моралі.

Загальні уявлення українських підприємців про рівність і гідність людей, самоцінність індивідів втілювалися у конкретних справах. 60-80-ті роки XIX ст. знаменували інтенсивний розвиток залізничного будівництва, річкового і морського пароплавства. Зросла вага добувної, насамперед вугільної, промисловості, посилено розвивалися металургія та машинобудування. Загалом становлення і розвиток підприємництва в Україні в другій половині XIX ст. було часом розгортання в країні промислового перевороту, суть якого полягала у витисненні ручної праці у промисловості машинною та капіталізації сільськогосподарського виробництва. Успішному розвитку промисловості та сільськогосподарського виробництва України сприяло утворення нового морального мікроклімату, насиченого духом підприємництва.

Поряд із великими фабриками, заводами і копальнями, що прийшли на зміну таким колись високорозвиненим поміщицьким гуральням та сукнярням, розгортається сітка дрібних закладів і мануфактур, зокрема у харчовій та обробній промисловості. Вони демонстрували здатність українських підприємців орієнтуватися на соціальні цілі і специфічні цінності буржуазного суспільства. Потужними на той час підприємствами стали Луганський казенний завод, «Арсенал» у Києві, завод Бобринських у Смілі, заводи Яхненків і Симиренків у Городищі та ін.

Справжня підприємницька лихоманка охопила Донбас: вітчизняні й іноземні підприємці намагалися у всілякий спосіб захопити родовища вугілля і будувати шахти, залізниці тощо. Особливого розмаху капіталістичне підприємництво набуло в харчовій промисловості України. Найбільш розвиненими її галузями стали мукомельна, цукрова і спиртогорілчана. Швидкими темпами почала розвиватися переробна, зокрема шкіряна, промисловість.

Результатом технічного перевороту в промисловості України стала зміна суспільно-економічних відносин, яка відбувалася у всіх галузях народного господарства. Сформувався соціальна основа підприємництва — національна буржуазія, — серед якої виділялася група великої промислової буржуазії, насамперед власники заводів, фабрик і копалень, члени акціонерних товариств, залізничних компаній, пароплавств.

Значно чисельнішими були групи середньої та дрібної буржуазії. Процес утворення української промислової буржуазії йшов шляхом «обуржуазнення» українських, російських, польських поміщиків, які стали на шлях капіталізації своїх господарств, перетворювалися у власників промислових підприємств, ставали членами акціонерних і пайових товариств тощо. Серед них виділялися родини Бобринських, Головинських, Рутченків, Терещенків, Тарновських, Тишківських та інших, які посіли панівне місце в цукровій, спиртогорілчаній, мукомельній галузях промисловості. Ряди промислової буржуазії і поповнювалися також за рахунок вихідців з українського купецтва та міщанства. Родини Панченків, Симиренків, Стороженків, Яхненків займали провідні позиції в шкіряній, вугільній, цукровій, мукомельній промисловості та пароплаванні. Не відставали від них і вихідці з інших національностей. Зокрема в суконній, машинобудівній і металообробній промисловості, залізничному транспорті, панували російські родини Дегтярьових, Репніних, Суботніх. А в розвитку цукрової, винокурної, мукомельної промисловості значну роль відігравали єврейські родини Бродських, Гальперіних, Горенштейнів.

Значну частину підприємців України становили представники верхівки бюрократів та капіталісти іноземного походження. Так, ще на початку 70-х років XIX століття англійський капіталіст Дж.Хьюз /Юз/ збудував у Донецькому басейні великий металургійний завод. Значні площі сільськогосподарських угідь належали польським магнатам Браніцьким, Замоїським, Потоцьким, Яблоновським та іншим, магнеторії яких активно включалися в товарне виробництво, розкриваючи широкі можливості для підприємницької діяльності.

Як правило, всі ці відомі на Україні підприємці розпочинали свою діяльність із дрібних комерційних справ, а згодом утворювали могутні промислові фірми. Їх успіхи в підприємстві базувалися на нормах і принципах буржуазної моральної системи, яка передбачала визнання рівності прав і можливостей кожного члена суспільства на діяльність в усіх різновидах, у будь-яких сферах — обміні товарами, послугами, престижем тощо. Звичайно, одних моральних норм і принципів було замало для досягнення значних успіхів в підприємницькій діяльності. Поряд з ними потрібні були точний розрахунок, пошук нових можливостей для розвитку своєї справи, здатність до ризику, гнучкість, терпеливість та ін. Саме ці якості в поєднанні з моральними нормами і принципами дозволяли українським підприємцям реалізувати можливості буржуазного стилю господарської поведінки.

Отже, до підприємництва українських капіталістів спонукало не панування голого практицизму в моральних відношеннях між людьми. Їх прагнення до збереження і примноження власного багатства було тісно пов'язане із можливістю використання людьми один одного заради вигоди кожного і дотримання буржуазних чеснот як запоруки успіху кожного в започаткованій справі. І хоч тогочасне суспільство не могло надати усім підприємцям дійсно рівних прав і можливостей /через нерівність капіталів і засобів соціального впливу, проте моральна і юридична сторона справи мали тверді гарантії на рахунок цього.

Ідеї рівності, самоцінності людини, поваги до неї, характерні для українського підприємництва буржуазної доби, виступали основою гуманізму існуючої моральної системи. Гуманізм українських

підприємців реалізовувався в конкретних проявах буржуазної філантропії, яка виливалася в допомогу тим, хто попав у біду, потерпів життєву катастрофу, усім бідним і знедоленим. Благодійність, а поряд з нею і допомога й заступництво нужденним, були однією з характерних рис українського підприємництва загалом.

Треба також зауважити, що філантропія українських підприємців свідчила про дівість моральних принципів тогочасного буржуазного суспільства. Причому благодійність вітчизняних підприємців була не стільки усвідомленням необхідності пожертвувань на відновлення робочої сили як товару, скільки яскравим прикладом реалізації однієї з глибинних і споконвічних моральних характеристик українського народу. Ще в давньоруській культурі утвердився образ ідеальної людини як носія християнських чеснот, типовими серед яких вважалися піклування про людей, благодійність, справедливість, мудрість, скромність, захист віри і церкви, мужність і благочинність [2]. Отже, благодійність українських підприємців була пов'язана з давньою і славною моральною традицією, зафіксованою в різноманітних пам'ятках давньоруської культури.

Громадське благодійництво українських підприємців охоплювало різні сфери життя народу, насамперед освіту, медицину, науку, культуру, мистецтво. Відомими меценатами, які неодноразово жертвували значні кошти на їх розвиток були Микола Терещенко, його сини Іван і Олександр та брат Федір, брати Лазар і Лев Бродські, Богдан Ханенко, Оскар Гансен, Олександр Поль та ін. По всій Україні — Бобринські у Смілі, Яненки і Симиренки в Городищі, Тарновські на Чернігівщині, Потоцькі на Вінничині, Браницькі на Київщині — не тільки розбудовували свої заводи і фабрики, але й виділяли кошти на будівництво шкіл, початкових народних училищ, лікарень, притулків для бідних освічених працівників, тому українські підприємці не жаліли коштів і жертвували значні суми на недільні школи для самих робітників, ремісників та селян. Характерною ознакою цих шкіл було навчання за розширеною програмою з гуманітарних і природничих дисциплін. В деяких з них навчання велося українською мовою. Проте освітня політика уряду царської Росії, а на західних землях — Австро-Угорщини, не дозволяла охопити навчанням значну частину населення України.

Так, у 1897 році на території Східної України існувало близько 17 тисяч початкових шкіл різних типів, які охоплювали навчанням лише третину дітей. Решта їх залишилася поза школою, але й багато з тих, хто її відвідував, не закінчували курсу навчання через скрутне матеріальне становище. Нестача кваліфікованих учителів, лікарів, приміщень, підручників, ліків не могла бути подоланою лише за рахунок благодійництва підприємців. Потрібна була нова політика царського уряду щодо розвитку української освіти, науки, культури тощо. Хоч благодійництво і меценатство всіляко заохочувалося і підтримувалося офіційною владою, сама вона не виявляла особливого бажання виділяти кошти «малоросам».

Треба відзначити і той неоціненний вклад, який зробили українські меценати в справу збереження для нащадків художніх колекцій, з яких вирости сучасні державні музеї України. Так, археологічна колекція Богдана Ханенка стала першопочатком Міського музею — предтечі нинішнього Національного художнього музею. А в основі Чернігівсь-

кого історичного музею, заснованого 1902 року, лежать старожитності, які подарував місту Василь Тарновський /молодший/. Історична і художня колекції, зібрані Оскаром Гансеном стали основою фондів створеного в Сумах історико – художнього музею. Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького віник з археологічної колекції краєзнавця і підприємця Олександра Поля [2]. Значна увага приділялася підприємцями й розвитку українського друкованого слова. Наприклад, на їх благодійницькі кошти видавництво книгарні Череповського у Києві друкувало популярну «Сільську бібліотеку». Серед надрукованих у ній творів були «Кобзар» Т.Шевченка, оповідання І.Нечужа-Левицького, Г.Квітки-Основ'яненка, комедії І.Велісовського, Г.Дмитренка та ін.

Незважаючи на адміністративно-цензурні утиски царського уряду високого рівня розвитку досягли українська драматургія і театр. Це сталося завдяки благодійництву українських промисловців та подвижницькій творчій діяльності видатних письменників і майстрів сцени. Так, Київський театр ляльок було збудовано на кошти Лазаря Бродського, а нинішній Будинок актора на Ярославовому Валу займає приміщення караїмської кенаси, зведеної Соломоном Когеном. Особливим явищем в розвитку українського театру стало запровадження на початку 80-х років XIX ст. М.Кропивницьким та М.Старицьким, а пізніше й іншими театральними діячами, нової системи організації театральних труп – товариств на паях. Значні кошти для організації таких товариств, в яких колегіально вирішувалися питання репертуару, маршруту, найму і звільнення, дисципліни, вносили меценати. Їх благодійницька діяльність значною мірою сприяла тому, що український театр в кінці XIX – на початку XX ст. досяг глибокої народності, національної своєрідності, змістовності і високої художньої довершеності.

Важко переоцінити філантропізм українських підприємств, який сприяв розвитку творчості багатьох талановитих діячів літератури, науки, мистецтва, присвяченої служінню інтересам свого народу. Благодійність

українських меценатів допомагала закладанню міцного фундаменту для подальшого розвитку української культури як непересічного утвору. Адаже царський уряд намагався придушити розвиток української національної культури, застосовуючи для цього різноманітні засоби. Про це свідчить той факт, що на всій території України в 1914-1915 роках не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, жодної української школи, що перебувала б на державному утриманні. В таких умовах благодійництво українських підприємств, їх підтримка вітчизняної прогресивної культури набували особливої ваги.

З іншого боку, філантропія українських підприємців при всій її позитивності носила обмежений характер. Проголошуючи право всіх людей на щастя, буржуазне суспільство в той же час не може змінити пригнічене і нездолане становище переважної більшості з них. В умовах царської Росії нестерпний соціальний гніт доповнювався національними утисками. Капіталізація суспільства привела до загострення основних суперечностей передреволюційної доби – між працею і капіталом, між селянством і поміщиками, між капіталістичним містом і

відсталим селом. Філантропія молодій українській буржуазії в даних умовах могла лише полегшити страждання народу без усунення їх реальних причин. Соціальне зло і його носії для філантропії залишалися непоборними. Тому її гуманістичний зміст набував рис невизначеності, а сама філантропія підприємців залишалася в цілому формальною і деколи навіть обмеженою. Траплялися випадки, коли благодійництвом підприємці займалися лише для отримання чинів службовців або державних нагород, що їх уряд щедро роздавав за меценатство.

Перемога буржуазно – демократичної революції 1917 року дала змогу українському народу на повний голос заявити про свої національні інтереси. Намітилася перспектива його самовизначення та утвердження державності. Цілком очевидною стала необхідність глибоких економічних і соціальних перетворень у місті і на селі, від здійснення яких доля подальшого розвитку підприємництва в Україні. Всі тогочасні соціальні й політичні сили дотримувалися думки про те, що після перемоги буржуазно-демократичної революції країна має пройти порівняно довгий шлях капіталістичного розвитку. На цьому шляху підприємці України – насамперед фабриканти, заводчики, банкіри – сподівалися здійснити модернізацію економіки країни і тим самим вивести її в когорту передових держав світу. Проте подальший розвиток революції привів до встановлення радянської влади на Україні і специфічного, в історії небаченого, її розвитку.

Література

1. Див.: *Трудовая этика как проблема отечественной культуры: современные аспекты / материалы «круглого стола» // Вопросы философии.* – 1992. – № 1.
2. Див.: *Изборника 1976 года.* – М., 1965; *Повість минулих літ.* – К., 1989.
3. Амосов Н.М. Разум, человек, общество, будущее. – К., 1994.
5. *Очерк истории украинского народа.* – К., 1991.
6. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
7. Ткаченко В., Реснт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995.
8. *Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів.* – К., 1998.
9. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. – М., 1991.
10. Лагутін В.Д. Людина і економіка: соціоекономіка. – К., 1996.

Акопян В.Г. Феномен українського меценатства: соціально-філософський аналіз

З позиції соціальної філософії аналізується філантропія українських підприємців другої половини XIX – початку XX в. Сделан вывод о действенности моральных принципов буржуазного общества того времени.

Акопян V.G. Phenomenon of the Ukrainian patronage of arts: social and philosophical analysis

Philanthropy of Ukrainian entrepreneurs in the second half of the 19th – early 20th century is analysed from the social philosophy standing. Inferred is efficacy of moral principles of the bourgeoisie of that time.

Чорний В. С.

Філософські ідеї в творчості В. Винниченка та українське суспільство

Аналізується науковий, літературний та політичний доробок В. Винниченка. Особлива увага звертається на центральні теми його філософської та соціально-політичної творчості.

Серед діячів ХХ ст., які радикально вплинули на генезис України, чи не найсуперечливішою є постать письменника, публіциста, мислителя, політичного і громадського діяча В. Винниченка. На Батьківщині його діяльність та наукова спадщина аж до початку 90-х років минулого століття практично не досліджувалися, а у зарубіжних виданнях (Д. Дорошенко, Г. Костюк, І. Мазепа, С. Погорілий, О.Шульга та інші) його філософські та соціально-політичні погляди отримували різні, нерідко протилежні оцінки, ставали об'єктом гострої наукової дискусії. Відомо, наприклад, що творчість В. Винниченка високо оцінювали такі корифеї української культури, як М. Коцюбинський, І. Франко та Л. Українка [9,341]. Разом з тим досить критично до філософських і соціальних концепцій мислителя та їхньої реалізації у практичній діяльності ставилися С. Єфремов та Д. Донцов. Зокрема, останній відносив В. Винниченка, як і більшість демократів часів української революції 1917-1920 років, до «апостолів черні», що байду-же ставилися до кардинального питання влади [1,49], «свідомо й умисно відверталися від наших великих історичних традицій» [1,54], відверто називав його «попихачем більшовизму» [1,42]. У сучасній Україні ставлення до В. Винниченка теж неоднозначне: з одного боку, суцільний позитив разом з дифірамами у його непогримості, а з іншого — безжальна критика з намаганням перекаласти на нього усі прорахунки за поразку національно-визвольних змагань 1917-1920 років. Насправді ж В. Винниченко був складною і суперечливою особистістю, світогляд якої на життєвому шляху пройшов через низку драматичних та навіть трагічних випробувань.

В. Винниченко народився 28 липня 1880 року Єлисаветграді Херсонської губернії (*тепер Кіровоград*) у робітничо-селянській родині. Від першого шлюбу мати В. Винниченка мала трьох дітей: Андрія, Марію та Василя. Від шлюбу з Кирилом Винниченком народився лише Володимир. У народній школі Володимир звернув на себе увагу неабиякими здібностями, і через те вчителька переконала батьків, щоб вони продовжували освіту дитини. Незважаючи на важке матеріальне становище родини, після випуску зі школи Володимира віддано до Єлисаветградської гімназії, проте він не закінчив її, оскільки необхідно було добувати якісь кошти на прожиття. До того ж у старших класах гімназії він був членом революційної організації, писав

революційну поему, за яку одержав тиждень «карцеру», і, зрештою, його виключили з гімназії. У 1900 році у Златополі В. Винниченко екстерном склав іспити за середню школу. Незважаючи на виразне небажання вчителів видати учневі атестат зрілості, під тиском директора гімназії здібний юнак одержав його. Наступного року він поступив на юридичний факультет Київського університету, де створив таємну студентську революційну організацію «Студентська громада». Був ув'язнений як член місцевої організації Революційної Української Партії (РУП). Через кілька місяців В. Винниченка випустили «на поруки» за браком офіційних доказів у «злочинній діяльності», але виключили з університету й виселили з Києва без права жити по великих містах. Восени 1902 року, через виключення з числа студентів, В. Винниченка позбавлено права на відстрочку від військової служби й забрано у солдати. Проте військової служби він фактично не відбував, оскільки влада, боячись революційного впливу на військовиків, тримала В. Винниченка під арештом. Але він, переодягаючись вночі у цивільне, тікав з казарми і працював серед київського пролетаріату. Цю діяльність було викрито, В. Винниченко мав бути покараний. Довідавшись від товаришів, що готується арешт, він самовільно покинув військову службу і втік до Галичини. Там В. Винниченко працював у закордонних партійних організаціях і час від часу нелегально приїздив до України. У 1903 році при перевезенні нелегальної літератури з Галичини до Києва на кордоні В. Винниченка знову заарештовано. Як дезертир і революціонер він був посаджений до військової в'язниці — Київська фортеця. За пропаганду серед війська та за дезертирство В. Винниченка мали засудити до військової каторги, а за суто політичне правопорушення — провіз нелегальної літератури — він мав бути засуджений окремо. Після півторарічного перебування у фортеці його звільнила перша російська революція 1905 року (В. Винниченка звільнено з ув'язнення через проголошену амністію) [2,112-114].

З перших днів встановлення Центральної Ради В. Винниченко перебуває серед активних її членів, спочатку як заступник голови Центральної Ради, а з червня 1917 року він очолює Генеральний секретаріат — виконавчий орган Центральної Ради і виконує обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Після встановлення в Україні радянської влади у 1919 році емігрує за кордон, до Австрії, де організовує закордонну групу українських комуністів, мріючи про повернення в Україну. Заявивши про свою готовність служити радянській владі, В. Винниченко отримує дозвіл повернутися в Україну, але згодом, не знайшовши спільної мови з високим партійним керівництвом, він назавжди виїжджає за кордон. Залишивши політичну діяльність, В. Винниченко зосереджується на літературі, мистецтві, науці та філософії.

Філософські та соціологічні погляди В. Винниченка знайшли своє відображення у таких його працях, як триотомник «Відродження нації», романах «Записки кирпатого Мефістофеля», «Рівновага», «Божки», «Сонячна машина», «Заповіт борцям за визволення», «Чесність з собою», «Великий Молох», «Нова заповідь», «Щастя», «Листи до юнака», «Конкордизм» тощо [3,412-414].

Аналіз наукового доробку В. Винниченка дозволяє виділити незмінно центральні теми його філософської та соціально-політичної

творчості. Вони пов'язані з боротьбою за державність України, утвердженням її національної незалежності, «всебічним визволенням» (соціальним, національним, політичним, моральним, культурним), проблемами суспільного розвитку, сенсу цивілізації, єднання з природою, а також з такими морально-естетичними проблемами, як сенс життя людини, щастя, краса, мораль тощо. Концепція українського відродження передбачала реалізацію двох взаємопов'язаних завдань: досягнення у тій чи тій формі національної державності та просування українського народу шляхом соціалістичної революції. Еволюція поглядів В. Винниченка з проблеми національного визволення полягала у тому, що на початку революції він прагнув будувати вільну Україну у братській спілці з оновленою Росією, але, розчарувавшись у російській революційній демократії за її негативне ставлення до українських визвольних змагань, В. Винниченко дійшов до ідеї самостійної України. Світоглядна еволюція засвідчує й розчарування В. Винниченка на початку 30-х років ХХ ст. у революційних засобах досягнення національної та соціальної свободи, що яскраво проявилось у концепціях конкордизму та колекторатії співзвучних з ідеями Дж. Гелбрейта, П. Сорокіна та Р. Арона.

Зasadничим для В. Винниченка є переконання, згідно з яким справжнім спрямуванням філософського пошуку загалом має стати обґрунтування шляхів, що приведуть до щасливого життя людей. Актуальність філософії щастя зумовлена тим, що впродовж усієї попередньої історії людство так і не змогло виробити продуктивної програми боротьби з нещастям та визначити способи побудови щасливого життя. Виходячи з цього «конкордизм є система метод і правил боротьби з нещастям, яке панує над людством протягом величезної частини його історії» [4,245]. Звичайно, що завдання боротьби з нещастям надихало багатьох філософів та громадсько-політичних діячів. Проте між їхніми поглядами та конкордизмом існувала «ґрунтівна різниця», яка полягала у відмінному розумінні походження і суті нещастя. Усі вони так чи так спиралися на підхід до проблеми, що була вироблена у межах релігії як «першої філософської та соціально-політичної системи людства». Сутність цього підходу полягала у тому, що причиною людських нещасть є їхня гріхозна зіпсованість, недотримання Божих заповідей. Власне аналогічним є розуміння й прихильників різноманітних систем комунізму, соціалізму, лібералізму, націоналізму, демократизму тощо, які вважають себе антирелігійними. Адже й вони «причину нещастя покладають, по суті й головним чином, у злій моральності певних груп людства — царів, королів, патріархів, феодалів, капіталістів і т. д.» [4,245].

Конкордизм відкидає таку позицію й обґрунтовує відмінну, спираючись на яку він і прагне дати відповідь на питання: «Звідки пішло нещастя людства? Яка була причина його? Чи було коли-небудь у нього щастя? А коли не було, то чи варто, чи можна шукати його? І коли можна і варто, то якими способами?» [4,245]. Щоб відповісти на ці питання, треба насамперед з'ясувати, що ж таке щастя, яке становить сенс і мету людського існування. У «Щоденнику» від 3 липня 1918 р. В. Винниченко дає йому таке визначення: «почування повноти гармонії усіх сил, прагнення жити і у самому процесі життя мати найвищу вичерплюючу сатисфакцію. Цю форму можна позначити

одним поняттям — щастя...» [5,288-289]. Тут же він розкриває й способи досягнення цієї мети: «Способами досягнення у різних індивідумів, різних груп, клас, народів, і в різні епохи служать різні засоби: релігія, влада, багатство, наука, кохання, любов, мистецтво ... і що складніше життя, що більше факторів впливає на гармонію сил людини, то труднішим стає «щастя» [5,288-289]. Як людина, що багато бачила у своєму житті, В. Винниченко слушно зауважує, що щастя є здатністю бачити свою власну радість нібито збоку [5,110].

Головною перепоною на шляху досягнення щастя є соціально-економічна нерівність, яка від споконвіку панує у людському житті. Виходячи з цього, для В.Винниченка як переконаного соціаліста неприйнятні ні капіталізм у його західному варіанті, що передбачає панування приватної власності та заснованої на цьому нерівності, ні радянський державний капіталізм чи соціалізм — «криваво-революційний спосіб будування щастя». Адже здійснена в СРСР заміна «приватного капіталізму державним» не знищила, на його думку, причин соціальної нерівності. «...Під перефарбованою шкаралупою лишаються всі сутні риси капіталізму — робітнича надвартість, визиск, нерівності, панування, неекономність, нерентабельність, марнотратство і таке інше...» [4,246]. Збереглася й національна нерівність — «за «Союзом» немов би вільних, незалежних національних республік виростає все та сама Росія, стара, «єдина неподільна» «тюрма народів» [4, 246].

Реальний вихід з існуючої ситуації В. Винниченко вбачає в утвердженні колективної власності, яка повинна прийти на зміну приватній чи державній: «Не націоналізація, а соціалізація. Краще сказати: колектократія, себто влада колективу. Ще простіше...: організація кооперативів, продукційних, торговельних, фінансових, аграрних і таких інших, колектократизація всього національного господарства» [4,246]. На його думку, встановлення ладу «колектократії» неможливе за сучасних умов шляхом революції, що приховує загрозу перерости у світову війну, у якій може загинути усе людство. В. Винниченко застерігав, що внаслідок можливості атомної війни між США та Радянським Союзом може статися повне знищення західної цивілізації, і тому пропонував повне роззброєння усіх націй світу під егідою ООН.

Таким чином, лише усунення будь-яких форм найманої праці, встановлення нової форми соціальних відносин, яка отримала назву «колектократія» (дослівно — влада колективу), зможе забезпечити остаточне усунення загрози війни. Нова світова система, за В. Винниченком, повинна взяти на озброєння гасло: «Планета без наймита!».

У зв'язку з цим особливої ваги набуває утвердження відповідної моралі конкордизму (від лат. *concordia* — погодження, згода), яка носить колективістський характер і дає змогу позбутися егоїстичних рис, що є підґрунтям нерівності як моральної хвороби людства. Саме гіпертрофія егоїзму, породжена біологічними, геофізичними передумовами, що супроводжували виникнення людини, і закріплена релігією, яка є «одна з форм загальної хвороби розладу сил», й веде до нерівності, розладу, породжуючи нещастя, що супроводжують людство упродовж усієї його історії. Ця смертельна хвороба, яка нищить людину зсередини у В. Винниченка отримала назву «дизконкордизм» (від лат. *disconcordia* — розлад). На його думку, вона несе відповідальність за агресивну та деструктивну поведінку особистості у су-

часному суспільстві, і тому будь-які суспільні та політичні перетворення приречені на невдачу, поки вони не вилікуються від дизконкордизму. «Коли індивід, — зазначає В. Винниченко, — чи колектив хоче не страждання, болів, одно слово — нещастя, то він повинен знищити те, що робить його нещасним. Нещасним робить його хвороба розладу сил, дизконкордизм. Значить, здоровим його може зробити погодження сил, себто: конкордизм... Конкордизмом ми називаємо систему лікування та реорганізації сил сучасного людського організму (чи то індивідуального, чи то колективного), сил як фізичних, так і психічних, систему, збазовану на рівновазі та погодженні тих сил» [4,247].

У відповідності до зазначених підходів контрастними постають й правила моральної поведінки. Мораль дизконкордизму, що ґрунтується на релігійній моралі, нормами якої послуговуються і соціалісти, і комуністи, «має людину за випущеного на волю під догляд поліції не розкаяного злочинця» [4,247]. Згідно до дизконкордистського підходу, людина від природи зла, і стримувати її може лише страх перед законом та покаранням. Дизконкордистське суспільство, яке панує у світі, перетворило людство на «планетарний концентраційний табір злочинців». А за таких умов формується моральна позиція, що ґрунтується на таких засадах як «живи для себе», «будь сильним, май змогу топтати, хапати за горло, скоряти собі, примушувати слухатись себе, служити собі, робити на тебе, давати тобі всі цінності життя, які любі тобі» [4,247].

На протигагу зазначеному, мораль конкордизму замість культу ієрархії та нерівності стверджує рівність не лише людини з людиною, а й з усіма живими істотами на Землі, з усією природою. Відмітаючи ворожнечу та ненависть, мораль конкордизму стверджує вимогу погодження своїх вчинків і потягів з навколишнім середовищем. Тут спрацює не примус і страх, а свобода і суверенність моральної поведінки, яка керується доброю волею та повним розумінням законів природи. У якості морального стимулу тут використовується гасло «Якщо ти хочеш» на протигагу «Ти мусиш!». Тому конкордистська мораль відмітає будь-які «заповіді-накази», утверджуючи лише «поради-правила». Конкордистські правила можуть адресуватися індивідові, пропонуючи йому норми ставлення до Всесвіту, самого себе, іншої людини, колективу. Крім індивідуальної, є ще й мораль колективна, яка розробляє ставлення колективу до індивіда (на цьому ґрунтуються політичні та соціально-економічні програми) і колективу до інших колективів та людства загалом.

Виходячи з головного принципу конкордської моралі: «Проповідуй тільки те, що сам у житті виконуєш», В. Винниченко почав перебудовувати своє власне життя, відмовившись від паління, вживання алкогольних напоїв та будь-якої їжі, пов'язаної з живими істотами тощо. Гасло «повернення до матінки-природи» стає чи не найголовнішим гаслом його життя та побуту [6,7]. Проте незважаючи на це, він добре усвідомлював, що модернізація суспільства не можлива лише за рахунок індивідуальних зусиль, спрямованих на власне моральне удосконалення. Спираючись на це В. Винниченко приходять до висновку, що «усякий конкордист навіть серед бушування дизконкордизму має сили творити в собі стан погодження й рівноваги своїх сил,

досягаючи певного ступеня, але повноти щастя і він не може мати» [4,247]. Тому його програма індивідуального морального удосконалення доповнюється нормами колективної моралі, які передбачають реалізацію певної соціально-економічної та політичної програм.

У соціально-економічній програмі В. Винниченко генерує ідею щодо колектократії, формуючи перше правило колективної моралі: «Будь погоджений з індивідом». Найкращим виявом дії цього правила має стати «економічна демократія, або краще, економічна колектократія». Політична програма, на його думку, повинна звільнити суспільство від догматизму, тоталітаризму, диктатури, стверджуючи натомість засади демократії, характерною рисою якої є свобода.

Таким чином, реалізація настанов конкордистської етики передбачала оздоровлення кожного індивіда, усіх людських колективів в усіх царинах життя: економіці, моралі, праві, науці, літературі, мистецтві, у царині шлюбних, родинних відносин, «все згори до низу необхідно має набрати іншого характеру, ніж у суспільстві диконкордистському». В. Винниченко закликав до заснування «Конкордистської партії», показових конкордистських колективів, які працюватимуть в ім'я утвердження «Єдиної Федеративної Конкордистської Республіки Землі», після створення якої виникнуть передумови для реалізації «надконкордистської мети» — встановлення відносин у Всесвіті з іншими планетами на ґрунті «Всесвітнього закону сполучення і погодження сил» [4,245-249].

Важливим для розуміння світоглядної позиції В. Винниченка є його погляд на «вічну» тему любові. «Любов є зв'язок із світом, вона поєднує з предметами, явищами і людьми» [5,282]. Трохи раніше він написав, що «це є складена з елементарних, простих моментів сила. У ній нічого немає метафізичного, фатального і таємничого. Вона може родитися з різних елементів, з яких складається: чи фізичних, чи психічних, вона має закон росту, розвитку і загину, як і всякі явища на світі. Зародки любові кожен носить у собі. Вони живуть у латентному стані, як деякі мікроби, і приходять до більшого чи меншого життя при сприятливих обставинах. Хто хоче, щоб любов жила, той повинен давати їй сприятливі обставини» [5,282].

Незмінно присутніми, такими, що усвідомлювались як «вічно актуальні» теми світогляду і творчості В. Винниченка були морально-етичні пошуки та проблеми внутрішнього духовного життя людини, а особливо — теорія «чесності з собою». Ґрунтуючись на ідеях людської гідності, заперечуючи примусовість обов'язків над особистістю, він на протязі усього життя засуджував, ненавидів той молох, те страховисько, що зветься «ми» і яке прагне розтерти мою душу і моє «Я» [3,415]. Теорія «чесності з собою» — це варіант давніх пошуків моделі ідеального громадянина, чие самовіддане служіння суспільству не лише не обмежує його внутрішньої свободи, а є її органічним проявом, забезпечуючи тим самим внутрішню гармонію прагнень та практичних дій людини. Зокрема, перебуваючи в еміграції і не полишаючи думок про Україну, В. Винниченко, незадоволений власною діяльністю, приходять до важливого висновку, який безсумнівно належить до «вічних» загальнолюдських цінностей: «Внутрішнє існування людини є постійним, ніколи неустанным процесом приведення себе до задоволення собою» [5,392]. Саме воно, на думку В. Винни-

ченка, є необхідною умовою можливості існування людини. «Ті ж, які цього не в силі зробити, загивають, бо найзгубніша ворожнеча з самим собою» [5,456].

Надзвичайно важливе місце у творчості В. Винниченка належить літературній діяльності. Він був талановитим прозаїком та драматургом, його п'єси йшли на сценах усієї Європи, включаючи Німеччину, Францію, Італію, Росію і, безперечно, Україну. Перу В. Винниченка належать понад сто оповідань, п'єс, сценаріїв, статей та памфлетів, історико-політичний трактат «Відродження нації», двотомна етико-філософська праця «Конкордизм», чотирнадцять романів (один з них незавершений). В. Винниченко-митець — яскрава індивідуальність, у якій поєдналися найсуттєвіші риси перехідної доби — від критичного реалізму до модернізму. Важливе місце у творчому доробку майстра посідає його драматургія, адже п'єси В. Винниченка зіграли важливу роль у становленні українського театру. Він усвідомлював, що український театр треба європеїзувати — надати йому філософської глибини, гостроти морально-етичних колізій та динаміки дії [2,115-116].

Проте, незважаючи на такі значні досягнення у науковій та літературній творчості, найбільшої критики зазнає політична та громадська діяльність В. Винниченка. У якості звинувачень йому закидають небажання серйозно ставитися до питання організації національної армії та й загалом української державності [8,65-67]. Як писав І. Нагаєвський: «Самооборона не керується сентиментами, вона мусить спиратися на військову силу, якої Центральна Рада не створила, тому тепер безцеремонно покинули її «союзники» [7,105]. А, довголітній член парламенту і міністр Західної Української Народної Республіки Л. Цегельський взагалі вважав Грушевського, Винниченка, Петлюру, Мартоса, Шаповала, Єфремова та інших діячів українських національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. нездатними до позитивного державного будівництва. Він, зокрема, зазначав: «Це були інтелігентські доктринери, що висіли у повітрі, люди без жодного відчуття реальності. А це найнебезпечніша категорія людей у кожній молодій нації» [7,132]. І, дійсно, історія підтверджує його слова. Обеззброєна власними провідниками новостворена українська держава не змогла піднятися і згодом рухнула під могутніми ударами збройних сил північного сусіда, який на відміну від українських політиків плекав свою військову організацію [10,347].

Таким чином, В. Винниченко своєю багатогранною діяльністю залишив глибокий слід в українській історії. Філософські ідеї його творчості завжди були пов'язані з боротьбою за державність України, її національну незалежність, з проблемами морально-етичного характеру, суспільного розвитку та сенсу цивілізації. Що ж до політичної діяльності В. Винниченка, то тут можна послатися на думку І. Нагаєвського, який вважав, що «кожний народ у ході сторіч набуває державний досвід, що кладе основні принципи його політики» [7,411]. Тому нехай це буде і досвід, і пересторога тим, хто, нехтуючи безпекою суспільства, намагається зробити його щасливим.

Література

1. Донцов Д. Дух нашої давнини — Друге видання. — Дрогобич: Відродження, 1991. — 341 с.

2. *Усі українські письменники / Упорядники Ю.І Хізова, В.В. Щоголева.* – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 384 с.
3. *Федів Ю.О., Мозгова Н.Г.* Історія української філософії: Навчальний посібник. – К.: Україна, 2001. – 512 с.
4. *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – 286 с.
5. *Винниченко В.* Щоденник. – Ч. 1. – 1911-1920. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. – 437 с.
6. *Костюк Г.В.* Винниченко і його останній роман – Нью-Йорк, 1971. – 297 с.
7. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
8. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
9. *Українська література: Хрестоматія: Для учнів 10-11 кл. загальноосвітніх навч. закл. / За ред. П.П. Кононенка, Є.В. Федоренка.* – К.: Міленіум, 2005. – 1264 с.
10. *Война и армия. Философско-социологический очерк.* Под ред. Д.А. Волкогонова, А.С. Миловидова и С.А. Тюшкевича. – М.: Воениздат, 1977. – 415 с.

Черный В.С. Философские идеи в творчестве В. Винниченко и украинское общество

Анализируется научное, литературное и политическое наследие В. Винниченко. Особое внимание обращается на центральные темы его философского и социально-политического творчества.

Chorny V.S. The philosophical ideas in creation of V. Vinnichenko and their influence on the Ukrainian society

This article analyses the scientific, literary and political creation of V. Vinnichenko. The author emphasizes central themes of his philosophical and socio-political creation.

Нестеренко Г. О.

Фактори сучасного розвитку антисемітизму в Україні: спроба комплексного аналізу

Стаття представляє спробу філософського осмислення проблематики антисемітизму. Автор здійснює комплексний аналіз релігійних, соціальних, політичних, економічних, освітніх факторів сучасного розвитку антисемітизму в Україні, сполучення яких формує дві основні тенденції – стихійний і штучний антисемітизм. Наголошується, що найбільш загрозовою тенденцією стають прояви так званого державного антисемітизму, який здебільшого виявляється в ігноруванні органами державної влади штучних юдофобських провокацій.

Є проблеми, які ніколи не втратять своєї актуальності — як для наукового осмислення, так і для роздумів на побутовому рівні. Однією з таких проблем є проблема неприязного ставлення частини людства до представників єврейського етносу. У сучасних умовах ця проблематика є важливою для аналізу щонайменше з двох позицій: як у зв'язку з вічною трагедією і приниженнями єврейства, так і у світлі актуалізації принципу міжетнічної та міжкультурної толерантності як підґрунтя для формування глобальної світової спільноти. Крім того, є вона важливою і безпосередньо для України внаслідок актуальної потреби в консолідації населення для становлення модерної української політичної нації. Адже, незважаючи на проголошення і поступову реалізацію в країні моделі поліетнічної громадянської нації і на те, що прояви міжетнічної ксенофобії зустрічаються рідше і в менш жорсткій формі, ніж, скажімо, в Молдові, Литві чи Росії, все ж Україна не позбавлена елементів негативного етноконфесійного націоналізму.

Однак, незважаючи на таку багатоаспектну актуальність, не можна відзначити виваженого аналітичного інтересу до теми антисемітизму з боку наукової спільноти. Більша частина робіт із цієї проблематики належить представникам того чи іншого табору — і відповідно не позбавлена нальоту ідейної і психологічної зацікавленості. Найбільше привертають увагу аналітичні моніторинги проявів антисемітизму історика російського походження В.Ліхачова, книги і статті С.Авербуха, Й.Зисельса, А.Подольського. Однак загалом складається враження, що представники наукової спільноти у своїй більшості остерігаються зачіпати цю проблему, а до робіт авторів з явно єврейськими прізвищами часто можна зустріти скептично-недовірливе ставлення.

Автор цієї статті спробує з філософських позицій підійти до проблематики сучасного розвитку антисемітизму в Україні і здійснити комплексний аналіз тенденцій і факторів цього процесу.

У зв'язку зі складністю феномена антисемітизму як такого, на що накладається неоднозначність соціально-політичної ситуації в Україні, окреслення тенденцій і факторів сучасного розвитку антисемітизму в нашій державі дає багатовимірну картину.

Історично першими, а тому такими, що виступають первісними джерелами антисемітизму і юдофобії взагалі, є **релігійні фактори**, основний зміст яких полягає в неприйнятті канонів юдаїстської релігії християнством, що і викликає власне неприязнь християн до представників єврейства. Разом із тим, сучасні тенденції розвитку взаємин між цими релігійними напрямками містять не тільки протистояння, а й діалог. Щоправда, початок діалогу спостерігається лише у відносинах юдаїзму з Римо-католицькою церквою [1,60-67], а не у ставленні до нього православ'я, прихильників якого в Україні набагато більше. Основними чинниками, що заважають аналогічним процесам в православно-юдаїстських відносинах, є:

– недостатнє розуміння новозавітного тексту внаслідок поверхового прочитання чи невірної інтерпретації, що обумовило формування християнських антиюдейських стереотипів, зокрема клейма «євреїв-боговбивць»;

– стереотипна байдужість до трагедії Голокосту внаслідок тривалого замовчування цієї теми в радянських засобах масової інформації (адже для Заходу саме цей факт антихристиянського презирства до цілого народу став поштовхом для розвитку толерантних міжцерковних взаємин).

Однак на тлі однозначно негативного історичного впливу релігійного фактора на ставлення до єврейства, немає підстав засвідчити посилення його дії в сучасній Україні, що в основному пов'язано з відмінностями ідентифікаційних акцентів: для населення пострадянських держав ставлення до єврейства визначається етнічними детермінантами, а не релігійними, як для західноєвропейців. Є позитивна відмінність і від Росії в цьому аспекті: на відміну від РФ, в Україні немає розгнужаної антисемітської пропаганди в православних храмах [2,312].

Про тенденцію зниження рівня антисемітизму в Україні свідчать **соціальні фактори**, дія яких розгортається в середовищі громадянського суспільства і головними з яких постає розвиток єврейських організацій та общин, діяльність відповідно спрямованих громадських організацій. Зокрема, про кількісний розвиток таких структур свідчать дані з Євразійського єврейського щорічника. Якщо на 2004-2005 роки зазначалося, що «в Україні діє близько 500 єврейських організацій» [3,321], то вже в 2005-2006 роки: «згідно з даними Міністерства юстиції, за станом на 2005 р. на Україні офіційно зареєстровано 288 єврейських організацій, 204 юдейські релігійні общини і близько 100 єврейських благодійних організацій і фондів», а згідно з даними обцинних лідерів, це 400-600 різних організацій обцинної інфраструктури [4,352].

Особливістю України порівняно з іншими пострадянськими державами є наявність не тільки сильних єврейських організацій у столиці, а й впливових регіональних центрів. Діяльність цих організацій (основними напрямками якої є роз'яснювальна робота, організація міжрелігій-

ного й міжнародного діалогу, взаємодія з владними структурами, фінансування освітніх проєктів) виступає важливим напрямом формування в українському суспільстві міжетнічної толерантності.

Окремий вимір проблеми представляють **політичні фактори** розвитку антисемітизму – у більш поширеному тлумаченні їх поєднання отримало назву політичного антисемітизму. Дія цих факторів наочно окреслюється на тлі виокремлення двох різновидів антисемітизму: стихійного (який розгортається природним чином, без цілеспрямованих ініціатив з боку будь-яких політичних чи громадських сил) і штучного (джерелом якого є свідомі провокації).

Загалом, якщо говорити про політичні фактори розвитку антисемітизму в сучасному українському соціумі, слід виділяти як позитивні, так і негативні аспекти. Основними чинниками зменшення рівня антисемітизму є:

- обраний правлячою елітою вектор розвитку країни в напрямі інтеграції до цивілізованого західного суспільства, для якого антисемітизм неприйнятний;

- офіційне проголошення курсу на реалізацію моделі громадянської нації;

- на відміну від більшості західних країн, пострадянські громадяни скоріше симпатизують Ізраїлю і схильні підтримувати його в конфлікті з арабською стороною, важливими причинами чого є підтримка контактів із емігрантами до Ізраїлю та протистояння тероризму, який розгортається під ісламістськими лозунгами;

- наявність законодавчого захисту національних меншин і тлумачення расистської пропаганди та ініціатив міжетнічної ворожнечі як кримінального злочину.

З іншого боку, діють і фактори підтримання рівня антисемітизму:

- прописані юридичні норми не виконуються повною мірою;

- залишається вплив радянського спадку на рівні стереотипів: «антисемітизм» сприймається як органічна складова культури суспільства;

- у зв'язку з першими двома причинами і зі споконвічною глибиною традицій антисемітизму його штучні провокації досить легко сприймаються і інтегруються в суспільну свідомість;

- є окремі випадки копіювання злочинів антисемітського спрямування, вчинених раніше в Росії, де частішими і жорстокішими є прояви антисемітизму (імітація злочину О.Копцева, який влаштував різанину в московській синагозі, «лист ста» – звернення з вимогою заборонити єврейські організації в Україні).

Взаємодія цього комплексу факторів обумовила таку загальну картину динаміки рівня антисемітизму: перші помітні прояви (в основному адаптація вже відомих антисемітських претензій до українських умов) – 1993 рік, поступове зростання їх кількості до 1998-1999 років, після чого розпочалася тенденція зниження рівня антисемітизму до 2002 року – останній став початком активізації штучного розгортання цього явища. Зрештою, як у минулому, так і сьогодні генеза антисемітизму має форму синусоїди, що не затухає, з періодами спаду і підйому [див.: 5].

У цілому, основною тенденцією сучасного розвитку **стихійного антисемітизму** в Україні є традиціоналістський консерватизм, який відтворює консервативні установки і не має вираженого агресивно-

го характеру. Тому навряд чи є підстави очікувати в найближчому майбутньому активних самоорганізаційних проявів антисемітизму. Більше того, джерелом юдофобії в Україні більшою мірою виступає неприязнь взагалі до чужого, у цілому ж рівень ксенофобії по відношенню до євреїв є меншим, ніж до представників інших неслов'янських етносів. (Рівень ксенофобії по відношенню до неслов'янських народів зростає в такому порядку: євреї, американці, канадці, поляки, французи, німці, румуни, негри, цигане [6, 20].) Найбільш яскраво низький рівень українського антисемітизму видно зі співставлення з іншими пострадянськими (особливо з рівнем антисемітизму в Узбекистані, Латвії, Білорусі, в деяких аспектах — у Молдові) та й західними (Польща, Румунія) країнами.

Найбільш поширеними проявами антисемітизму всі роки незалежності були антисемітські публікації і акти вандалізму, рідко фіксувались поодинокі випадки фізичного насилля. Щоправда, в останні 2 роки з'явилися деякі сигнали щодо збільшення кількості і жорсткості саме актив фізичного насилля над євреями. Наскільки можна судити, в 2004-2005 роках порівняно з 2002-2003 роками, а в 2005-2006 порівняно з 2004-2005 роками антисемітські акції прямої дії почастишали. Однак наразі недостатньо фактів для однозначного ствердження зростання кількості випадків насилля — можливо, що останніми роками їх кількість коливається в незначних межах, просто суспільство краще про них поінформовано [4, 278-279; 7].

Натомість мало сумнівів викликає інша тенденція: зростання рівня антисемітизму може бути спричинене певними *штучними* провокаціями, якщо їх залишити поза увагою.

На тенденціях розвитку штучного антисемітизму слід зупинитись окремо, адже саме ця складова — на відміну від природного — явно демонструє вектор зростання рівня.

Досвідом вітчизняного штучного антисемітизму слід вважати ставлення до євреїв у СРСР (релігійні, політичні, культурні заборони), але ця хвиля добігла свого завершення на початку 1990-х років.

На сучасному етапі тенденції розвитку штучного антисемітизму засвідчують, у першу чергу, діяльність різних політичних сил і ЗМІ, а також окремі приклади реакції судової гілки влади.

Перший фактор яскраво проявив себе під час парламентських виборів 2006 року, які, з одного боку, були підкреслено демократичними, з іншого ж, — не виключили боротьбу за мандати і представників політичних партій з виразно антисемітською ідеологією та пропагандою. Це, в першу чергу, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на чолі з О.Тягнибоком і Українська консервативна партія, яку очолює Президент МАУП Г.Щокін. Передвиборча кампанія цих партій засвідчила як позитивні, так і негативні тенденції. Негатив: ксенофобні, зокрема антисемітські, орієнтири цих сил були зафіксовані на програмному рівні (що не завадило партіям бути офіційно зареєстрованими). Позитив: результати виборів показали, що населення не готове підтримати антисемітську ідеологію (УКП отримала 0,09% голосів, ВО «Свобода» — 0,36%) [4, 274].

Інший приклад штучного антисемітизму з боку окремих політичних сил — провокаційні виступи на підтримку В.Ющенка Української національної асамблеї (відомої як «екстремістська організація №1

в Україні) перед президентськими виборами-2004 [7]. (У тій передвиборчій боротьбі були й інші випадки антисемітських провокацій (у зв'язку з тим, що орієнтація «на закордон» була важливим фактором) — найбільш послідовним було активне відпрацювання схеми, згідно з якою один В.Ющенко та його оточення поставали як такі, що таємно співчують антисемітизму [8,11]).

Однак, у цілому, на сучасному етапі становлення української політичної нації можна стверджувати, що антисемітизм як елемент певної політичної ідеології не отримав поширення.

Певні елементи антисемітизму демонструє і діяльність **судової влади**. Яскравими прикладами в цьому аспекті є закриття справи О.Тягнибока (звинуваченого в публічних антисемітських висловлюваннях) та газети «Сільські вісті» (через опубліковані статті професора МАУП В.Яременка, які мали виражену антисемітську спрямованість) [7]. Хоча ці окремі приклади не свідчать про свідоме покровительство антисемітизму з боку судової влади, а скоріше були викликані міркуваннями політичної доцільності, відмови визнати публічні антисемітські виступи такими, що розпалюють міжетнічну ворожнечу, не можуть не турбувати, адже така ситуація породжує відчуття дозволеності ксенофобської пропаганди.

Протягом першого 10-річчя незалежності антисемітизм у цілому не був характерним для українських ЗМІ. У 1998 році спостерігався незначний сплеск, імовірно пов'язаний із активізацією політичного протистояння під час виборів до парламенту. Однак із 2002 року спостерігається радикально інша тенденція — тенденція перманентного зростання кількості антисемітських публікацій із одночасною концентрацією їх у виданнях МАУП. За даними моніторингу В.Міндліна, на той час співробітника київського Інституту юдаїки (сьогодні — експерта Асоціації єврейських організацій і общин (ВААД) України), частка МАУПу в усьому масиві публікацій антисемітського спрямування складала: в 2002 році — 20%, в 2003 — 45%, в 2004 — 58%, в 2005 — 85,2%. Сам же факт зростання кількості антисемітських публікацій в українській пресі демонструє така динаміка: в 2005 році було зафіксовано 661 антисемітську публікацію, в 2004 — 379, в 2003 — 258, в 2002 — 179. У попередні роки вона коливалась: в 2001 році — трохи більше 100, в 2000 — 150, в 1999 — більше 200, в 1998 — 260, в 1997 — 150, в 1996-1994 роках — в межах 200, в 1993-1992 роках — в межах 300 [4,274].

У цілому, потенційна впливовість акцій МАУПу на поширення ідей антисемітизму в Україні визначається такими чинниками:

- наявність філіалів із великою кількістю студентів як у столиці, так і в регіонах країни;
- зростання кількості публікацій антисемітського спрямування;
- зростання кількості видань МАУПу (не тільки через відкриття нових власних, а й через привласнення інших);
- на додачу до публікацій — контакти і надання МАУПівських регалій відомим расистам, зокрема, американцю Девізу Дюку (який, незважаючи на клопотання ВААД України і на розробку її юристами юридичного підґрунтя, так і не отримав заборони на в'їзд до України);
- активна соціально-політична позиція, причому невизначена — через (наприклад, напередодні Президентських виборів — 2004 були

заяви про підтримку В.Ющенка, але здійснювались кроки в напрямі його дискредитації антисемітизмом для зменшення довіри до нього Заходу);

– відмови київської прокуратури відкрити кримінальну справу проти Г.Щокіна.

Незважаючи на чисельність проаналізованих джерел, ми не маємо можливості визначити власне чинники феномена «МАУПівського антисемітизму». Проте найбільш поширеним є припущення про фінансування цих акцій арабською стороною, яке підкріплюється зокрема спостереженнями співпадіння в часі появою антисіоністської агітації на сторінках видань МАУПу зі встановленням тісних контактів із арабськими організаціями й державами, зростанням чисельності студентів із близькосхідних мусульманських країн, організацією Арабського центру та Українсько-арабського інституту міжнародних відносин ім. Аверроеса [8,14] в Академії. Також серед спонсорів-партнерів МАУПу, за даними експерта ВААД України В.Ліхачова, називають посольство Лівії, представництво Палестинської автономії, деякі недержавні арабські організації [9].

Отже, є підстави розглядати політичні фактори розвитку антисемітизму в тісному взаємозв'язку з **економічними факторами**.

Проте економічні фактори працюють не тільки на зростання рівня антисемітизму, а й на зменшення його рівня в загальному контексті виховання міжетнічної толерантності. Зокрема йдеться про фінансування освітніх програм і проектів, спрямованих на ламку стереотипів і виховання толерантності в суспільній свідомості, – зокрема, йдеться про програми Євразійського єврейського конгресу «Толерантність – Уроки Голокосту» для вчителів і учнів загальноосвітніх середніх шкіл, дитячі літні та зимові табори «Джерела толерантності», семінари, тренінги й конференції за участю ЗМІ. У багатьох із цих проектів Голокост як трагедія знищення одного народу, яка відбувалася на тлі байдужості інших (сором через що довгий час був причиною замовчування цієї проблеми) використовується як опорна яскрава точка, відштовхуючись від якої здійснюється інформативний і виховний вплив з метою формування основ толерантності в суспільстві в цілому.

У цілому, ці дитячі табори, тренінги з толерантності для вчителів, проекти, спрямовані на популяризацію вивчення історії Голокосту складають зміст **освітніх факторів** розвитку антисемітизму. Слід підкреслити особливу потенційну роль освіти (а також і ЗМІ) у формуванні етнічної і релігійної толерантності. Тому безперечно позитивними є такі факти: в 1998 році Міністерство освіти і науки запровадило тему «Голокост» в курси з світової історії та історії України в загальноосвітніх школах; в грудні 2000 року МОН рекомендувало викладання історії Голокосту для студентів старших курсів історичних та інших гуманітарних факультетів ВНЗ, створення центрів вивчення та викладання Голокосту в Україні, проведення семінарів та конференцій серед викладачів і студентів; тема «Голокост» включається в програми підвищення кваліфікації вчителів [дет. див.: 10,419-427].

Отже, в цілому, дослідження фіксують відносно низький рівень стихійного антисемітизму в Україні, а збільшення частоти антисемітських проявів за останні 5 років обумовлена його штучним різновидом і більшою мірою пов'язана з діяльністю МАУП. Довгоочікувана

відміна поправки Джексона-Веника стосовно України в березні 2006 року свідчить про визнання США як вагомим актором світової дії зусиль влади у сфері протидії антисемітизму.

Однак на тлі відносно спокійної ситуації з проявами антисемітизму слід відзначити зростання загального рівня **юдофобії** в Україні. Зокрема, як показують соціологічні дослідження В.Паніотто [див.: 11]:

— з 1991 року до 2006 року зменшилась частка мешканців нашої країни, які вважають євреїв такими же громадянами України, як інші — з 73% до 57%. При цьому більш загрозове становище зі зростанням рівня юдофобії спостерігалось в Західному та Східному регіонах України, аніж в Центрі і на Півдні;

— змінилась соціальна дистанція до євреїв, але не однозначно: порівняно з 1994 роком в 2006 році зменшилась частка громадян України, які згодні допустити євреїв як членів своєї родини (з 21,6% до 8,3%) та як близьких друзів (з 16,3% до 12,2%); натомість зросла частка населення, що згодні допустити євреїв як сусідів (з 14,7% до 16,8%), як колег по роботі (з 6,4% до 7,2%), як жителів України (з 15,5% до 19,9%) та як гостей України (з 17,5% до 19,9%). Позитивною тенденцією є зменшення кількості людей, які не пускали б євреїв в Україну (з 8% до 6,6%). Однак у цілому індекс соціальної дистанції збільшився з 13,63 до 4,31;

— загрозовою тенденцією динаміки рівня юдофобії є зростання відсотку тих, хто не хотів би бачити євреїв жителями України серед молоді 18-20 років з 29,9% в 1994-1996 роках до 45,5% в 2004-2006 роках (різниця у відповідних показниках саме стосовно цієї вікової групи є найбільшою). І це на тлі того, що *загальний* рівень ксенофобії є найвищим серед *старших* вікових груп.

Загалом, якщо систематизувати, то в Україні прояви антисемітизму визначаються на трьох рівнях:

— на побутовому рівні — діяльність скінхедів та інших праворадикальних угруповань (наприклад, побиття представників єврейських організацій, іудейських общин тощо);

— на ідеологічному рівні — діяльність ультраправих партій та організацій та окремих засобів масової інформації з популяризації джерельної бази антисемітської ідеології;

— на рівні державної політики — недовіра нормативно-правової бази з питань забезпечення відповідних прав і свобод етнічних груп.

Зважаючи на те, що антисемітизм є невід'ємною рисою західної християнської цивілізації і що в історії єврейства в жодній країні антисемітизм не було викоренено, більш тривожними є не самі його прояви і тенденції розвитку в сучасній Україні, а майже не помітна *реакція* з боку держави і громадянського суспільства й інтелігенції на ці прояви — занадто слабка, щоб бути адекватною масштабу проблеми. Адже послідовне ігнорування державою цього явища може розцінюватись як своєрідна форма державного антисемітизму. Саме цей аспект проблематики розвитку сучасного антисемітизму, на нашу думку, найбільш потребує спеціального дослідження.

Література

1. Гаккель С. Иудео-христианский диалог: точка зрения православия // Евроазиатский еврейский ежегодник — 5765 (2004/2005) / Ред. И.Зисельс,

В.Лихачев (ред.-сост.), А.Федорчук, Л.Финберг, С.Чарный, М.Членов. — К.: Дух і Літера, 2005.

2. Зисельс И. Еврейская община Украины: вчера, сегодня, завтра // И.Зисельс. Если не сейчас ... Статьи, интервью, выступления. 1989-2006 гг. — К.: Дух і літера, 2006.

3. *Евроазиатский еврейский ежегодник* — 5765 (2004/2005) / Ред. И.Зисельс, В.Лихачев (ред.-сост.), А.Федорчук, Л.Финберг, С.Чарный, М.Членов. — К.: Дух і Літера, 2005.

4. *Евроазиатский еврейский ежегодник* — 5766 (2005/2006) / Ред. В.Лихачев, В.Полей, А.Федорчук, С.Чарный, М.Членов (гл. ред.). — К.: Дух і Літера, 2005.

5. Авербух С. Новый антисемитизм в Украине. — К.: Ассоциация национальных и культурных объединений в Украине; Еврейский культурный фонд, 2006.

6. Ксенофобия: испытание чужим / Записала И.Кириченко // Зеркало недели. — 2005. — №38 (566).

7. Лихачев В. Антисемитизм в Украине (2004-2005) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eajc.org>.

8. *Вибори Президента України в контексті міжнародних і міжконфесійних відносин*: Матеріали моніторингу. — Випуск 1. — К.: Конгрес національних громад України; Центр соціально-економічних досліджень «Діаматик», 2004.

9. Лихачев В. Антисемитизм как PR-стратегия: еврейская община Украины между двух огней [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.jig.ru/anti/029.html>.

10. Зисельс И. Боль каждого народа должна становиться болью всего человечества // И.Зисельс. Если не сейчас ... Статьи, интервью, выступления. 1989-2006 гг. — К.: Дух і літера, 2006.

11. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/30112006/press30112006.doc>.

Нестеренко Г.О. Факторы современного развития антисемитизма в Украине: попытка комплексного анализа

Статья представляет попытку философского осмысления проблематики антисемитизма. Автор осуществляет комплексный анализ религиозных, социальных, политических, экономических, образовательных факторов современного развития антисемитизма в Украине, соединение которых формирует две основных тенденции — стихийный и искусственный антисемитизм. Отмечается, что наиболее угрожающей тенденцией становятся проявления так называемого государственного антисемитизма, который по большей части проявляется в игнорировании органами государственной власти искусственных юдофобских провокаций.

Nesterenko G.O. Factors of modern development of anti-semitism in Ukraine: an attempt of complex analysis

Article presents the attempt of philosophical comprehension of the problem of anti-semitism. Author carries out the complex analysis of religious, social, political, economic, educational factors of modern development of anti-semitism in Ukraine, connection of which forms two basic tendencies — elemental (natural) and artificial anti-semitism. It is marked that the most threatening tendency are the displays of the so-called state anti-semitism which mostly appears in ignoring of artificial judophobic provocations by state power organs.

Андрущенко Т. І.

Духовні цінності студентської молоді: сутність, структура, пріоритети

Розглядаються особливості духовних цінностей в системі цінностей сучасної студентської молоді.

Серед системи цінностей, притаманних сучасній студентській молоді — економічних, політичних, екологічних і т.ін. - особливе місце і роль належить цінностям духовним — естетичним, моральним, релігійним тощо. Ця особливість обумовлена статусом «духовного» в житті людини і суспільства загалом. Довгий час ми підневільно підпорядковували «духовне» матеріально-економічним процесам, «дозволяли» йому виявляти (лише!) свою «відносну самостійність». Між тим, «духовне» живе своїм власним життям. Про його автономію якого можна говорити лише умовно. Духовне активно впливає на матеріальне, нерідко випереджаючи його, а тому й задає напрями і характер розвитку. А це означає, що «духовні цінності» можуть посперечатись з предметно-практичними (а тим паче, з утилітарними) цінностями. Виявлення цієї суперечки становить предмет особливої уваги дослідників. Зупинемось на цьому більш детально.

Як відомо, поняттям «духовність» визначають здатність людини керуватися не стільки безпосередніми практичними потребами, скільки почуттями, переконаннями, ідеалами, покладатись на «душу», яка визначає не тільки напрям і характер безпосередньої дії але й всього способу життя особистості.

Довгий час поняття «душі» делегувалось переважно релігійним формам освоєння світу та ідеалістичній філософії. В науковій літературі здебільшого термін «душа» вживають як синонім терміну психіка, протиставляючи таке тлумачення вказаного феномену концепціям, у яких душа розглядається як надматеріальна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в живому тілі. Хоча поняття душі пов'язують то з психікою, то зі свідомістю, то з безсмертною надматеріальною силою, слід зазначити, що фактично характеристику психіки, свідомості, надприродного визначають, наслідуючи Платона, як спроможність бути причиною самого себе.

В марксистській теорії поняття «душі» практично не вживалось. Це збіднювало загальну картину людського існування, розуміння живого процесу її культуротворчої сутності. В останні роки ситуація змінилась. Поняття «душі» у філософії стало майже визнаним. Однак у його змісті і понині вкладаються різні смисли, що обумовлює необхідність визначення, крайньою мірою з метою більш-менш врівноваженої розмови з приводу предмета нашого безпосереднього аналізу.

Узагальнюючи дослідження останніх років, можна зазначити, що термін «душа» характеризує внутрішню сутність людини, сформовану під впливом різноманітних чинників, серед яких слід вирізняти, насамперед, умови і обставини способу життя, характер спадкоємності (роду), особливості навчання і виховання, вплив соціокультурного середовища, в якому відбувається становлення особистості. Душа таким чином постає як внутрішня психологічна установка людини на життя; вона немов би диктує людині спосіб її мислення і дії, поведінки в конкретній ситуації і способу життя в історичному просторі і часі. Через душу і завдяки їй відбувається процес фільтрації зовнішніх впливів. Пропускаючи їх «через себе», душа вибудовує власні ціннісні орієнтації, формує їх архітектоніку, навчається розпізнавати «добро» і «зло», «прекрасне» і «потворне», «справедливе» і «не справедливе».

Відомо, що душа здатна скеровуватися тілесними обставинами, але ця дія не буде відноситися до духовного. Духовність є властивістю душі, яка дозволяє людині ставити матеріальне в залежність від ідеального, а не навпаки. Оскільки діяльність людини визначається різноманітними саморуками душі, які пов'язані з існуючими здобутками духу (духовна культура: суспільним досвідом, естетичними нормами почуття, ідеалами, знаннями, усвідомленнями мети суспільної діяльності), то ці «рухи» потребують конкретизації, що здійснюється за допомогою поняття «духовність».

Здатність людини бути духовною істотою протиставляють іншим властивостям душі (умовним та безумовним рефлексам). Тому часто зазначають, що духовність - це усвідомлення та почуття людиною того, що вона має керуватися у своїй діяльності ідеалами, ідеями, принципами, а не «однохвилинними» бажаннями спричиненими різними станами тіла.

Розглядаючи душу як те, що «робить тіло живим», тобто здатним діяти самочинно (спонтанно - без зовнішніх причин), душу можна розглядати як окремий внутрішній світ людини. Цей світ — животворчий. Він створює й відтворює живе, життєздатне й життєдайне, тобто ціннісно позитивне. «Без душевні» (бездуховна діяльність) імпульси людини, скоріш апелюють до «мертвечини» — антицінностей, що згубно позначаються на людській природі, сутності і культурі. Оскільки вчинки, які були скеровані неусвідомленим можуть мати суспільно катастрофічні наслідки, завжди усвідомлювалася проблема виявлення та стимулювання духовно-спрямованої діяльності як протилежного антидуховному. Духовність постійно протиставляють багатьом іншим властивостям душі. Чим підкреслюють важливість усвідомлення та почуття людиною того, що вона має керуватися у своїй діяльності ідеалами, ідеями, принципами, а не однохвилинними бажаннями. Разом із визнанням залежності людського життя від духу та духовного, з підкоренням душі ідеальним об'єктам, людина стає спроможною змінювати саму себе у відповідності до обраного нею ідеалу, зразком, який може відповідати її мріям, потребами. Слід підкреслити, що це її (людини) власні мрії та ідеали, без яких її (людини) як свідомої істоти бути не може.

Виявлення духовного найчастіше спостерігається у процесах творчої діяльності людини. На відміну від утилітарних і моральних цінностей, існують цінності суто духовні - естетичні. До таких

цінностей відноситься *прекрасне*, тобто таке поєднання певних частин у ціле, яке приносить задоволення від взаємодії з ним. Спостереження єднання частин у ціле, що називають *гармонією*, здійснюється відповідно до певного системоорганізуючого принципу конкретної цілісності. Без визначеності такого принципу гармонію неможливо побачити. За даний принцип слугують прийняті у якості ідеалів суспільні зразки: «модний фасон», «модний колір волосся», «кубічна форма як прийнятий авангардистами канон краси» (кубізм) та т.п.

Центральним поняттям естетичної цінності завжди виступає «краса». Цінність — це краса. На питання ж про те, «що таке краса», однозначної відповіді, мабуть, бути не може. І це зрозуміло. Більш-менш усталого визначення краси в науковій і філософській літературі немає. Історико-філософська традиція від Платона і до наших днів, обґрунтовуючи розуміння «краси» як досконалості предмета у відповідності до його сутності й практичного призначення, дає про неї лише приблизне уявлення.

Різні групи людей мають різні канони краси. У сфері духовної культури взагалі, а студентської особливо, краса здебільшого виступає як певний символ ідеальних культурних цінностей. Особливим проявом краси є художній образ, поширений у мистецтві. Витвори мистецтва, як форма об'єктивації уявлення про ідеал прекрасного, стають предметно-чуттєвим символом краси, еталонним зразком, який зрозумілий багатьом різним людям і сприймається особливо яскраво, гостро виявленими почуттями. Тому саме мистецтво є найбільш поширеною формою виховання здібності до чуттєвого сприйняття та виявлення єдності частин у ціле.

Студентська молодь, в залежності від особливостей свого студентського положення (отримання освіти: гуманітарної, технічної, природничонаукової) має певні естетичні відмінності. Одним групам більше подобаються класичні зразки прекрасного, представлені світовою культурою людства, а іншим - менше. Однак, проведення такого розмежування не має особливого сенсу, оскільки такі естетичні уподобання мають виключно тимчасовий характер і залежать від групи, з якою відбувається регулярне спілкування. Тобто, це не ті переконання, що визначають світоглядну позицію.

Розмежовуючи прекрасне і потворне освітчені молоді люди розуміють їх відмінність визнаючи, що прекрасне - це почуття і усвідомлення людиною того, що здатне приносити людям задоволення, а потворне - це те, що викликає у людини почуття відрази до чогось. Зв'язок краси з ціннісною орієнтацією людини було помічено ще нашими пращурами. Тому краса (гармонія) завжди визнавалася благом, а здатність виявляти її цілеспрямовано виховувалася через формування насолоди від споглядання та переживання прекрасного. І навпаки. Вітсутність гармонії привчають переживати через почуття відрази, негативного сприйняття потворного. Відбувається це за допомогою естетичного виховання, формування певного естетичного смаку. Переживання гармонії (або її вітсутності) через прекрасне і потворне, в житті людини виконує функцію найперших (а тому базових) форм духовної життєдіяльності.

Обов'язково треба враховувати, що в основі свідомого ставлення людини до світу знаходиться визнана суспільством значимість пред-

метів та подій, яка визначена, у першу чергу, не здатністю задовільняти вітальні або індивідуальні духовні потреби, а відповідними суспільними потребами, які виставлені в якості конкретних суспільних зразків (взірець), мір, вимог, ідеалів. Серед них визначальне місце займає уявлення про гідність, честь, добро, совість, красу і т.п., які змістовно змінюються відповідно до історичного часу, епохи, рівня розвитку культури, соціальності.

Зазначимо, що ця різноманітна історичність є лише вираз чогось єдиного універсального, яке виявляє себе у різних формах.

Історично виникли загальні форми уявлень, що виступають як критерії оцінювання людських вчинків - незалежно від того чи складають вони силу руйнування суспільного розвитку, чи силу його відтворення. Міра ціннісного змісту предмету залежить не від того, як він здатен задовольняти життєву потребу тіла, а наскільки він відповідає мірам значущості в суспільстві. Ці виміри здійснюються за певними універсальними критеріями, такими як істина, добро, краса, свобода, честь, совість, гідність, справедливість та ін. Інакше кажучи, це ті скрижалі, на які спирається буття людства, що не є простою формою існування живого (тваринного), їх визнають безпосередньою основою духовної культури людини, ідеалів інтелектуальної молоді, до якої, перш за все, маємо віднести студентство. Взагалі треба враховувати, що духовна культура складається із сукупності звичаїв, цінностей і норм, які регулюють життя людини - її ставлення до себе, до інших людей, до світу в цілому.

Оскільки духовна культура формується як здатність керуватися моральністю, вона виявляє себе у спроможності людини ставити себе на місце іншої людини, не бажати їй того, чого не бажаєш собі, бачити в ній самоціль, а не засіб для задоволення своїх потреб (загальновідомі імперативи сформульовані І.Кантом). Універсальними формами духовної культури є міфологія та релігія, мистецтво, філософія, мораль. Перші дві подають людську духовність в уявленнях і ритуалах, мистецтво - в чуттєвих образах, філософія - в поняттях, мораль - в нормах поведінки. Ці форми вирізняються між собою і характером впливу на людину. Релігія діє опосередковано через надприродні сили, богів, святих; мистецтво - через форми матеріальних носіїв (архітектуру, живопис, музику, слово ...); філософія - через поняття про відношення людини і світу; мораль - через безпосереднє відношення людини до людини. Тому саме мораль складає духовну основу суспільства, формує найпершу форму життєвого ідеалу. Мораль, як система поглядів, уявлень і норм, які регулюють поведінку людей, створює узгодження вчинків окремих осіб з інтересами інших, певної людності, суспільства в цілому.

Як доводять факти, за межами суспільства дитина людини людиною не стає. Тому, цілком адекватно сприймається існування суспільства, як безпосередня умова існування людини. Тому і мораль ми повинні визнати не тільки умовою існування суспільства, а й безпосередньою умовою існування окремого індивіда.

Характерною рисою моралі є те, що вона не спирається на спеціальні інституції, які примушували б окрему людину виконувати моральні норми. На відміну від права або релігії, за якими стоять держава або церква, мораль спирається на силу громадської думки,

самосвідомості, виховання, авторитет, совість. Будучи безпосередньо пов'язаною із свідомістю, мораль здійснює роль регулятора поведінки через уявлення індивідом переживань, ставлення, вражень та думок інших людей, які виникають при певних обставинах. Тільки та людина, яка спроможна уявити думки інших людей про її вчинок здатна відчувати сором, невпевненість і т.п. Людина, яка дотримується моральних принципів визначається як вихована.

Слід пам'ятати, що честь, гідність, совість притаманні людині не тільки як моральні поняття, а й як певне чуттєво-емоційне переживання, яке супроводжується усвідомленням конкретних їх проявів. Їх емоційне наповнення виникає тому, що вони є формами самоусвідомлення, тобто уявленнями про конкретне ставлення оточуючих людей до особи. Істотною властивістю таких уявлень полягає у тому, що вони впливають на самопочуття людини у світі людей, обов'язково зворушують почуття.

Наприклад, поняттям «гідність» визначається ставлення людини до самої себе і суспільства до неї, як до визнаної цінності. Цим поняттям позначається сукупність уявлень про самоцінність особистості, її моральну рівність з іншими людьми, за допомогою яких визначають міру суспільної цінності людини. Уявлення про гідність виконують функцію регулятора людської поведінки: у будь-якій ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити свого «реноме».

Будучи невід'ємною рисою свідомості і регулятивним принципом поведінки гідність дозволяє усвідомлювати людині власне суспільно-історичне місце, ідеали життя, визначати сенс власного існування.

Гідність безпосередньо виявляє себе через усвідомлення, яке переживається відповідними почуттями, свого суспільного значення, на противагу переживання соціальної пригніченості.

У свою чергу, поняттям «честь» визначається ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї з боку суспільства, як до представника певної людності. Поняття честь вказує на визнання приналежності особи до певної верстви, спільноти, властивості якої притаманні окремій людині як представнику окремого кола людей. Така належність вимагає від індивіда дотримання певних зразків поведінки щодо підтримання репутації особи та самоповаги тієї спільноти, до якої він себе відносить. Отже, усвідомлення честі виконує функцію самозбереження певної спільноти як певного якісного утворення.

Невідповідність дій людини певним зразкам групової поведінки усвідомлюється як втрата честі, що часто призводить до цілеспрямованої самоізоляції групи від окремого індивіда.

Також треба звернути увагу і на поняття «совість», яким визначається здатність людини здійснювати певні вчинки усвідомлюючи ставлення інших людей до її вчинків. Дана властивість забезпечує здатність особи до самоконтролю за виконанням своїх обов'язків перед суспільством і самим собою, що суспільством визнається як показник моральної досконалості та самодостатності. Самооцінний характер совісті виявляється у почутті морального задоволення своїми вчинками або почутті сорому за них. Наявність феномена совісті засвідчує певний рівень інтелектуальної досконалості індивіда, так як здатність уявити думки та почуття інших людей, це властивість

уявляти собі таке, що існує тільки у формі духовного, а не матеріального.

Існування совісті безпосередньо виявляє себе у вигляді усвідомлення почуття свободи і відповідальності людини, щодо вчиненого нею перед суспільством (самим собою як суспільною істотою), яке здійснюється за допомогою суспільних норм і правил життя, що стали її (людини) власним переконанням.

У формі зразку виявлення честі, совісті та гідності різні народи створюють образ певного героя вчинку (окрема особистість, група людей, певна спільнота), який визначається тим, що перебирає на себе більшу аніж інші міру відповідальності, володіє гострим відчуттям нагальних потреб свого часу, здатний завдяки власним інтелектуальним, фізичним, морально-психологічним якостям істотно впливати на перебіг подій. Героїчне буття людини складає систему взаємозумовлених духовних, вольових і діяльно-практичних основ, єдність ідеалів, переконань, моральних особливостей (переконаність, впевненість, відчуття обов'язку, хоробрість, відвага, вміння у вирішальний момент мобілізувати вольові зусилля), єдність замислу, намірів, мотивів і діяльності. Такі зразки дозволяють розвивати уяву окремих індивідів, створюють образ певного суспільного ставлення до конкретних вчинків.

Суспільний простір прояву честі, совісті та гідності надзвичайно широкий: сфера економіки і політики, науки (експериментально-дослідницька діяльність) і виробництва, побуту і т.ін. Кожна історична епоха породжувала власні зразки носіїв честі, совісті та гідності, які зображувалися в народній (фольклорній) культурі. Одночасно, гідність, честь, і совість є поняття, якими люди усвідомлюють свою суспільну сутність. Для цього використовується більш загальне етичне поняття «порядність», яким визначається ставлення до інших людей взагалі. Порядність складає процес усвідомлення людиною своєї причетності та відповідальності за долю інших людей.

У кожному конкретному випадку порядність визначає зміст певних вчинків через розмежування порядності і непорядності. Критеріями при цьому слугують суспільні моральні норми оцінки людських дій. Порядна людина є безпосереднім носієм та суб'єктом загальних суспільних цінностей: добра, краси, правди, виявляє себе гідною, достойною, чесною. Як правило, людську порядність вбачають у конкретних позитивних вчинках: відповідальності за долю інших людей, особистої причетності до суспільного життя.

Основу порядності окремої людини складає здатність до усвідомлення за непересічну умову свого існування у якості людини, тобто найвищою цінністю свідомого життя. Тому людська порядність обов'язково визначає загальну життєву позицію особистості, яка є безпосереднім суб'єктом суспільного життя. І навпаки - непорядна людина являє собою силу руйнування умов існування суспільства, а тому і самої себе як людини, тобто розумної, свідомо діючої особи.

Зрозуміло, далеко не кожен досяг такого рівня розвитку розумових властивостей, що здатен розуміти та відчувати суспільство як головну умову свого індивідуального буття. Порядність, здебільшого, пов'язана з певним рівнем розвитку розумових властивостей, бо вимагає уявлення про таку причину власного буття, яку можна

усвідомити лише за допомогою мислення. Достатній рівень розвитку мислення та розумових здібностей для осягнення властивостей буття, які без свідомо здійснюваного мислення не виявляють себе, визначають як інтелігентність. Інтелігентністю ми називаємо такий рівень інтелектуальної діяльності, який дозволяє керуватися людині знанням ідеальних сутностей.

Інтелігентність слід визнати як одну із складових необхідних умов духовності людини, повноцінного духовного. Найбільш виразно вона виявляє себе у колі освічених людей, студентської молоді, зокрема.

Слід вказати, що моральні норми і оцінки застосовують не лише до поведінки окремих осіб, але й до діяльності колективів, партій, народів, націй, держав. Завдяки свідомому використанню у своїй поведінці та діяльності норм і принципів моралі, суспільно визнаних духовних цінностей людина стає моральною, духовною істотою, виступає не лише об'єктом суспільного впливу, а й як його творець, тобто самодіяльна особа, якій притаманна самосвідомість, людські почуття і переконання.

Моральні вимоги суспільства людина засвоює в процесі взаємодії з іншими людьми, освоєння культури, виховання, які формують не тільки уявлення про належну суспільну поведінку, а й про олюднені (інтелігентні) почуття - обов'язку, совісті, відповідальності, честі та гідності. За допомогою уявлень про норми, цінності, ідеали, молода людина регулює не тільки свою поведінку, але й дає моральну оцінку, виявляючи своє ставлення до вчинків інших, чим реально створює суспільні взаємозв'язки.

В історії філософії, етиці, літературі протягом віків описується феномен порядності, честі, совісті, гідності, їх сутність і прояви, спонукальні мотиви і наслідки, генезис і еволюція. Наприклад, міфологічна культура зображує носія цих властивостей як людську істоту, яка наділена надзвичайними здібностями і силою, перебуває під егідою богів і за їхньою допомогою здійснює подвиги. Пересічна людина нездатна поєднати у собі всі ці властивості. Багато героїв стародавніх міфів є напівбогами (Геракл, Ахілл, Гільгамеш). В античній Греції носіями честі, совісті гідності вважалися не лише легендарні царі, военначальники, богатирі, але й ті особистості, які навіть після смерті продовжували впливати на суспільну свідомість. Героями називали засновників міст, митців, філософів, видатних законодавців (наприклад Солон) і політиків, визначних благодійників, прародителів племен і общин (наприклад Ромул і Рем).

Слід зазначити, що герої по різному впливають на події: позитивно і негативно. Негативний герой складає образ відсутності честі, совісті та гідності (Герострат, Нейрон, Калігула), вказує на відповідне суспільне ставлення до певних вчинків. Однак, незалежно від історичних змін зберігається певна наступність образів порядності. Це елементарні правила людського співжиття: повага до результатів праці, взаємодопомога, повага до старших, повага до батьків, піклування про дітей і т.п.

Студентська молодь, як і більшість людей взагалі, активно використовує такі загальноприйняті поняття як «добро» і «зло», «прекрасне» і «потворне», «справедливе» й «несправедливе». На нашу думку, добро і зло слід розуміти як суб'єктивні визначення певних подій,

вчинків, що можуть бути характеристикою конкретних явищ. При цьому поняття «добро» складає найбільш загальне виявлення духовного в людині.

Існують уявлення, ніби духовного взагалі не існує, що дух це вигадка хибної свідомості. Людина на підставі таких поглядів, розуміється як утилітарна, егоїстична істота, яка живе тільки матеріальними потребами тілесного. Таке розуміння створює поняття індивіда як раба власної чуттєвості, який свідомо погоджується на своє рабство. Відчуття людини, при цьому, проголошуються результатом дії об'єктивних обставин, від яких індивід визнається абсолютно залежним. Якщо ми визнаємо наявність факту здатності людини до волевиявлення, творчості, то повинні відмежуватися від цих примітивних уявлень. Душа людини рахується не тільки з матеріальними, а й з ідеальними обставинами.

Слід визнати, що такі теорії вульгаризованого матеріалізму спираються на реальний фактичний матеріал. Твариноподібні люди існують реально. Реально можуть існувати і суспільно політичні умови, які масово перетворюють людей на суспільство рабів, де панує рабський дух чуттєвого задоволення. У такому суспільстві, «людина» не уявно, а реально може бути «людським фактором», «живою машиною», масами, натовпом, яка керується у своїх діях лише образами чуттєво даних потреб свого тіла (згадаємо широке розповсюдження примітивних уявлень про комунізм - «суспільство, у якому можливе необмежене задоволення бажань і потреб»). Подібні теорії бездуховності обгрунтовуються абсолютизацією відповідних фактів, що відображають реально існуючу частину бездуховного життя, теоретично слугують відтворенню антидуховного, в житті людності. За таких умов лише чуттєво дане може визнаватися як «добро». Тоді чуттєво не дані уявлення про нові можливості людства, які виникли внаслідок творчої думки, залишаються поза увагою такої свідомості.

Однак, наявні і протилежні факти, які визнаються вагомими для студентів. Вони доводять, що серед нас живуть люди - носії духу, яких не влаштує бездуховне життя, тваринний рівень розуміння добра, вони беруть на себе складну справу затвердження духовності, свободи волевиявлення, творчості - як вищого блага, основи творіння добра. Студенти, у своїй більшості, вірять, що душа людини спроможна самочинно починати певний етап, змінюючи не тільки матеріальні, а й духовні умови життя. Зв'язок людської душі і духу настільки нерозривний, що поки існує людина навіть бездуховність виявляє себе як певне духовне утворення. Однак, «бездуховний дух» спроможний лише до паразитного існування на тлі духовності, а отже, бездуховність - це зло.

Найчастіше бездуховність виявляє себе у формі аморальності руйнування моральної основи суспільства.

Якщо духовність - творча сила формування людської душі, то бездуховність - сила руйнування людського в людині, фактично перетворення людини на тварину. Не даремно людей, що сіють бездуховність, існують бездуховно, називають «нелюдами». Пересвідчитися в існуванні нелюдів (людей проникнутих бездуховністю) можна на безлічі фактів. До них ми можемо віднести війни,

зброю здатну знищити усе живе на Землі, злочинність, хапужність, байдужість, зневагу, егоїзм та інші різноманітні вияви зла, які студентська молодь засуджує.

У свою чергу, використання студентами понять «добро» і «зло» виконує функцію формування почуття особистої відповідальності за власні вчинки. Враховуючи, що поняття «відповідальність» означає усвідомлення людиною (людністю) свого обов'язку перед студентською громадою, суспільством або іншою людиною, слід визнати, що воно дозволяє виявляти суть і значення певних вчинків, узгоджувати їх з процесами суспільно розвитку.

Оскільки суспільство усвідомлюється як необхідна умова буття студентства, то пізнання цієї реальності сприймається як умова вільного буття індивіда. Ця обставина усвідомлюється студентами досить виразно. Суспільне буття є непересічна умова буття індивідуального, тому усвідомлення суспільства головною умовою власного існування відбувається за допомогою визначення власної відповідальності, самовизначення своїх мрій, ідеалів, вчинків через поняття «добро» - «зло».

Відповідальність має різні форми, які відповідають різним сферам її прояву: відповідальність політична, моральна, правова, партійна, історична та ін. Залежно від носія (суб'єкта) можемо розрізнати відповідальність особисту (або персональну) та колективну. Співвідношення особистої і колективної відповідальності взаємоумовлене: відповідальність особи перед групою невід'ємна від відповідальності колективу перед особою. Такий взаємозв'язок визнається головною умовою виникнення відношення відповідальності, яке складає важливу властивість спільного співжиття. Без феномену відповідальності існування суспільства, малих та середніх груп стає неможливим, воно деградує та саморуїнується (розпадається). Тому усвідомлення відповідальності студентами відбувається як усвідомлення особою свого зв'язку з певною людністю (товаришем, сім'єю, народом, колективом і т.д.), яке розуміється як умова власного існування. Також існує зворотній зв'язок - певна людність усвідомлює свою відповідальність перед певною особою, бо інакше вона морально не здатне вимагати від неї відповідальних вчинків. Так чи інакше, у колі студентів (особливо гуманітаріїв) здатність усвідомлювати своє колективне ставлення до певної особи має визначальне значення. Відбувається таке усвідомлення через визнання, що колектив (більшість) бажає певній людині зла або добра; визнає її за добру або злу; оцінює її вчинки негативно або позитивно.

Враховуючи, що відповідальність особистості завжди пов'язана із наявними умовами, за яких людина реально здатна або нездатна виконати певні вимоги громади, здійснити вибір і передбачити наслідки своїх дій, скоєне «зло» може розглядатися через співвідношення з поняттям «свобода». У зв'язку з даним співвідношенням зазначимо, що в історії світової думки вже давно була сформульована проблема усвідомлення феномену відповідальності «за заподіяне зло». Ця проблема теоретично розв'язується в залежності від вирішення питання: чи можна взагалі людину вважати вільною в своїх діях. Тільки у випадку визнання свободи дій людини, індивіда є сенс розглядати проблему відповідальності за

певні вчинки. У разі заперечення індивідуальної свободи - особа проголошується невідзвітною перед громадою.

Наведене має фактуальні підтвердження. Сьогодні в колі студентської громади різних рівнів свобода волевиявлення визнається однією з найбільших цінностей власного і суспільного життя. Тим самим, ідея відповідальності (власної та групової) актуально присутня у світоглядних самоусвідомленнях студентів. Зазначена обставина пояснює політичну орієнтованість студентів на демократичні цінності, які сприймаються як протипага тоталітарним, не зважаючи навіть на те, що останні можуть рекламуватися під гаслом мінімальних гарантій матеріального добробуту кожного.

Література

1. Гегель Г.В. Эстетика: в 4-х т. — М.: Искусство, 1971. — Т.3.
2. Термінологічний словник // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / М. Зубрицька (Упор.) — Львів: Літопис, 1996.
3. Табачковський В. Образ людини: від «родової всезагальності» до «тотальності індивідуальної екзистенції» // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. — К.: Наукова думка, 2004.
4. Богрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М.: Добросвіт, 2000.
5. Шевченко А. К. Проблема понимания в эстетике. — К.: Наук. думка, 1989.
6. Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. Диалектика эстетического как теория чувственного познания. — К.: Вища школа, 1979.

Андрущенко Т.И. Духовные ценности студенческой молодежи: сущность, структура, приоритеты

Рассматриваются особенности духовных ценностей в системе ценностей современной студенческой молодежи.

Adruschenko T.I. Intellectual values of the student-age youth: the essence, structure and priorities

Review of peculiarities of intellectual values within the value system of the contemporary studentship.

Терепищій С. О.

Поняття «стандартизація вищої освіти» в сучасному філософсько-освітньому дискурсі

Розглядається концептуалізація поняття «стандартизація вищої освіти» в сучасному філософсько-освітньому дискурсі. Дається узагальнене визначення даного поняття для його використання в інших дослідженнях.

Соціокультурна трансформація суспільства на початку ХХІ ст. значно загострила проблему взаємної адаптації освіти і самого суспільства, без розв'язання якої не варто сподіватися на прогресивний поступ людства. Основною глобальною тенденцією урегулювання цієї проблеми виступає феномен стандартизації освіти.

Виникають протиріччя між національними традиціями в сфері вищої освіти та міжнародними стандартами, між педагогічною творчістю та імперативністю стандартів. Стандартизація вищої освіти впливає на зближення систем освіти різних країн, що актуалізує проблему їх уніфікації. І це зрозуміло. Адже через властиву освіті спрямованість у майбутнє освітні стандарти потенційно можуть стати чинником як суспільного прогресу так і регресу [21].

Андрущенко В.П. вказує, що загрози на шляху утвердження цивілізованої України в перехідний час можна відвернути шляхом формування організованого суспільства, яке «...має свої особливості й існує за усталеними стандартами, що поступово замінюються (оновлюються) перманентними нововведеннями» [23]. Не має сумніву, що це стосується і прогнозованого оновлення стандартів вищої освіти.

Загалом зростаючий інтерес дослідників до стандартизації вищої освіти зумовлений потребами освітньої практики. Багатоаспектність даного феномену зумовлює його розгляд представниками широкого спектру наук — філософії, педагогіки, методики окремих дисциплін, соціології, економіки, теорії державного управління та інших.

Аналіз наукової літератури показує, що найбільш детально стандарти та стандартизацію досліджують крізь призму педагогічної науки такі українські вчені як С.Гончаренко, Ю.Жидецький, С.Сисоєв, Н.Ничкало, Т.Фініков, А.Лігоцький, Н.Пастернак, Х.Лах, О.Радковська, російські вчені В.Безпалько, Н.Селезнева, Я.Нейматов, В.Соколов та інші.

Філософські дослідження окремих аспектів даного феномену знаходимо в роботах українських вчених В.Андрущенка, М.Михальченка, В.Кременя, В.Вікторова, К.Корсака, російських вчених В.Зінченка, Н.Нікандрова.

Поширеним є розгляд проблеми стандартів як складової освітньої політики у роботах вітчизняних дослідників В.Лугового, О.Ляшенко,

В.Гальперіної, Т.Яценко. Серед російських вчених слід назвати А.Субетто, Л.Майборода, Г.Бордовського, Ю.Ларіна, А.Глушенко, В.Шадрікова, О.Смірнова.

Історичний аспект стандартизації освіти розглядають Т.Фініков, О.Шаров, Н.Авшенюк.

Згідно позицій наук з державного управління проблему досліджують С.Майборода, Н.Колісніченко, О.Дубровка, Ж.Таланова, М.Білінська, І.Солоненко, Н.Синицька.

Значного поширення набув підхід вітчизняних науковців до проблем стандартизації та якості в освіті з економічної точки зору. Це ілюструють роботи таких вчених як В.Супрун, А.Лігоцький, О.Кратт, Г.Лопушняк, П.Коваль, І.Ходикіна, М.Яструбський, Л.Лелик, Л.Плахотнікова, Л.Антошкіна, Д.Бондаренко, Н.Жигоцька, А.Лялюк, Н.Верхоглядова та інших.

Значну групу досліджень становлять прикладні розробки державних стандартів вищої освіти таких українських вчених, як В.Супрун, А.Лігоцький, С.Андрусенко, В.Домніч, В.Леонтович, В.Гапон, Ю.Комар, Ж.Петрова, Р.Вернидуб, К.Левковський, Т.Морозова, В.Петренко, Я.Болюбаш і інших.

Проблему стандартизації освіти розробляють зарубіжні вчені Б.Барнек, Г.Бендарчик, С.Квятковський, Т.Новацький, Ф.Шлюсек, М.Буткевич, П.Грутгінс, Й.Крайтон, Д.Равич, У.Станс, Г.Хілл, Б.Оскарссон, Р.Янг та інші.

Цінним для нашого дослідження є робота білоруського вченого О.А.Олекс «Управління розвитком освіти: організаційно-педагогічний аспект» в якій окремий розділ присвячено філософії стандартизації освіти [17].

Окремо варто назвати ґрунтовне дослідження природи освітнього стандарту російського дослідника В.І. Байденка «Освітній стандарт: теоретичні і концептуальні основи (досвід системного дослідження)» [1].

Проте аналіз джерельної бази показує, що як в Україні так і закордоном відсутні ґрунтовні філософські роботи, спеціально присвячені цілісному критичному баченню феномену стандартизації вищої освіти.

Метою даної статті є концептуалізація поняття стандартизація вищої освіти в в сучасному філософсько-освітньому дискурсі. Також ми спробуємо дати власне узагальнене визначення даного поняття для його використання в майбутньому дослідженні.

Поняття «стандартизація вищої освіти» тісно пов'язане з поняттям «стандарт вищої освіти». Відповідно з статтею 1 Закону України «Про вищу освіту» стандарт вищої освіти — це сукупність норм, які визначають зміст вищої освіти, зміст навчання, засіб діагностики якості вищої освіти та нормативний термін навчання [9].

Номологічний аналіз сучасного українського законодавства у сфері освіти, загалом, і, зокрема, вищої освіти вказує на високий рівень уваги до стандартів, як наріжних каменів у фундаменті вітчизняної системи освіти.

Так, стаття 15 Закону України «Про освіту» вказує, що державні стандарти освіти встановлюють вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки в Україні. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти [10].

Згідно із статтею 11 Закону України «Про вищу освіту» систему стандартів вищої освіти складають державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів. Стандарти вищої освіти є основою оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм навчання [9].

Кабінетом Міністрів України затверджені вимоги до державних стандартів вищої освіти (постанова КМУ від 7 серпня 1998 р. № 1247), в яких наголошується, що державні стандарти вищої освіти встановлюють вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання вищої освіти. Відповідність освітніх послуг державним стандартам вищої освіти визначає якість освітньої та наукової діяльності вищих навчальних закладів.

Державні стандарти вищої освіти застосовуються з метою забезпечення якості вищої освіти і потреб народного господарства, науки та культури у фахівцях, а також розроблення, впровадження та удосконалення нормативної і навчально-методичної бази, що регламентує підготовку фахівців з вищою освітою.

Державні стандарти вищої освіти є обов'язковими для виконання усіма суб'єктами в системі вищої освіти [17].

Таким чином держава встановлює, що саме освітні стандарти є стрижнем освітньої системи та еталоном діяльності усіх суб'єктів вищої освіти.

Цікава позиція Президента України В.А.Ющенко, який 1 вересня 2007 року відповідаючи на запитання студентів під час прямого телемосту «Освічена молодь – інвестиція для України», сказав: «Якщо освіта залишиться без змін, пряме арифметичне фінансування цього сектору є безперспективне». Одним із шляхів прогресивних змін в системі освіти Президент України вважає стандартизацію: «На мій погляд, нам треба пройти з глибоким розумінням три щаблі модернізації національної освіти. Перше, це є *стандартизація*... Безумовно, повинна відбуватися універсальна стандартизація навчального процесу, зокрема, уніфікація навчальних програм, їх уніфікація із міжнародним досвідом» [24].

Отож існує розуміння важливості стандартів на рівні держави. Маємо закріплене трактування поняття «стандарт вищої освіти». Проте міждисциплінарний характер феномену стандартизації освіти зумовлює відсутність єдності науковців у визначенні понять «стандарт вищої освіти», «освітній стандарт», «стандартизація освіти». Плутанина із термінами підсилюється паралельним використанням понять «стандарт освіти», «державний стандарт освіти» і «освітній стандарт», «стандартизація освіти» і «стандартизація у сфері освіти» тощо.

Н.Н. Воскресенська, аналізуючи іноземну практику стандартизації освіти, вказує, що не завжди використовується термін «стандарт», можуть використовуватися поняття «базовий (основний) зміст», «стержень (ядро) змісту», «загальнонаціональний зміст освіти» і ін. (Basic Curriculum, Core Curriculum, National Curriculum). [3,113] Проте найпоширенішим є саме термін «стандарт».

Однією із основних причин розбіжностей в розумінні цього ключового поняття можна вважати його перенесення із виробничо-технічної сфери в сферу освіти, що неминуче викликає різні тлумачення.

Так, в «Сучасному тлумачному словнику української мови» за редакцією В.В. Дубічинського знаходимо декілька значень слова «стандарт»:

По-перше, норма, зразок, мірило. По-друге, прийнятий тип виробів, який відповідає певним вимогам. По-третє, щось позбавлене індивідуальних особливостей, оригінальності; шаблон, трафарет. [20,673]

Слово «стандартизація» теж має два значення: по-перше, встановлення єдиних норм і вимог на готову продукцію, напівфабрикати, сировину й матеріали. По-друге, позбавлення кого-, чого-небудь оригінальності [20,673].

Звернемо увагу на те, що упорядники словника розкривають поняття стандарт через поняття норми, зразка, мірила, хоча між ними існують семантичні відмінності. А тлумачення стандарту як чогось, що позбавлене індивідуальних особливостей, оригінальності та у значенні шаблону, трафарету звертає увагу на проблему уніфікації освіти.

У Великому енциклопедичному словнику (Росія) знаходимо такі визначення: стандарт (від. англ. standard – норма, зразок), в широкому сенсі слова – зразок, еталон, модель, що є вихідними для співставлення із ними подібних об'єктів. Стандарт, як нормативно-технічний документ встановлює комплекс норм, правил, вимог до об'єкту стандартизації.

Стандартизація – процес встановлення і застосування стандартів [2,1144].

Для впорядкування стандартів на міжнародній арені існує Міжнародна організація із стандартизації (ISO). За офіційним визначенням цієї найавторитетнішої глобальної організації у даній сфері, стандартизація – це встановлення і застосування правил з метою впорядкування діяльності в певній галузі на користь і при участі всіх зацікавлених сторін [22].

Міжнародні стандарти є необхідним базовим компонентом побудови єдиного європейського освітнього простору, що підвищить ефективність, а відтак, конкурентоспроможність європейських країн на міжнародному ринку.

Очільники всесвітніх організацій у сфері стандартизації наголошують у своєму посланні «Глобальні стандарти для глобального інформаційного суспільства», що міжнародні стандарти – це угоди на підставі найкращих практичних досягнень, розповсюджених і прийнятих у всьому світі. Вони є результатом процесу, що ґрунтується на шести принципах, визначених Світовою організацією торгівлі (WTO), – вони є відкритими, прозорими, неупередженими та узгодженими на основі консенсусу, ефективними та доречними, зрозумілими, поліпшуваними.» [18,19].

У педагогічній літературі одне із перших визначень стандартів дає у 1995 році Г.А. Стрюков: стандарти – це нормативні вимоги до об'єкту (системи), визначені в формі, що дозволяє перевірити (проконтролювати) відповідність об'єкта цим вимогам [19,13].

Провідним українським дослідником проблеми стандартів і стандартизації в освіті є С.У. Гончаренко. В Українському педагогічному

словнику за його редакцією стандарт освіти визначається як система основних параметрів, що приймаються за державну норму освіченості, яка відображає соціальний ідеал і враховує можливості реальної особистості й системи освіти по досягненню ідеалу. Основними об'єктами стандартизації в освіті є її структура, зміст, обсяг навчального навантаження й рівень підготовки учнів. Стандарт освіти визначає обов'язковий мінімум змісту основних освітніх програм, максимальний обсяг навчального навантаження учнів чи студентів, вимоги до рівня підготовки випускників і є основою для створення ряду нормативних документів (навчальних планів, положень про акредитацію навчальних закладів, атестації кадрів тощо). Існують як стандарти загальної середньої чи вищої освіти, так і стандарти знань з окремих наукових галузей (стандарти мовної, математичної, літературної, фізичної освіти) [6,318].

Схоже визначення наводить В.І. Гороя, яка вважає, стандарт освіти — це система параметрів, що приймаються в якості норм освітньої політики, які відображають суспільний ідеал освіченості і враховують можливості реальної особистості та соціуму по досягненню цього ідеалу. А стандартизація - це діяльність, яка полягає в знаходженні рішень для навчальних і виховних задач, що повторюються, управління освітою і педагогічною наукою, що спрямована на досягнення оптимального ступеню упорядкованості в науці і практиці. [7,54]

Інше визначення, що розкриває поняття освітніх стандартів знаходимо в «Педагогічному енциклопедичному словнику», що підготовлений групою російських вчених під керівництвом Б.М. Бім-Бада:

Стандарти освітні — цілі навчання і виховання, обов'язкові вимоги до освіти, що закріплені в особливих нормативних документах... Стандарти визначають обов'язковий мінімум змісту основних освітніх програм, максимальний об'єм навчального навантаження осіб, що навчаються, вимоги до рівня підготовки випускників. Для осіб що навчаються та мають порушення в психофізичному розвитку можуть бути встановлені спеціальні освітні стандарти. На основі освітніх стандартів розробляються навчально-методичні документи, що орієнтовані на різноманітні технології навчання. Освітні стандарти також являються основою для об'єктивної оцінки рівня освіти та кваліфікації випускників незалежно від форми отримання освіти [15,279].

Розгорнуте трактування понять «стандарт», «стандарти освіти», «стандартизація» і «стандартизація в сфері освіти» знаходимо в російському «Словнику по освіті і педагогіці» під редакцією В.М. Полонського.

Так, стандарт — це нормативно-технічний документ, що розроблений в співпраці і в згоді всіх зацікавлених сторін, в якому встановлюються правила для всезагального і багаторазового використання, загальні принципи або характеристики, які стосуються різноманітних видів діяльності або їх результатів, що спрямовані на досягнення оптимального ступеню впорядкованості у визначеній ситуації.

Стандарти освіти — система основних показників, які приймаються у якості державної норми освіченості, що відображають загальний ідеал і враховують можливості реальної особистості і системи освіти по досягненню цього ідеалу.

Стандартизація — діяльність, що спрямована на впорядкування певних сфер промисловості, послуг, науки і т.д. шляхом встановлення деякого положення для його всезагального і багаторазового використання у відношенні реально існуючих задач, а також приведення до єдиних нормативів оцінок вимірювання, завдяки чому з'являється можливість співставлення результатів. Проявляється в процесах розробки, публікації і застосування стандартів, в підвищенні ступеню відповідності продукції, товарів і послуг до їх функціонального призначення і якості, в допомозі науково-технічному прогресу за рахунок відбору і затвердження найкращих зразків товарів, науково-обґрунтованих норм і правил обслуговування, поведінки, методик і технологій.

Стандартизація в сфері освіти — діяльність, що спрямована на встановлення і застосування правил з метою ефективного системи навчання і виховання, управління освітою і педагогічною наукою [16,69].

Більш лаконічне визначення освітнього стандарту сформульоване групою вчених із Томського університету (Росія).

Вони вважають, що освітній стандарт — це санкціонований органами державної влади варіант найбільш узагальненого опису змісту навчальної дисципліни, що визначає її специфіку і місце серед інших навчальних дисциплін, які складають зміст загальної чи професійної освіти» [12,15]

Найлаконічніше тлумачення поняття стандартизації сформулювала О.Локшина у виступі на науково-практичному семінарі АПН України «Педагогічні інновації в зарубіжній школі» 7 травня 2007 року: вона визначила стандартизацію як обов'язкову нормативну проекцію найсуттєвішої частини змісту освіти.

Оригінальним є визначення відомого російського вченого В.Н. Гінецінського, який вважає, що освітній стандарт — це вихідний рівень нормативної фіксації (опису, проектування, конструювання) змісту навчальної дисципліни у формі визначення переліку її базових понять, опису існуючих підходів до їх інтерпретації, назви основних її розділів [5,14].

Також не можна не погодитись із визначенням Д. Дмитрієва, який розуміє державний стандарт освіти як мінімальний початковий рівень освітченості, без якого немає освітченої людини і повноправного громадянина. Це межа, не досягши якої неможна зупинитися без ризику викликати деградацію особистості [8,6].

Західні вчені Альберт Тайджман і Т. Невілл Поствейт у праці «Моніторинг стандартів освіти» визначають стандарт як ступінь оволодіння матеріалом, неодмінний для того, щоб досягти якоїсь мети, еталон належного, соціально і фактично бажаного рівня навчальних досягнень. Стандарт освіти можна представити як визначення бажаного рівня успішності й оволодіння змістом навчання» [13,16].

Б.С. Гершунський та В.М. Березовський, вірно вказують на подвійний прояв феномену стандартизації — це і процедура, що супроводжує етапи цілепокладання і оцінка результативності в будь-якій сфері [4,28].

Два значення поняття стандарт освіти пропонують також російські вчені Г.М. Коджаспірова та А.О. Кожаспіров в Словнику по педагогіці. Вони вважають, що стандарт освіти, це:

По-перше, основний документ, в якому визначені кінцеві результати освіти по навчальному предмету. Складаються для кожного ета-

пу та виду освіти. Структура стандарту включає: мету і завдання предметної освіти, терміни і закономірності, знання і уявлення, уміння і навички, технологію перевірки результатів освіти.

По-друге, змістовне ядро освіти, що включає в себе матеріал, необхідний і достатній для досягнення цілей середньої освіти на загальнофедеральному рівні. Відображає мінімум змісту освіти [11,232].

Білоруський дослідник О.А. Олекс вважає, що стандартизація — це діяльність, направлена на досягнення оптимального ступеня впорядкування в системі освіти і в кожній з її підсистем за допомогою встановлення положень для загального і багатократного застосування відносно реальних існуючих і потенційних завдань [14,44].

Найбільш повне визначення поняття «освітній стандарт» сформулював на основі ґрунтовного дослідження В.І. Байденко. Він вважає, що освітній стандарт це «образ» освіти в її суттєвих параметрах, який відображає мету і цінності освіти, її зміст і результати (вимоги до рівня підготовки), основні характеристики освітніх програм, формативну структуру освітнього процесу, його об'ємну і часову структуру з орієнтацією його на поетапне і підсумкове діагностування ступенів досягнення мети, рівень освіти і освіченості в масштабах країни та її адміністративних територій, на порівнюваність і співставність в міжнародному плані [1,145].

Проведений аналіз підходів до визначення понять «стандарт» і «стандартизація» дає нам змогу сформулювати визначення цих понять стосовно сфери вищої освіти.

Ми вважаємо, що стандарт вищої освіти — це філософсько-освітній концепт формалізований у вигляді нормативно-правових документів, який ґрунтується на соціальних нормах, актуальних і прогнозованих потребах сфери праці у висококваліфікованих фахівцях та можливостях реальної системи освіти, визначає концептуальне ядро системи вищої освіти, її мету, цінності та мінімальний рівень вимог до випускника вищого навчального закладу, розроблений із залученням та на користь всіх зацікавлених сторін.

Стандартизація вищої освіти — це соціально-освітній феномен безперервного становлення і упорядкування системи стандартів вищої освіти за допомогою удосконалення сукупності нормативно-правових документів для їх загального і багаторазового застосування з метою оптимального поєднання вимог суспільства до людей з вищою освітою та можливостями системи вищої освіти по задоволенню цієї потреби.

Даною науковою розвідкою далеко не вичерпується проблематика стандартизації вищої освіти. Для цілісного філософсько-освітнього бачення даної проблеми потрібно розглянути аксіологічні, антропологічні та соціально-філософські аспекти стандартизації вищої освіти та глибоко проаналізувати близькоспоріднені поняття, що стане предметом майбутніх досліджень.

Література

1. *Байденко В.И.* Образовательный стандарт: теоретические и концептуальные основы (Опыт системного исследования). — Дис. д-ра пед.н. — М., 1999. — 298 с.

2. *Большой энциклопедический словарь*. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 2001. — 1456 с.
3. *Воскресенская Н.Н.* Поиски государственных образовательных стандартов за рубежом // Педагогика №2 1994. — С.112-117.
4. *Гершунский Б.С., Березовский В.М.* Методологические проблемы стандартизации в образовании // Педагогика. — 1993. — №1. — С.27—30.
5. *Гинецинский В.Н.* Образовательный стандарт — проблема теоретической педагогики // Педагогика. — 1999. — №8. — С.12-15.
6. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
7. *Горвая В.И.* Высшее педагогическое образование: проблемы и перспективы. - Ставрополь: СГУ, 1996. — 165 с.
8. *Дмитриев Д.* Ответственность государства за образованность граждан // Народное образование. - 1996. - №10. — С.5 — 8.
9. *Закон України «Про вищу освіту»* // Відомості Верховної Ради. — 2002. — № 20. — С. 134 (з подальшими змінами і доповненнями)
10. *Закон України «Про освіту»* // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 1991. - № 34. - С.451 (з подальшими змінами і доповненнями)
11. *Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.О.* Словарь по педагогике. — Москва: ИКЦ «МарТ»; 2005. — 448 с.
12. *Куровский В.Н., Нарзулаев С.Б., Сокуров Г.А., Данилова Т.Б., Зиновьева Г.Н.* Социальные и педагогические основы интеграции образования в современной России. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2000. — 126 с.
13. *Моніторинг стандартів освіти* / За ред. Альберта Тайджмана і Т. Невілла Поствейта. — Львів: Літопис, 2003. — 328 с.
14. *Олекс О.А.* Управление развитием образования: организационно-педагогический аспект. — Минск: РИВШ, 2006 — 332 с.
15. *Педагогический энциклопедический словарь* / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Бопотов, Л.С. Глебова и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. — 528 с.
16. *Полонский В.М.* Словарь по образованию и педагогике. — М.: Высш. шк., 2004. — 512 с.
17. *Постанова Кабінету Міністрів України «Про розроблення державних стандартів вищої освіти»* // Офіційний вісник України. - 1998 р. — № 3. — С. 108.
18. *Сей-ічі Такаянагі, Олівер Смут, Йошіо Уцумі.* Послання до Всесвітнього дня стандартів 14 жовтня 2003 року. Глобальні стандарти для глобального інформаційного суспільства // Стандартизація, сертифікація, якість. — 2003. — №4. — С.19.
19. *Стрюков Г.А.* Стандартизація уровня подготовки и оценивание знаний учащихся // Педагогика. — 1995. — №6. — С.12—15.
20. *Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів*/За ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. — Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. — 832 с.
21. *Терещиць С.* Стандартизація вищої освіти в інформаційному суспільстві //Вища освіта України. — 2007. — №3. — С.38 — 44.
22. <http://www.iso.org>. — *International Organization for Standardization*.
23. <http://www.nbu.gov.ua/books/2006/06vaos/> — *Ангрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій і Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. — К., 2006.

24. <http://www.president.gov.ua>, — *Офіційне Інтернет-представництво Президента України*. — Стенограма телемосту «Освічена молодь — інвестиція для України» за участю Президента України В.Ющенка, 1 вересня 2007 року.

Терепищій С. А. Понятие «стандартизация высшего образования» в современном философско–образовательном дискурсе

Рассматривается концептуализация понятия «стандартизация высшего образования» в современном философско–образовательном дискурсе. Дается обобщающее определение данного понятия для его использования в других исследованиях.

Terepishchy S.A. The notion of higher education standardisation in the modern philosophical and educational discourse

Review of conceptualisation of the higher education standardisation notion in the modern philosophical and educational discourse. Provided is a general definition of the notion for its use in other investigations.

НАШІ АВТОРИ

- Акопян Валерій Григорович** – кандидат філософських наук, академік Української академії наук, Верховна Рада України.
- Акунін Олександр Сергійович** – викладач Миколаївського технікуму Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.
- Андрущенко Тетяна Іванівна** – кандидат філософських наук, доцент Національної музичної академії імені П.І. Чайковського (м. Київ).
- Бавико Олександр Євгенович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Мелітопольського інституту державного та муніципального управління
- Бухальська Магдаліна Андріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (м.Київ).
- Вашкевич Віктор Миколайович** – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Величко Тетяна Григорівна** – викладач Одеського державного економічного університету.
- Гомотюк Оксана Євгенівна** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного університету.
- Горбань Тетяна Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.
- Смельянова Юлія Павлівна** – кандидат філософських наук, доцент, заступник директора Севастопольської філії Саратовського державного соціально-економічного університету.
- Корольов Геннадій Олександрович** – аспірант Інституту історії України НАН України.
- Котигоренко Віктор Олексійович** – доктор політичних наук, член-кореспондент Академії політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Красівський Орест Якубович** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

- Кривошея Володимир Володимирович** – доктор історичних наук, академік Української академії наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.
- Кривошея Ігор Іванович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м.Київ).
- Кривошея Ірина Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально – гуманітарних дисциплін Уманської філії Європейського університету.
- Кривошея Олена Вікторівна** – старший науковий співробітник Музею гетьманства (м.Київ).
- Нестеренко Галина Олегівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м.Київ).
- Опанасенко Олена Іванівна** – аспірант кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (м. Київ).
- Опанащук Петро Володимирович** – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Погорелов Анатолій Анатолійович** – викладач кафедри українознавства Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.
- Полтавець Сергій Васильович** – кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Преловська Ірина Миколаївна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська».
- Розовик Дмитро Федорович** – доктор історичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Сергієнко Юрій Григорович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).
- Скальський Віталій Валерійович** – аспірант відділу історії української революції (1917 -1921 рр.) Інституту історії України НАН України.
- Соколов В'ячеслав Миколайович** – доктор історичних наук, професор Одеського державного економічного університету.

- Солдатенко Валерій Федорович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Степанчук Юрій Степанович** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.
- Струкевич Олексій Карпович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.
- Терепищій Сергій Олександрович** – аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).
- Чорний Віталій Сергійович** – кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри філософії Національної академії оборони України (м.Київ).

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Солдатенко В.Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій (Продовження. Початок див. вип. 10)	4
Розовик Д.Ф. Культурно – освітня робота громадських організацій у роки національно – демократичної революції (1917 – 1920 рр.)	20
Соколов В.М., Величко Т.Г. До історії нової економічної політики	29
Преловська І.М. Прем'єр-міністр уряду УНР Володимир Чехівський (1876 – 1937 рр.)	35
Бухальська М.А. Холодноярська республіка в літописі визвольної боротьби українського народу за свою незалежність (1918-1922 рр.)	48
Скальський В.В. Губернські селянські з'їзди (1917 – початок 1918 рр.)	54
Гомотюк О.Є. Українська академія наук як координатор українознавчих досліджень	63
Погорелов А.А. Створення та діяльність народних формувань на Півдні України у початковий період німецько-радянської війни (червень-жовтень 1941 р.)	80
Акунін О.С. Південноукраїнське селянство в роки окупації (1941-1944 рр.): продподатковий окупаційний тягар	92
Опанасенко О.І. Українсько – німецьки зв'язки в культурній сфері (кінець 1990-х – початок 2000 рр.)	98

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кривошея І.І. Список легітимної шляхти Уманського повіту Київської губернії кінця XVIII – першої третини XIX ст.	106
Кривошея О.В. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт	118
Кривошея Ір.І. До історії бунчукового, військового та значкового товариства	123
Опанащук П.В. Висвітлення революційних подій 1905-1907 років на сторінках преси	129

ПОЛІТОЛОГІЯ

Кривошея В.В. До історії політичної думки XVI – XVII ст.	136
Котигоренко В.О. Післясталінський тоталітаризм в УРСР: ретроспектива процесу легітимації (Продовження. Початок див. вип.10)	154
Красівський О.Я. Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва	174
Сергієнко Ю.Г. Українська політична еліта в першій половині 20-х років XX ст.: ліворадикальний сегмент	183
Струкевич О.К., Степанчук Ю.С. Переяславсько – московський договір 1654 року з політико – культурного погляду	188
Полтавець С. В. До питання про еволюцію політичних поглядів та ідеї на Україні в переддень Хмельниччини	196
Бавико О.Є. Організаційне оформлення та основні форми тактики легальної опозиції гетьманові П. Скоропадському	208
Горбань Т.Ю. Українська радянська державність в 1917- 1923 роках: трансформації політичної правосуб'єктності	218
Корольов Г.О. Федеративістські тенденції у державному будівництві Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	228

ФІЛОСОФІЯ

Вашкевич В.М. Соціалізація сучасної молоді і її життєві цінності: соціально – філософський аналіз	234
Смельянова Ю.П. Еволюція філософського розуміння суспільства: від Т. Гоббса до Н.Лумана	242
Акопян В.Г. Феномен українського меценатства: соціально-філософський аналіз	249
Чорний В.С. Філософські ідеї в творчості В.Винниченка та українське суспільство	255
Нестеренко Г.О. Фактори сучасного розвитку антисемітизму в Україні: спроба комплексного аналізу	263
Андрущенко Т.І. Духовні цінності студентської молоді: сутність, структура, пріоритети	271
Терепищій С.О. Поняття «стандартизація вищої освіти» в сучасному філософсько-освітньому дискурсі	281

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций	4
Розовик Д.Ф. Культурно – просветительская работа общественных организаций в годы национально – демократической революции (1917 – 1920 гг.)	20
Соколов В.Н., Величко Т.Г. К истории новой экономической политики	29
Преловская И.Н. Премьер-министр правительства УНР Владимир Чехивский (1876 – 1937 гг.)	35
Бухальская М.А. Холодноярская республика в летописи освободительной борьбы украинского народа за свою независимость (1918-1922 гг.)	48
Скальский В.В. Губернские крестьянские съезды (1917 – начало 1918 гг.)	54
Гомотюк О. Е. Украинская академия наук как координатор украиноведческих исследований	63
Погорелов А.А. Создание и деятельность народных формирований на Юге Украины в начальный период немецко – советской войны (июнь – октябрь 1941 г.)	80
Акунин А.С. Южноукраинское крестьянство в годы оккупации (1941-1944 гг.): продналоговое оккупационное ярмо	92
Опанасенко Е.И. Украинско – немецкие связи в культурной сфере (конец 1990-х – початок 2000 гг.)	98
ИСТОРИОГРАФИЯ. ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ	
Кривошея И.И. Список легитимной шляхты Уманского повета Киевской губернии конца ХУШ – первой трети ХІХ ст.	106
Кривошея Е.В. Полковой есаул прилуцкий Михаил Фёдорович Мовчан и его завещание	118
Кривошея Ир.И. К истории бунчукового, войскового и значкового товарищества	123
Опанашук П.В. Освещение революционных событий 1905-1907 годов на страницах прессы	129

ПОЛИТОЛОГИЯ

Кривошея В.В. К истории политической мысли XVI – XVII вв.	136
Котигоренко В. А. Послесталинский тоталитаризм в СССР и УССР: ретроспектива процесса легитимации	154
Красивский О.Я. Эволюция украинско-польских отношений в период революции	174
Сергиенко Ю.Г. Украинская политическая элита в первой половине 20-х годов XX ст.: леворадикальный сегмент	183
Струкевич О.К., Степанчук Ю.С. Переясловско – московский договор 1654 года с политико – культурного взгляда	188
Полтавец С.В. К вопросу об эволюции политических взглядов и идей в Украине накануне Хмельнитчины	196
Бавыко О. Е. Легальная оппозиция гетману П.Скоропадскому	208
Горбань Т.Ю. Трансформация политической правосубъектности украинской советской государственности (1917 – 1923 гг.)	218
Корольов Г.А. Федеративистские тенденции в государственном строительстве Центральной Рады	228

ФИЛОСОФИЯ

Вашкевич В.Н. Социализация современной молодежи и ее жизненные ценности: социально – философский анализ	234
Емельянова Ю.П. Эволюция философского понимания общества: от Т.Гоббса до Н. Лумана	242
Акопян В.Г. Феномен украинского меценатства: социально – философский анализ	249
Черный В.С. Философские идеи в творчестве В. Винниченко и украинское общество	255
Нестеренко Г.О. Факторы современного развития антисемитизма в Украине: попытка комплексного анализа	263
Андрущенко Т.И. Духовные ценности студенческой молодежи: сущность, структура, приоритеты	271
Терепиций С. А. Понятие «стандартизация высшего образования» в современном философско – образовательном дискурсе	281

CONTENT

HISTORY

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies	4
Rosovik D.F. Cultural and education work by public organisations during the years of the national and democratic revolution (1917 – 1920)	20
Sokolov V.N., Velichko T.G. To the history of the new economic policy	29
Perlovskaya I.N. Vladimir Chekhivsky (1876 – 1937), Prime-minister with the UPM's (<i>Ukrainian People's Movement</i>) government	35
Bukhalskaya M.A. Kholodnoyarskaya Republic in the chronicles on the struggle of liberation of the Ukrainian people for its independence (1918-1922)	48
Skelsky V.V. Provincial peasants' assemblies (1917 – early 1918)	54
Gomotuk O.E. The Ukrainian Academy of Sciences as a coordinator in the Ukrainian studies' research	63
Pogorelov A.A. Creation and activities of the peoples' formations in the South of Ukraine during the initial period of German-Russian war (June – October 1941)	80
Akunin A.S. The southernukrainian peasantry at the years of occupation (1941-1944 y.y.): provision and taxation occupation's burden	92
Opanasenko O.I. Ukrainian-German relations in the cultural sphere(the end of the 1990s - the beginning of the 2000s)	98

HISTORIOGRAPHY. SOURCE STUDE

Krivoshеya I.I. The list of legitimate Polish gentries of Umanj district in Kiev province in the late 18 th – the first third of the 19 th century	106
Krivoshеya E.V. Mikhail Federovich Movchan, regimental captain Prilutsky, and his will	118
Krivoshеya Ir.I. To the history of «bunchukovy» and «znachkovy» comradeships-in-arms	123
Opanaschuk P.V. Elucidation of revolutionary events in 1905-1907 as those were presented in the press	129

POLITICAL SCIENCE

Krivosheya V.V. To the history of the political thought in the 16 th – 17 th centuries	136
Kotygorenko V.A. Post-Stalin Totalitarianism in UkSSR: A Retrospect of Legitimation Process	154
Krasivsky O.Ya. Evolution of the Ukrainian and Polish relations in the period of the revolution	174
Sergienko Y.G. The Ukrainian political elite in the first half of the XX-th century: the element of the Left-radicalism	183
Strukevich O.K., Stepanchuk Yu.S. Pereyaslov and Moscow Treaty of 1654 from the political and culture perspective	188
Poltavetz S.V. To the issue on evolution of political views and ideas in Ukraine on the eve of Khmel'nitchina	196
Bavyko O.E. Legal opposition to hetman P. Skoropadsky	208
Gorbanj T.Yu. Transformations in the political legal standing of the Soviet Ukrainian federal status (1917 – 1923)	218
Korolyov G.A. Federalistic tendencies in the state structuring of the Central Council	228

PHILOSOPHY

Vashkevich V.N. Socialisation of the contemporary youth and its vital values: social-philosophical analysis	234
Jemelianova Yu. P. Evolution of philosophic understanding of society: from T. Gobbs to N.Luhmann	242
Akopyan V.G. Phenomenon of the Ukrainian patronage of arts: social and philosophical analysis	249
Chorny V.S. The philosophical ideas in creation of V. Vinnichenko and their influence on the Ukrainian society	255
Nesterenko G.O. Factors of modern development of anti-semitism in Ukraine: an attempt of complex analysis	263
Adruschenko T.I. Intellectual values of the student-age youth: the essence, structure and priorities	271
Terepishchy S.A. The notion of higher education standardisation in the modern philosophical and educational discourse	281

Вимоги до оформлення наукових статей

1. **Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.: «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8). Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, роздрукований на принтері шрифтом Times New Roman. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на дискеті, диску чи електронною поштою за адресою: **gileya@voliacable.com**.

3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, надають рецензію доктора наук або витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

4. **Основний текст статті має супроводжуватись шифром УДК і трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити прізвище, ініціали автора, назву статті, текст анотації (до 50 слів), перелік ключових слів (див. зразок).**

5. Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

6. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт *Times New Roman*, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

7. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по батькові (повністю); наукового

ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

8. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвиськ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин.

9. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» *обов'язкове*.

10. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: 03142, м. Київ, вул. Семашка , 15

Телефон: (044) 424-65-89
8 067 509-33-99

E – mail: gileya@voliacable.com

Зразок оформлення статті

УДК 16. 167.7

Ємельянова В.П.

Еволюція філософського розуміння суспільства: від Т. Гоббса до Н. Лумана

Аналізуються зміни змістовного направлення найбільш відомих концепцій щодо визначення сутності суспільства.

Ключеві слова: суспільство, соціокультурна система, соціальна структура, соціальна дія, комунікація.

Т е к с т с т а т т і .

В тексті посилання на літературу або джерела [1,123], [2,27], [3,арк.37].

Література або Джерела та література

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту. Статті. Нариси. Інтерв'ю. – К., 2004. – 248 с.

2. Бузгалин А.В. «Постиндустриальное общество» — тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. — 2002. — № 5. — С.26-43.

3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАКУ). — Ф.57. — Оп.1. — Спр.340.

4. Там само. - Спр.30.

Емельянова Ю.П. Эволюция философского понимания общества: от Т.Гоббса до Н. Лумана

Анализируются изменения содержательной направленности наиболее известных концепций в определении сущности общества.

Ключевые слова: общество, социокультурная система, социальная структура, социальное действие, коммуникация.

Jemeljanova Yu. P. Evolution of philosophic understanding of society: from T. Gobbs to N. Luhmann

The author analyzes change of substantial orientation of the best known social conceptions.

Key words: society, society-cultural system, social structure, social action, communication.

**Наукове видання
Збірник наукових праць
«Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 11**

**Научное издание
Сборник научных работ
«Гилея (научный вестник)»
В ы п у с к 11**

**Scientific edition
Collection of scientific papers
«Gileya (learned mercury) »
11- t h e d i t i o n**

Головний редактор — Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар — Кривошея В.В.

Підписано до друку 02.04.2008 р.
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 20,88.
Наклад 300 прим.
Зам № 08-03-05/1 від 05.03.2008р.
Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс». Зам. №